

ELŐSZÓ

Rákóczy Zsuzsanna

A Magyar Kommunikációtudományi Társaság „Nyilvánosságok – Részvétel, hozzáférés, társadalmi megosztottság” címmel 2019. január 19-én a budapesti Metropolitan Egyetemen konferenciát rendezett a kortárs differenciált nyilvánosság több szempontú vizsgálata, valamint a nyilvánosság szerkezetének átalakulása és a társadalmi rétegződés közötti összefüggés elemzése céljából.

Mint a konferencia meghívójában is megfogalmazódott, a mediális környezet folyamatos átalakulása a társadalmi nyilvánosság eddig használt modelljeinek újragondolását igényli, hiszen a korábbi kategóriák és teóriák már nem tudják teljes mértékig leírni a differenciált nyilvánosság működését. Számos, a nyilvánosság elméletéhez kapcsolódó korábbi fogalom át-gondolására van szükség: mit jelent ma a közérdek? hogyan működik a közügyek megvitatása a sokféle nyilvánosság tereiben? betölti-e a nyilvánosság a társadalmi kontroll szerepét? hogyan alakulnak a csoportvélemények és a szociális identitások az internetes kommunikációban?

A társadalomtudományi gondolkodás egyik meghatározó metaelmélete évtizedek óta Jürgen Habermas nyilvánosságértelmezése, annak ellenére, hogy felfogását számos kritika érte, és maga Habermas is több elemében újraértelmezte korábbi teóriáját. Az átértelmezésre azért volt szükség, mert a magánszféra és a közélet szembeállítására épülő nyilvánosság-felfogástól eltérően e két szféra között elmosódtak a határok, a közösségi médiumok elterjedésével pedig az intim nyilvánosság egyre nagyobb teret nyert, alapvetően átírva a nyilvánosság hagyományos közéleti témaköreit. Szükségessé vált az aktív és passzív részvétel megkülönböztetése is, s úgy látszik, a nyilvánosság korábbi kritikai funkciója is vesztett erejéből. A web 2.0 felületei demokratizálták, de egyúttal a számtalan fragmentált szféra szűkítette is az egyének nyilvánosságban való részvételét. A web 3.0 felületek pedig további változásokat is indukáltak, amelyek szintén hatással voltak a nyilvánosság alakulására. A társadalmi nyilvánosság sokfélesége és a véleménynyilvánítás újfajta lehetőségei nem választhatók el a társadalmi szegmentálódástól akár vidék/főváros, akár politikai meggyőződés, akár egyéb különbségképző tényező szempontjából tekintünk e jelenségre.

A meghirdetett programot nagy érdeklődés övezte. Három plenáris előadást követően két párhuzamos szekcióban összesen huszonhat előadó számára nyílt lehetőség, hogy közös gondolkodásra hívja a hallgatóságot.

A Társaságnak már a konferencia meghirdetésétől szándékában állt írásos formában szélesebb körű nyilvánosságot biztosítani az előadásoknak. Ennek az elhatározásnak az eredményét tartja most virtuálisan kezében az olvasó: tizennégy előadás írott, szakmailag lektorált változatát. A *Jel-Kép* különszámával a szervezők, szerzők és szerkesztők annak a szakmai kihívásnak igyekeznek eleget tenni, amelyet a mediális környezet megállíthatatlan átalakulása, egyúttal a társadalmi nyilvánosság már ismert modelljeinek újragondolása jelent.

Kedves Olvasó! Legyen Ön is részese a folyamatnak, és ossza meg környezetében az itt olvasott tanulmányokat, mind nagyobb nyilvánosságát biztosítva így a témának!

A HAZAI ALAPFOKÚ KÖZOKTATÁS VIZSGÁLATA – A MISZTIKUS ISKOLA ÉS AZ IRRACIONÁLIS ESÉLYEGYENLŐSÉG

Alpár Vera Noémi

alpar.vera.noemi@kre.hu

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2020.2.3

Absztrakt

A konferencián bemutatott komplex kutatásaim egy alaptéma köré szerveződnek: a területi, társadalmi esélyegyenlőtlenségek leképeződése, valamint transzformációja az oktatási rendszerben. Miközben mindenki kritizálja a közoktatást, aközben egy hatalmas társadalmi hit, elvárás és presszúra is ez egyben, hogy az általános iskolai szinten történő változások megalapozhatják egy jobb társadalom kialakulását. Ez főként az angolszász közvéleményre jellemző, de itthon is a szakcikkek és a sajtó tanulmányozása során is megfigyelhető egyfajta „messianisztikus várakozás”, elvárás ebben az irányban. A XXI. századi oktatás (tudásátadás, képzés, készség- és képességfejlesztés, műveltség és kultúra továbbörökítése) feladata, hogy a humán tőke képződése, felhalmozása és használata megtörténjen a társadalmi kapcsolatokon keresztül az erre a célra létrehozott intézményrendszerben.

Kulcsszavak

alapfokú közoktatás, iskolarendszer, látens diszkrimináció, szervezeti kultúra, pedagógiai hozzáadott érték, területi különbségek

EXAMINATION OF HUNGARIAN PRIMARY PUBLIC EDUCATION – THE MYSTICAL SCHOOL AND IRRATIONAL EQUAL OPPORTUNITIES

Vera Noémi Alpár

Abstract

My complex research-serial – which was partly presented at the MKTT Conference – is about the regional and social inequalities in basic education and the mapping and transformation of the social differences in the school system. While everyone criticizes public education, it is also a huge social belief, expectation, and pressure that changes at the primary school level can lead to a better society. This is mainly the character of the Anglo-Saxon public opinion, but there is a “messianic expectation” in the course of international and Hungarian literature as well. The function or the mission of the 21st-century education (knowledge and culture-transfer, training, skills and ability development, etc.) is to make the formation, accumulation, and use of human capital through social relations in the institutional system for this purpose.

Keywords

primary education, school system, latent discrimination, organizational culture, pedagogical added value, regional inequality

A HAZAI ALAPFOKÚ KÖZOKTATÁS VIZSGÁLATA – A MISZTIKUS ISKOLA ÉS AZ IRRACIONÁLIS ESÉLYEGYENLŐSÉG

Alpár Vera Noémi

Egy kutatás margójára, avagy: Valóban misztikus az iskola? Miért irracionális esélyegyenlőség?

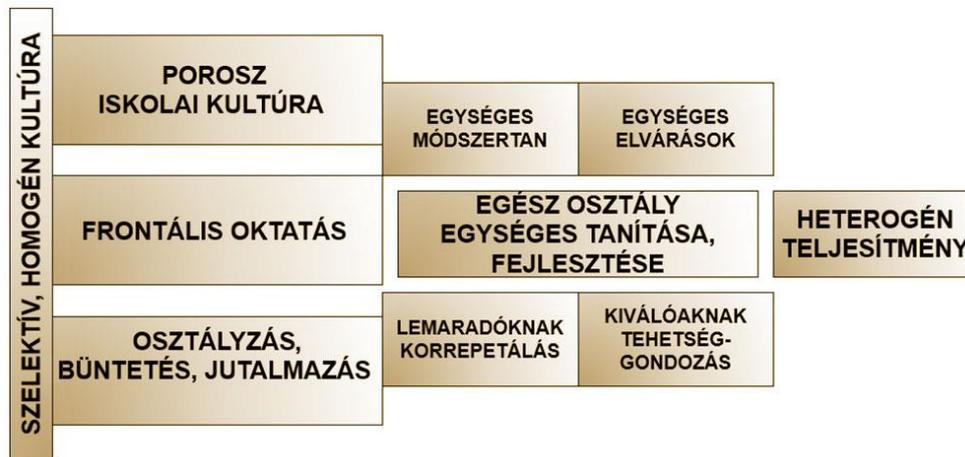
Kapcsolódva a konferencia alaptémájához feltenném a kérdést, vajon tudatában vagyunk-e, értjük-e, hogy életünk egyik legmeghatározóbb „nyilvánossága”, legfontosabb kommunikációs és szocializációs tere az iskola, amely egyéni életünkre, kapcsolatainkra és társadalmi létünkre alapvető hatással van, egyéni sorsunkra és szociális környezetünkre egyaránt rányomja bélyegét. A hazai általános iskolák működése egy paternalista mítoszon, egy társadalmilag mélyen gyökerező hiedelemrendszeren, valójában egy feudálkapitalista, XIX. századból itt maradt erkölcsi felfogáson alapul, amely szerint az oktatás feladata a „vadember”-nek született gyerekek megrendszabályozása, a kanonizált társadalmi ismretanyag továbbadása, az uralkodó osztályban elfogadott értékrend és viselkedési normarendszer továbbadása.

Az itt bemutatandó 5 éves (2013–2018 között végzett) kutatásom – egyúttal a neveléstudományi doktori disszertációm – a magyar közoktatás jelen állapotát, utóbbi változásait, szociográfiai, geográfiai helyzetét – többek között –, az általános iskolai pedagógusok általam vizsgált attitűdjéből eredő iskolai kommunikáció hatásait vizsgálja. A vizsgálat középpontjában a látens diszkrimináció területi esélyegyenlőtlenségre gyakorolt hatása áll. Természetesen naiv idealizmus lenne azt gondolni, hogy az esélyegyenlőség bármilyen intézményrendszer által megteremthető, azonban alapvetően fontos a jelenlegi, rendkívül igazságtalan rendszer – főként a nehéz sorsú, hátrányos helyzetű tanulóakra tekintettel nagymértékben – méltánytalan hatásainak csökkentése.

Az eredeti, vagyis a teljes kutatásomban gazdasági és iskolai eredményességi adatok figyelembevételével szisztematizált (3 képzett dimenzió – indikátorok: családi háttérindex, pedagógiai hozzáadott érték, megyei szintű GDP – sokaságából), véletlen mintavétellel kiválasztott általános iskolákban alsó és felső tagozatos általános iskolai tanárokat kerestünk fel, közülük nyolcvan pedagógussal készítettünk irányított interjúkat az ország 17 városában, községében. A kutatásokban több mint negyven leendő pedagógus, egyetemi hallgató vett részt interjúztatóként a terepmunkánk során. Izgalmas, sokszínű, némely esetben meglepő, de sok szempontból igen szomorú kép bontakozott ki, amely alapján az iskola úgy is megmutatkozott, mint a kommunikációs minták alapján szelektáló, azokat továbbörökítő intézményszerű tér, amely több generáción keresztül képes rejtetten a retrográd folyamatokat „háborítatlanul” továbbadni. Ezt a jelenséget, főként mivel éppen a legkiszolgáltatottabb társadalmi rétegeket érinti a leghátrányosabban, én egyfajta „social violence”-ként értelmezem (ALPÁR 2018). A fent leírt folyamatnak kiemelkedően fontos szerepe van a társadalmi olló nyílásában, a szociális feszültségek folyamatos növekedésében.

1. ábra

A jelenlegi, centralizált alapfokú közoktatási rendszer esélyegyenlőtlenségi hatásának okai

Forrás: a szerző saját szerkesztése

Elemelve az iskolákban jellemző módszertanokat, azokat egysíkúnak, ötletelennek, a diákok számára érdektelennek találtuk. Ez a gyerekekre nézve szelektív, metodológiai szempontból azonban minden alternatívát nélkülöző iskolai kultúra (1. ábra) a frontális oktatást tartja egyedül üdvözítő, igazi iskolai módszernek, a valódi tanulás csak izzadságos munka lehet, melyet szigorú és azonnali osztályzás motivál. Aki diákként nem vesz kellő szorgalommal, odafigyeléssel részt ebben, annak hozzáállását csak szemtelenséggel és lustasággal lehet magyarázni a pedagógusok nagyobb része szerint, mely passzív viselkedést büntetés kell, hogy kövessen. Ennek a nézetnek a következménye, hogy jónéhány hátrányos helyzetű területen működő iskola tanárai folyamatos harcban állnak a diákokkal (sok esetben a szülőkkel is), egyre szigorúbb büntetéseket alkalmaznak, melyek egy ellenségeskedésspirálba rántják őket. Volt hely, ahol hetente írtak történelemből, egy másik iskoláan pedig énekből (!!!) dolgot a gyerekekkel, és nem értették a tanárok, miért nem lettek ettől a tanulók szorgalmasabbak. Ahol a fiatalabb tanárok kísérletezni kívántak vagy próbáltak, ott sokkal több konfliktus keletkezett a tanári karban, általában arról számoltak be, hogy ezeket a törekvéseket a régebben ott dolgozók tekintélyelvű érvekkel megszüntették.

Az egységesítési törekvések a jól alkalmazkodó, bizonyos mértékben jó vagy közepes képességekkel rendelkező tanulóknak valamelyest kedveznek, a gyengébbek, a tehetségebbek, a motiválatlanok, a figyelemzavarosak, a középosztálybeli nyelvi készségekkel nem rendelkezők, az izgágák stb. azonban nem teljesítenek lehetőségeik szerint, kiesnek a figyelemből, sok esetben „rossz gyerek”-ként stigmatizálódnak. A homogén módszertan és a nagymennyiségű, de egysíkú tananyag következménye, hogy külön kell a gyengébbeknek (akikből maga az oktatási rendszer „csinál” gyengébbeket) felzárkóztatás, a tehetségeseknek pedig (ez ritkább) tehetséggondozás. A heterogén teljesítmény azt jelenti, hogy nagy különbségek vannak a diákok eredményei között, melyek sok esetben nem is a gyermekek valódi képességeit tükrözik, hanem a változást mutatják, amelyet az általános iskola tesz velük, ahova őket a fenti folyamatok besorolják. A kutatás alapján bemutatható/bemutatandó „látens diszkrimináció”-effektus (Nahalka 2015) jelentőségét, magának az oktatásban dolgozók impliciten előítéletes gondolkodásmódjából eredő rejtett megkülönböztetésnek a romboló hatását és a felnőtt társadalomban való továbbélését nehéz lenne elvitatni. Egy egységes elvárásrendszeren alapuló oktatás nem nélkülözheti a szelektivitást, hiszen a gyerekek különböző adottságát, sokszínűségét már a kezdetektől nem képes figyelembe venni, így a közepszerűséget,

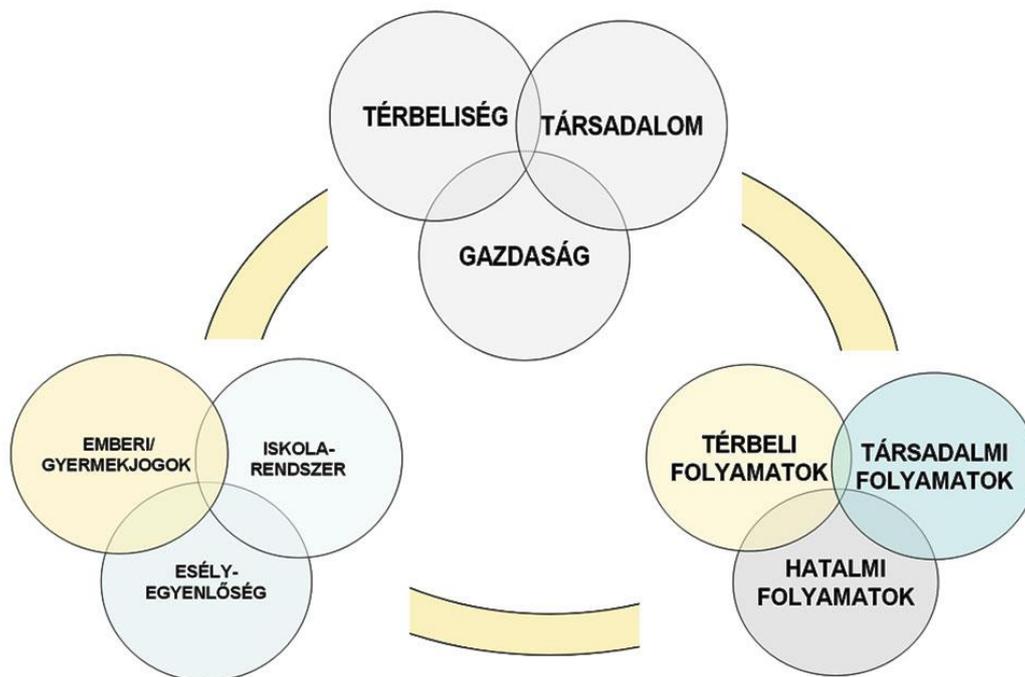
az elvárásoknak legmegfelelőbbeket támogatja, később pedig a lemaradókat skatulyázza, stigmatizálónak válik.

Érdemes komolyan együtt gondolkodni azon, hogy az értelmiségnek és különösen a pedagógusoknak, illetve a „képzők képzőinek”, valamint az oktatási rendszer döntéshozóinak milyen felelőssége van ebben, és milyen lehetőségei a helyzet megváltoztatása terén. Erre vonatkozóan néhány meglepő és teljes mértékben XXI. századi változtatásra, valóban átgondolt, átfogó és előzetes hatásvizsgálattal rendelkező szakmai javaslatra van szükség, amelynek egy része még kidolgozásra vár, azonban a tanulmányban bemutatott néhány ötletet továbbgondolás céljából.

A kutatás multi- és interdiszciplináris jellegéből adódóan a vizsgált jelenséget több tudományág aspektusából vizsgálja (2. ábra).

2. ábra

A tanulmány empirikus és tudományos gondolkodásrendszere

Forrás: a szerző saját szerkesztése

A kutatás tudományos alapja a neveléstudomány szintézisére alapozva a geográfia, a közgazdaságtan és a szociológia. Mivel a tanulmány a gyakorlati élet valóságára kíván építeni, annak rejtett összefüggéseit megfigyelni, ezért a működés feltételrendszereit és folyamatait vizsgálja.

Alapvetések

Számtalan hazai kutatás és nemzetközi jelentés kongatja a vészharangot a magyar iskola-rendszer teljesítménye miatt. Amelyik tanulmány mélyebben foglalkozik a kérdéssel, kimutatja, hogy a gyenge eredményeknél is nagyobb probléma az, hogy **összefüggés van a tanulók családi, szociális/szocioökonómiai háttéré és az iskolai teljesítményük között**. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy az OECD-országok közül Magyarországon legnehezebb a hátrányos helyzetből kitörni. A szülők végzettsége, gazdasági helyzete mindig is hatással volt a gyermekek iskolai pályafutására, továbbtanulási lehetőségeire, de ez a mai viszonyok között különösen jellemző és statisztikailag is tisztán kimutatható esélyegyenlőtlenségi, humánerőforrás-gazdálkodási és nemzetgazdasági szempontból is aggasztó és negatív jelenség.

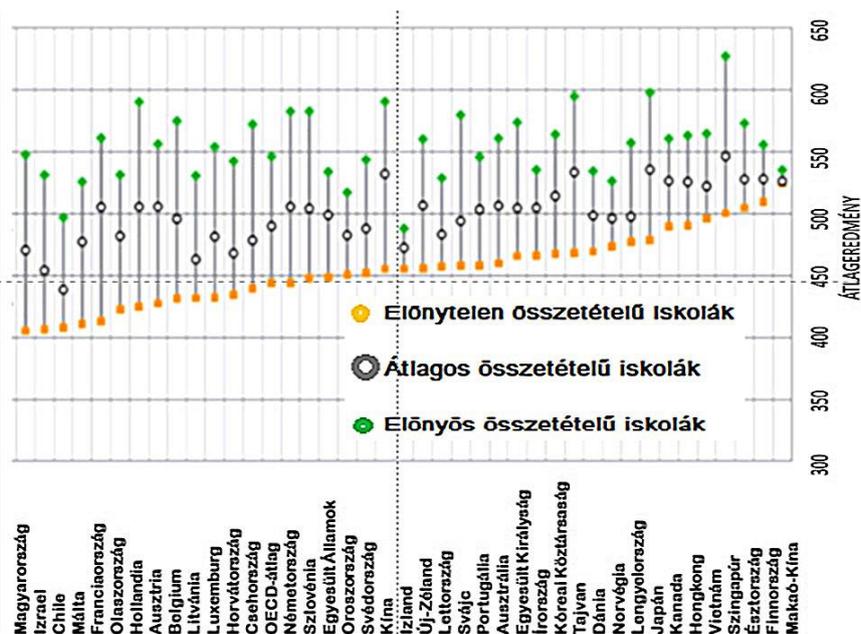
Az **iskolai teljesítményekben** tapasztalható **nagy területi különbségekről** is régóta tudunk. Pontosabban az közhelyszerű tény, hogy a hátrányos gazdasági helyzetű régiókban, a perifériákon vagy a kistelepüléseken levő iskolákban tanuló gyerekek kisebb eséllyel juthatnak be magasabb presztízsű középiskolákba, egyetemekre. Ez további életútjukat is meghatározza. Ehhez a tapasztalathoz olyan vélekedések kapcsolódnak, hogy a hátrányos helyzetű településeken az iskolák, a pedagógusok is gyengébb teljesítményt nyújtanak (Coleman 1994; Mérei 1998; Bourdieu 1999), illetve hogy azokra a gyerekekre, akik rosszabb szociális összetételű iskolába/osztályba járnak, egyfajta „le húzó erő”, míg azokra, akik jobb szociális háttérű gyerekekkel járnak egy intézménybe/közösségbe, úgynevezett „fel húzó erő” hat. Ennek a szakirodalomban „kontextuális effektusnak” nevezett hatásnak a feltételezése hatással van a szülők választására, és elősegíti a szelekció és a szegregáció fokozódását, de kérdéses, hogy valójában milyen hatásmechanizmus húzódik meg a jelenség mögött, és hogyan függ össze azzal a ténnyel, hogy az iskolák közötti különbség, azaz a szórás kimutathatóan nagyobb, mint az iskolákon belül a tanulók teljesítménye között (Cs. Czachesz–Radó 2003).

Az iskolák és iskolai teljesítmények területi eltéréseinek megfigyelései, a családi kulturális tőkének és a szocioökonómiai háttérnek az iskolai eredményességre gyakorolt befolyásának kutatásai nem új keletűek, de a nemzetközi és hazai, miniszteriális szintű mérések beindulásával nagy léptékben is mérhetőek, tudományosan kutathatóak – ennek fontos feltétele, hogy nemcsak a tanulási teljesítményeket rögzítik, hanem sok háttéradatot is felvesznek, ezzel bonyolultabb társadalmi és kulturális összefüggések is számszerűsíthetőek, ezáltal összehasonlíthatóvá, elemezhetővé válnak.

A nemzetközi összehasonlítás (elsősorban a PISA-mérések) térben, időben (mivel 20 éve gyűjtik az adatokat, ez már szinte egy generációnyi idő) globális léptékben, a hazai mérések pedig országon belül teszik lehetővé a folyamatok, összefüggések kutatását, megértését. Konkrét vizsgálataink során az országos mérések (kiemelten az OKM) adatait használtuk, de a nemzetközi felmérések elemzéseit is figyelembe vettük (Nahalka 2015).

3. ábra

Az OECD-országokban az iskola által közvetített családi háttér hatásának erőssége a legutóbbi PISA-felmérés alapján

Forrás: Lebanov József, az Emberi Erőforrás Minisztérium főosztályvezetőjének *Az oktatási rendszer esélyteremtő képessége* című 2018-as előadásából

A nemzetközi mérések alapján bebizonyosodott, hogy Magyarországon valóban kirívóan nagy, az összes vizsgált ország közül a legnagyobb az iskolai esélyegyenlőtlenség, vagyis a tanulás eredményei hazánkban függnek össze legerősebben a szociális helyzettel. Mint azt az OECD 2017-es évi kimutatása is mutatja, hazánkban az összes vizsgált ország közül a legerősebb az iskola által közvetített szociális hátrány továbbélése (3. ábra). Ez szinte determinálja a gyerekek sorsát, az esélyegyenlőtlenségeket konzerválja, sőt erősíti, ráadásul gazdasági értelemben is igen káros, hiszen a rossz szociális helyzetben lévő, tehetséges gyerekek nagyobb része szinte törvényszerűen „elvész a rendszerben” (Alpár 2018).

A hazai felmérések pedig az országon belüli területi egyenlőtlenségekre irányítják a figyelmet, hiszen mérhetővé vált az a különbség, amely a különböző fejlettségű, helyzetű régiók, illetve települések iskoláiban tanuló gyermekek teljesítménye között tapasztalható, tehát kimutatható az összefüggés a területi adottságok és a tanulási eredmények között, ami szintén az iskolai esélyegyenlőtlenséggel kapcsolatba hozható jelenség (Országélelemzés, Európai Bizottság, 2017. november).

Az a kérdés is foglalkoztatott minket, hogy az iskolarendszerben tapasztalható esélyegyenlőtlenségi problémák hogyan függnek össze a pedagógiai és a tágabb értelemben vett iskolai kultúrával; a felvetett, statisztikai adatok segítségével megjeleníthető és megválaszolható kérdéseken túl milyen összefüggés lehet az iskola mint szervezet működése és a tanulók teljesítménye, esélyei között. Ezért kutatásunkat szervezetszociológiai és a témához kapcsolódó interdiszciplináris elméleti keretbe helyeztük, hogy a kutatási eredmények alapján az iskolai kultúrára, annak szervezeti feltételeire vonatkozó következtetéseket és ajánlásokat is meg tudjunk fogalmazni.

Kutatási célkitűzés, a téma körülhatárolása

Kutatásunk alapproblémájának tekintettük a területiség, az iskolai teljesítmény, eredményesség, a szociális, családi háttér és az esélyegyenlőtlenség összefüggéseit.

Az volt a kérdésünk, hogy mi jellemzi a területi egyenlőtlenség és a szocioökonómiai háttér meghatározó szerepét a tanulás eredményességében, pontosabban az összefüggésük milyen a tanulás eredményességével. Kutatási kérdéseink elméleti megalapozásához a látens diszkrimináció modellt használtuk, amely az iskolai esélyegyenlőtlenség okainak, hatásrendszerének a jelenleg legkomplexebb magyarázatát adja. Eszerint a tényleges hatásokat az iskola fejtí ki, miközben az, hogy milyen lesz ez a hatás, milyen egyenlőtlenségeket hoz létre az iskola, az többé vagy kevésbé megfelel a szociális háttérnek és a területi egyenlőtlenségeknek, vagyis egyfajta társadalmi transzformációs funkciót tölt be az oktatási intézményrendszer. Azt a kérdést tettük fel, hogy miközben az iskola autonóm hatótényező, de az egyenlőtlenségeket a kontextuális körülményeknek megfelelően hozza létre, ebben inkább a szociális helyzetben mutatkozó egyenlőtlenségeket transzformálja-e, vagy a területieket, vagy egyiket sem, vagy mindkettőt.

4. ábra

A kutatásunkban tanulmányozott hatásrendszer

Forrás: Alpár 2018

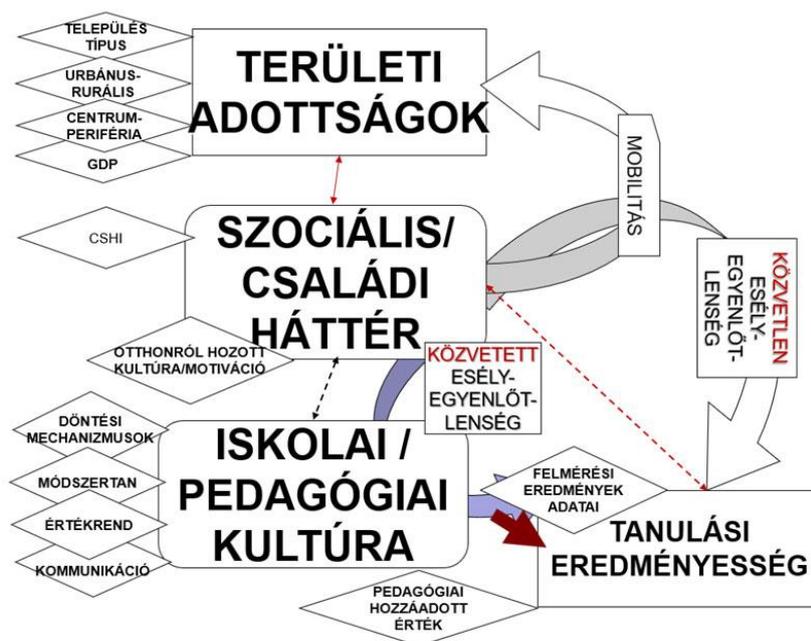
Feltételezzünk egy hatásrendszert, amely a területi jellemzőket tekinti kiindulási pontnak, amelyek kölcsönhatásban vannak a tanulók családi hátterével, szociális helyzetével, amely „valamilyen” összefüggésben van az iskolai kultúrával (mint szervezeti kultúrával) és azon belül az iskolai pedagógiai kultúrával, amely „hatással van” a tanulási eredményességre, vagyis a tanulók iskolai teljesítményére. A hatásrendszer összefüggésének erőssége nagyban befolyásolja a gyerekek esélyegyenlőségét; amennyiben a gyerekek iskolai sikerességét és előmenetelét a családi háttere determinálja, akkor ezt igazságtalan és esélyegyenlőtlen rendszernek nevezhetjük.

Az alkalmazott módszerek vázolója

Az esélyegyenlőtlenségi problémakör elméleti kereteinek felvázolása után interdiszciplináris megközelítést alkalmazva és elsősorban a hagyományos közgazdaságtan (GDP) és gazdaságföldrajz alapjait használva, de annak leíró jellegét jelentős mértékben meghaladva a területi adottságokból, a térelrendeződésből eredő törvényszerűségekből indultunk ki feltáró, elemző módon, hiszen a gyakorlat számára közvetlenül is hasznosítható, problémamegoldó szemlélettel kutattunk.

5. ábra

Iskolai esélyegyenlőtlenség hatásrendszere és vizsgálati indikátorai

Forrás: Alpár 2018

A területi aspektus nemcsak az országok, megyék, régiók, települések térkép szerinti összehasonlítását jelenti, hanem a centrum-periféria duális viszonyát, a területi tagolódás szintjeit, típusait, az intézmények egymáshoz való viszonyát, a társadalmi folyamatok térbeli szerveződését. Ezek a kutatások bizonyítják, hogy az iskolai teljesítmény összefügg a területiséggel, de csak közvetve, bizonyos transzferhatásoknak köszönhetően (v.ö. 5. ábra).

A vizsgálatainkhoz felhasználtuk a pedagógiai hozzáadott értéket (PHÉ), ami viszont a látens diszkrimináció modell alkalmazásával szorosan összekapcsolódik (Papp 2013). Akkor tekinthetjük PHÉ-nak két egymást követő teszteredmény különbségét (a felhasznált OKM-adatok alapján adott két év alatt kimutatható teljesítményfejlődést), ha elfogadjuk a látens

diszkrimináció modellt, vagyis ha kimondjuk, hogy a tudás változásáért (jelen esetünkben a növekedés mértékéért) egyértelműen és csakis az iskola a felelős. Kutatásainkban a tanulói teljesítménymérések eredményeit vettük tekintetbe, amelyek alapján kimutatható, hogy van egy erős összefüggés a területi jellemzők és a tanulás eredményei között, amely probléma átvezet az alapkérdésünkre, hogy vajon ez közvetlen kapcsolat-e. Az összefüggések (amelyekről bizonyítjuk kutatásaink során, hogy csak áttételesek, közvetettek, és ezért megkérdőjelezhető, hogy már a területi jellegzetességek determinálják az iskolai eredményességet) részletesebben a következők:

- ◆ A gazdagabb régiókban jobbak az eredmények.
- ◆ A nagyobb településeken jobbak az eredmények.
- ◆ A HH településeken rosszabbak az eredmények.

Az általunk vizsgált hatásrendszer három fő tényezője: **az iskola adottságai** (annak teljesítménye, felszereltsége, helyszíne), **a diákok szociális helyzete** (családi háttér), valamint a **település adottságai** (gazdasági helyzete, mérete, típusa).

1. táblázat

A területiség és a családi háttér hatásainak vizsgálata

Régió	Átlagos CSH-index
Észak-Magyarország	-0,415
Észak-Alföld	-0,4
Dél-Dunántúl	-0,149
Dél-Alföld	-0,05
Közép-Dunántúl	0,03
Nyugat-Dunántúl	0,109
Közép-Magyarország	0,184
Budapest	0,6

A területiség és a családi háttér hatásainak vizsgálata során az elérhető és a témában releváns statisztikai adatokat (1. táblázat) dolgoztuk fel. Az Országos Kompetenciamérés eredményeit használva megvizsgáltuk, hogy egymáshoz viszonyítva milyen erős összefüggésben van egyrészt a tanulók szociális helyzetének mutatója, a CSHI (családi háttér index), másrészt a területi hatásokat jellemző mutatók (a településtípus, valamint az iskola régiója) a tanulók teljesítményével (a tesztpontszámmal is és a PHÉ-vel is). A vizsgálati módszer: egyváltozós általános lineáris modell (*Univariate General Linear Model*), hagyományos nevén a kovarianciaanalízis (legalábbis az általunk használt egyszerűbb változatát tekintve). A számítás alapvető eredménye az az arány, amely a teljesítménymutató varianciájának meghatározásában a CSHI, illetve az adott területi jellemző szerepét mutatja be (parciális éta). Ez alapján azt a kérdést kívántuk megválaszolni, hogy az iskolai teljesítmény kapcsán milyen összefüggés lehetséges a családi háttér és a területi adottságok között.

E kutatási kérdésünk a kontextuális effektus jelenségének kritikai felülvizsgálatát is tartalmazta, vagyis megvizsgáltuk, valóban van-e hatása az iskola társadalmi összetételének a tanulók teljesítményére az úgynevezett „felhúzó erőn” keresztül. A teljesítménymérés vizsgálat során a tanulókat beosztottuk iskolai, egyéni teljesítményük és családi, szociális háttérük alapján. A tanulói CSHI és teljesítmények (matematikai PHÉ) és az iskola háttérének függvényé-

ben analizáltam az azonos szociális háttérű tanulókra leszűkített mintákban kétmintás t-próbával az adatokat, és összehasonlítottuk: mennyire szignifikánsan hat rájuk a kontextuális effektus.

Külön kérdésként kezeltük az iskola területi adottságain belül a telephelyi infrastruktúrának a vizsgálatát, amelynek során az elérhető és a témában releváns statisztikai adatok feldolgozásával, elemzésével az iskola – mint telephely – adottságai (állapot, felszereltség, ellátottság), valamint a tanulói eredményesség közötti összefüggéseket elemeztük. Kutatásunkhoz az Oktatási Hivatal teljesítménymérésének eredményeit és a KSH területi, gazdasági adatait használtuk fel. Az OKM során kitöltöttek minden telephelyen, azaz iskolában (a mi táblázatunkban feladatellátó hely, rövidítéseinkben FEH) egy ún. „Tanulói kérdőív”-et, egy „Telephelyi kérdőív”-et és egy „Intézményi kérdőív”-et, az ezekben rögzített adatok segítségével tudtunk következtetéseket levonni az iskolai infrastruktúra, felszereltség, a környezeti adottságok és a teljesítmény közötti összefüggésekre vonatkozóan.

Az időben és térben is legnagyobb kutatásunk során pedagógusokkal készítettünk irányított, strukturált interjúkat. Területi adottságok szerint rendszereztük a régiókat, a településeket, teljesítmény szerint az oktatási intézményeket, és e szerint háromdimenziós szisztémában választottuk ki kutatási helyszíneinket. Az iskolák kiválasztását térségi adottságuk (GDP) és teljesítménymutatóik (OKM-tesztek) alapján végeztük el. Kiszámoltuk az iskolák 2014. évi 8. osztályos kompetenciamérés matematika és szövegértés átlagpontszámainak összegét, és meghatároztuk ezen adathalmaz alsó és felső kvartiliseit. Kiszámoltuk továbbá az iskolák átlagos pedagógiai hozzáadott értékeinek (PHÉ matematikára és szövegértésre vonatkoztatott) összegét, és az így adódó adathalmaznak is meghatároztuk az alsó és felső kvartilisét. Budapestet is egy régióként tekintve felosztottuk az ország régióit gazdasági értelemben (fejlettség szempontjából) erős és gyenge régióakra, a teszteredmény-adatok alapján a felső kvartilisba eső iskolákat erős teszteredménnyel, az alsó kvartilis szintjén teljesítő iskolákat gyenge teszteredménnyel rendelkezőknek neveztük el, valamint a PHÉ-adataik szerint a felső kvartilis feletti iskolákat erős PHÉ-vel, az alsó kvartilis alatti iskolákat gyenge PHÉ-vel rendelkezőknek tekintettük. Ugyanígy jártunk el a családi háttérindex (CsHI)-számítással is.

6. ábra

A két fél-fél éves lekérdezési folyamatban részt vevő kutatás 17 helyszínének illusztrációja térképen, illetve a térségi fejlettség, az iskolai teljesítmény és a családi háttér három dimenziójában megjelenítve

Forrás: Alpár 2018

A fenti leírás szerint kiválasztott iskolákban, intézményenként 4-5 pedagógussal irányított, strukturált interjúkat készítettünk 2014-ben és 2016-ban, Magyarország 17 településének 20 iskolájában, összesen 80 pedagógussal (6. ábra). Közel százhusz órányi anyag gyűlt össze a két és fél éves munkánk nyomán, amely kutatásban – rengeteg tapasztalatot és gyakorlati ismeretet nyerve – az ELTE leendő pedagógushallgatóinak két csoportja is részt vett.

A kérdéseink elsősorban arra irányultak, mennyire érzékelik helyi és iskolai szinten komoly és megoldandó problémának az esélyegyenlőtlenséget, és függenek-e nehézségeik, problémáik a település méretétől, típusától, ellátottságától, gazdasági adottságaitól, mennyiben látják úgy, hogy az általuk tanított kisdíjakok jövője, esélyei összefüggnek azzal, hogy milyen adottságú területen, milyen oktatásban részesülnek, és alkalmaznak-e bármilyen eszközt, pedagógiai módszert stb. az esélyegyenlőtlenségek kiküszöbölésére, vagy van-e az iskolájukban valamilyen jogyakorlat, kezdeményezés, ötlet vagy legalább szándék, amely az esélyegyenlőtlenségek csökkentésének irányában hat. Az interjúk szövegét területi szempont szerint rendszerezve, majd a változóinkra vonatkozó pedagógusi attitűdök szerint válogatva feldolgoztuk, elemeztük.

A multilaterális kutatás eredmények felsorolása

A kutatás főbb eredményei szervesen kapcsolódnak az iskolával, mint durkheimi és bourdieui értelemben vett társadalmi intézménnyel kapcsolatos, általánosan elterjedt hiedelmek felszámolásához.

Bebizonyosodott az OKM-eredmények statisztikai elemzése alapján, hogy **a területiség valójában a családi háttérrel keresztül van összefüggésben az iskolai teljesítménnyel.** Azt is kimutattuk, hogy az iskola nem nagy, de kimutatható mértékben **a szociális helyzettel összefüggő módon fejleszti a tanulókat.** Ehhez kapcsolódóan statisztikai módszerrel tettük láthatóvá a **kontextuális effektussal** kapcsolatos eddigi elemzések korlátait is; számításaink szerint nem az osztályban ható „felhúzóerő”, hanem a szelekció a fő oka a kedvezőbb szocioökonómiai státuszú osztályba járó rossz szociális háttérű tanulók jobb iskolai teljesítményének. Az adatok elemzése alapján elmondhatjuk, hogy az eredmény ellentmondásos, ami azt jelenti, hogy nincs tiszta viszonyrendszer a változók között, és bár ma sok esetben törvényszerűnek tekintik a kontextuális hatás létezését, adatelemzéseink szerint a jelentősége sokkal kisebb, mint azt általában feltételezik, éppen szélsőséges esetekben **egyáltalán nem is kimutatható.**

Bebizonyítottuk, hogy **sem a tanulói teljesítmények, sem a területi adottságok nincsenek összefüggésben az iskolaépület állapotával; az informatikai felszereltséggel pedig kis mértékben ugyan, de fordított kapcsolatban vannak;** továbbá azt, hogy az iskolai könyvtár felszereltségét és a gyerekek szociális háttérének kedvezőségét egyenes arányosság jellemzi, azonban ez az adatelemzési eredmény valószínűleg nem ok-okozati, hanem közös oki összefüggést mutat.

Kimutattuk az általunk készített strukturált, irányított pedagógusinterjúk elemzésével **a pedagógusok jellemző attitűdjeit, percepcióit az iskolában megjelenő esélyegyenlőségi problémákkal, valamint azok területi és társadalmi vonatkozásaival kapcsolatban,** az ezekben megjelenő (mind magukat a megfogalmazott problémákat jellemző, mind a pedagógusok hozzáállásában felfedezhető) **területi különbségeket.** Kiemeltük és elemeztük az esélyegyenlőtlenségek **okaira vonatkozó jellegzetes szemléletmódokat,** amelyek **meghatározzák a jelenlegi iskolai pedagógiai kultúrát.** Egyik megfigyelésünk az esélyegyenlőtlenség pedagógusi percepciójáról: különböző típusú feszültségeket tapasztalnak a gyerekek között a jól teljesítő, erős adottságokkal rendelkező iskolák és a gyengén teljesítő, rosszabb gazdasági háttérű iskolák tanárai, azonban az intervenciók módszereik igen hasonlóak. A hátrányos helyzetű területeken lévő, gyenge teljesítményt nyújtó iskolákban tanító pedagógusok az esélyegyenlőtlenség csökkentését jellegzetesen a tanórán kívüli „felzárkóztatás” formájában tartják megvalósíthatónak, a jó adottságú, jól teljesítő iskolákban talákoztunk néhány olyan pedagógussal, aki differenciálásról és egyéb innovatív módszerekről tanórai használatáról számolt be. Szignifikáns különbségeket találtunk **a pedagógusok szülőkkel való kapcsolatában.** A jó gazdasági adottságú, jól teljesítő iskolákban a szülők inkább támogatóként, együtt-

működő szereplőként jelentek meg, míg a hátrányos helyzetű területeken lévő, gyenge teljesítményt nyújtó iskolákban inkább elvárásokat fogalmaztak meg a pedagógusok a tanulók családtagjaival szemben, akiknek a motivációt, a házi feladatokban a segítséget kellene biztosítani a gyerekek számára. Ez a különbség egyértelműen tükrözi az iskolarendszer azon gyengeségét, hogy az intézmény ott érzékel a tanulóknál **deficitet**, amikor nem képesek az iskola elvárása szerint kommunikálni és teljesíteni; ezt a percepciót számos **előítélet** és **hiedelem** is **felerősíti**, mintegy „igazolja”, ami **iskolai esélyegyenlőtlenségi csapdát** eredményez.

A gondolatmenet összefoglalása az eredmények alapján

Meglepően szoros összefüggések mutathatóak ki az iskolával kapcsolatos társadalmi mítoszok és az ismertetett esélyegyenlőtlenségi transzformációs problémák között.

Tipikus problémák:

- ◆ A szocializációs folyamattal kapcsolatos felelősségek tisztázatlansága, szociális terek szeparációjának hiánya (iskolai versus otthonról hozott szocializáció) (Nikitscher 2015; Bronfenbrenner 2009).
- ◆ A motiváció kívülről történő elvárása (szülői versus pedagógiai motiváció, extrinzik versus intrinzik motiváció). A valódi szükséglet (ami szinte mindenhol hiányzik a rendszerből) a pedagógusok saját/önmotivációja a színes és érdeklődést felkeltő, játékos és hatékony tanításra, a tanári kompetencia a diákok motivációjára, a tanulók saját belső (intrinsic) motivációja a tudás megszerzésére, az eredmények elérésére, kíváncsiság, a tanulás örömeinek élménye.
- ◆ Az ideális (fehér, középosztálybeli, nyugodtan viselkedő, hosszan figyelni képes, tisztelettudó) képtől eltérő gyerek deviációként jelenik meg (deficit-modell).
- ◆ XXI. századi (társadalmi, munkaerőpiaci, pedagógiai) elvárásoknak (Halász 2001) nem felel meg az iskolarendszer (rugalmasság, tanterv, egyéni fejlesztés, interkulturalitás stb.).

Figyelembe kell vennünk a nemzetközi jógyakorlatokat, azokat az országokat, amelyeknek oktatáspolitikája következtében az elmúlt negyven évben nemcsak az iskolarendszer sikeressége, de a gazdaság és a társadalom működése, fejlődése s látványosan pozitív irányt vett. Mint fent említettem és a kutatási eredményeim is alátámasztották, ennek kulcsa a tanulók motiváltsága a tanulásra, az iskola képessége arra, hogy minden tanuló felismerje és valóban fejlessze az egyéni képességeket, kompetenciákat, ennek pedig alapfeltétele az iskolakultúra százéves lemaradásának megszüntetése.

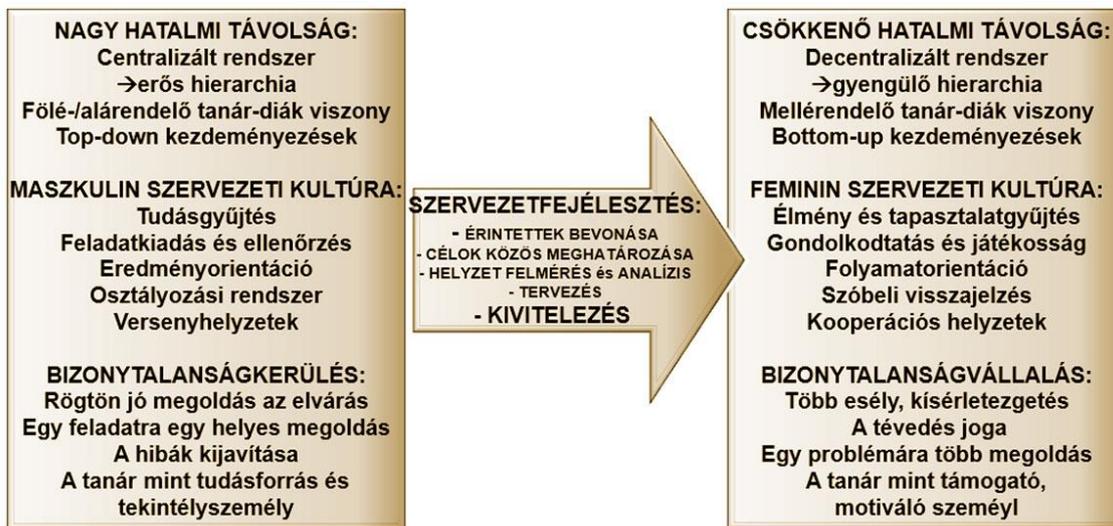
Ebben nagy segítségünkre lehetnek a XXI. századi közgazdasági kutatások és alkalmazott szervezetszociológiai modellek, így például Hofstede és Trompnaars szervezeti kultúra modelljének alkalmazása (7. ábra), vagy például Pink és társai motivációs kísérleteinek legújabb eredményei. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül ezen tudományos fejlődéseket, mert akkor „a világ elszáguuld mellettünk”!

Tudományos értelemben mindehhez egyértelműen szükségessé vált egy átfogó paradigmaváltás:

- ◆ Iskolai esélyegyenlőtlenségi jelenségeket (hatásokat és folyamatokat) okként vizsgáló modellek:
 - Deficit (a gyermek mint input, „védett” csoportok)
 - Szegregáció (szelekció, homogenitás, „lábbal szavazás”) (Kertesi–Kézdi 2004)
- ◆ Iskolai esélyegyenlőtlenség valódi okát leíró modell:
 - Látens diszkrimináció (iskolai és oktatási kultúra, pedagógusi attitűd)

7. ábra

Az iskola szervezetátalakításának szükséges pontjai a növekvő eredményesség és esélyegyenlőség érdekében: Hofstede (2003) három dimenziójának alkalmazása az iskola kultúrájának fejlesztésére

Forrás: a szerző saját szerkesztése

Következtetések, javaslatok

Az iskolákban alapvetően a tudásvagyon teljessége, vagy hiányossága határozzák meg a működés minőségét, hatékonysági szintjét, melynek fő attribútumai:

- ◆ Magas hozzáadott értéket előállító humán erőforrás (pedagógusok, oktatók, kutatók)
- ◆ Rugalmas és bizalmon alapuló szervezeti kultúra
- ◆ Tudásmegosztás, és annak érvényesülése
- ◆ Stratégiai partnerekkel való kapcsolattartás
- ◆ Intézményi kapcsolatok

A világon minden jóléti országban időről időre próbálkoznak újabb és újabb oktatási reform bevezetésével. Ezen kísérletek fő célja az alapfokú állami oktatás, hiszen ez a fő eszköze annak, hogy tömegesen érjenek el minél több gyermeket és minél szélesebb körben hosszútávú, pozitív társadalmi változásokat, fejlődést indikáljanak, valamint felszámoljanak olyan társadalmi problémákat, mint az analfabetizmus, a pauperizmus terjedése, a szakképzettségek, a felnőtt élet és az új kihívásokkal teli munka világához való alkalmazkodás megalapozásának hiánya, stb. A közoktatás teljesítményének javítását, működésének optimalizálását az oktatáspolitikai reformok öt fő fókuszpontban, vagyis a meglévő problémák mentén szokták kiemelten kezelni:

- ◆ Lehetőségek egyenlőtlensége (ez vizsgálatunk területi alapú fókuszja)
- ◆ A bürokrácia és az előítéletek terhe
- ◆ Az eredményeken alapuló kimenet (output) (ez vizsgálatunk egyik statisztikailag mérhető alapja)
- ◆ Az iskolaválasztás („lábbal szavazás”, körzethatárok, szelekció, társadalmi olló stb. ..., ez vizsgálatunk intézményi alapú fókuszja)

Komplex kutatásom során területi szempontból vizsgáltam meg az oktatás esélyegyenlőtlenségi problémáit, első sorban arra szerettünk volna választ kapni, valóban függ-e – és mennyiben – a település méretétől, típusától, ellátottságától, gazdasági adottságaitól az általános

iskolai tanítás színvonala, és ezáltal a gyerekek jövője, esélyei attól, milyen adottságú területen, milyen oktatásban részesülnek.

Az oktatásban megjelenő esélyegyenlőtlenséghez való viszonyulásban a hangsúlyt az **iskolai (pedagógiai) kultúrára** helyezzük, mivel bebizonyítottuk, hogy **a területi különbségek** csak a **családi háttér különbségeit közvetítik, sem a terület gazdasági fejlettsége, sem az iskola infrastrukturális ellátottsága** (legalábbis annak általunk mért jellegzetes mutatói) **nem hatnak közvetlenül az iskolai teljesítményre.**

Összegezve **a tanuló iskolai teljesítményére az iskola teljesítménye hat.**

Hadd adjak erre egy konkrét példát: A korai iskolaelhagyás, a lemorzsolódás szinte „lerágott csont”, az esélyegyenlőség és oktatás tanulmányozása kapcsán a leggyakrabban felmerülő problémák egyike. Az erről szóló tanulmányok nagyrészt két típusba sorolják a jelenség kialakulásának okait: egyéni (individuális) és intézményes, szervezeti (institucionális) okokra.

8. ábra

A korai iskolaelhagyás okai

Forrás: Eurostat- és OKT-adatok és tanulmányok alapján saját szerkesztés

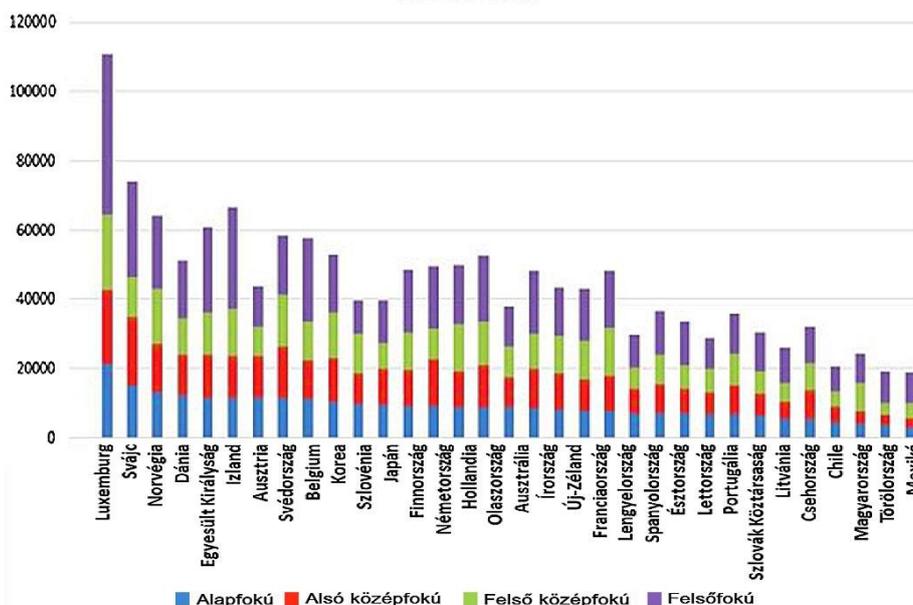
Főként az individuális problémákat lényegesen egyszerűbb a családra, a szocioökonómiai háttérre fogni, devianciára és negatív attitűdre hivatkozva a rossz társaságra és a családi háttérre mutogatni, azonban egy olyan iskolarendszerben, ahol a fenti problémákra jól felkészített, (kiegéstől, felesleges túlterheléstől mentesített, színes és adekvát módszertant alkalmazó) pedagógusok munkáját több szakember is segíti, ezek a negatív hatások lényegesen csökkenthetők, vagy akár meg is szüntethetők. Arról a jelenségről, mennyiben függ a diákok teljesítménye és lemorzsolódási aránya a velük foglalkozó pedagógusok felkészültségétől, módszertani eszköztárától, stílusától és kommunikációjától számtalan izgalmas kutatás és kísérlet készült az elmúlt 20 évben. A fejlődő országokban (India, Kenya /Bobonis et al. 2004, Miguel & Kremer 2004/ Nikaragua, Kolumbia, Madagaszkár, Dominikai Köztársaság /Jensen 2007, Nguyen 2008/) végzett nagymintás kutatások – ha nem is egy az egyben adaptálható, de legalábbis – nagyon tanulságos és átgondolandó eredményekkel szolgálnak a hazai, hátrányos helyzetű és gyenge eredményeket produkáló gyerekek helyzetének és tanulási hatékonyságának javítására vonatkozóan. Ezek a vizsgálatok kimutatták, hogy az új módszertanok bevezetése és a tanárok közvetett ösztönzése egyértelműen pozitív hatású, míg a kimeneti ered-

ményekhez kötött rövidtávú anyagi ösztönzők bevezetése egyenesen kontraproduktívnak bizonyult. Hasonló eredményekre jutottak az amerikai kormányzati kezdeményezéseket követő hatékonysági és szociális vizsgálatok is.

Természetesen ez átgondolt fejlesztést, modernizációt és komoly finansiális háttérrel együttesen igényel, amely jelenleg nem biztosított.

9. ábra

Egy tanulóra jutó éves költség (USD vásárlói paritáson alapuló számítással) oktatási szintenként (alap-, középfokú, felsőfokú oktatás, szakképzés)

Forrás: Aducation at a Glance 2017

Természetesen itt meg kell említeni a finanszírozási problémákat is, amelyek tovább nehezítik a pedagógusok munkáját és az oktatás elvárható színvonalú működését, valamint mely területen hazánkat nemzetközi összehasonlításban szintén igen erős hátrány jellemzi (9. ábra).

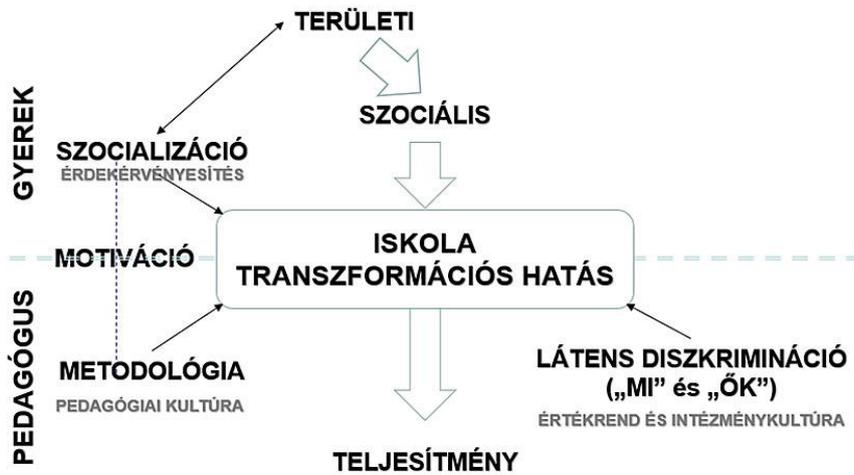
Mindezek alapján a hatásmechanizmus tisztán kirajzolódik: a **területi, gazdasági körülmények közvetlenül nem az iskolában megjelenő esélyegyenlőtlenségi problémák okozói**. A **családi háttér, a szociokulturális helyzet okozta hátrányokat** pedig a **látens diszkrimináció modell értelmében maga az iskola transzformálja esélyegyenlőtlenséggé, tehát az iskolai kultúra megváltoztatása vezethetne az iskolai esélyegyenlőtlenség csökkentéséhez**.

Azt a bonyolult hatásmechanizmust, amely a gyerekre hat, és amit végső soron **tanulásnak** hívunk, úgy tekinthetjük, mint **egyfajta adaptációs folyamatot a környezethez, a társadalomhoz** (10. ábra). A tanulás ebben az értelemben az emberiség túlélésének kulcsa volt történelmünk folyamán, tehát az iskola, vagy bármely más tanulásra (valóban!) motiváló, ösztönző tényező egyben kulcskérdés a jövőbeni nemzedékek számára, amikor ilyen sebességgel változik maga a környezet, a tudomány, a technológia, az információáramlás módja stb.

Kutatásaink eredményei által rámutattunk, hogy az iskolarendszer működését és főként hatását meghatározza a pedagógiai módszertan, a **tanári attitűd**, az osztályteremben zajló közös munka, vagyis hogy milyen **iskolai és pedagógiai kultúra jellemzi az adott oktatási intézményt**. Az, hogy milyenek az anyagi (pénzügyi, állapotbeli, infrastrukturális) működés feltételei, közvetve, inkább azért meghatározó, mert befolyásolja az alapvető hangulatot, akár még a tanítás presztízsét, a feladatvégzés gördülékenységét és ezen keresztül a tanárok munkájának minőségét, a tanulás feltételeit is.

10. ábra

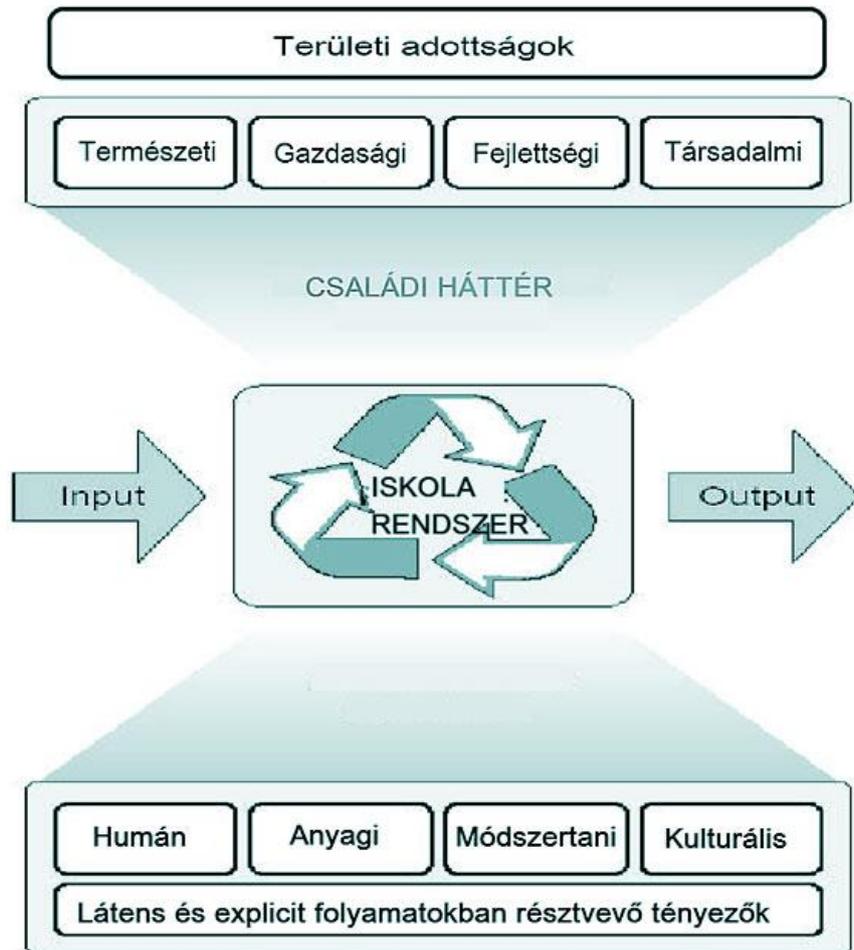
Az iskola transzformációs hatásmechanizmusa

Forrás: Alpár 2018

11. ábra

Az oktatás esélyegyenlőtlenségét „meghatározó” tényezők és folyamatok iskolarendszer-fókuszú elemzése

Forrás: Alpár 2018

Az eddig ismertetett kutatásaink során a területiségre fókuszálva az oktatás és az esélyegyenlőség kérdését vizsgáltuk meg többféle szemszögből, amelyek rendezőelve az iskolarendszerbe bekerülő, abban mindennapjait megélő, majd onnan kikerülő tanulók „karriertörténete”. A rendszer elemeinek (pedagógusok, infrastruktúra, iskolai kultúra, elvárásrendszer, különböző motivációk és érdekek érvényesülése) és azok „egymásra hatásának” vizsgálata, annak szabályszerűségeinek feltérképezése volt a központi célunk.

Az oktatás hatékonyságát befolyásoló tényezők folyamatos és komplex kölcsönhatásban vannak egymással, amelyek egy része az iskolai folyamatok során tudatos, vagy legalábbis nyilvánvaló, megfigyelhető, másik része azonban rejtett marad vagy a normarendszerrel való ütközése miatt, vagy azért, mert a résztvevőkben nem – de esetleg még a megfigyelőkben sem – tudatosul.

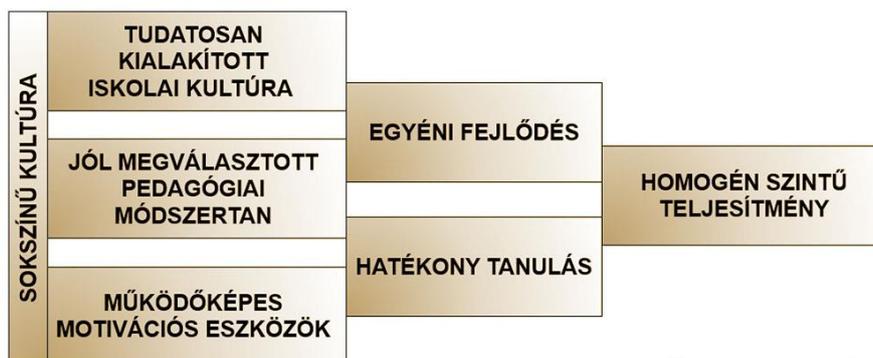
Azt láthattuk kutatásaink során, hogy a területiség szerepe a legtöbb esetben csak közvetett okként szerepel az oktatási eredményességben, azonban azt is látnunk kell, hogy a regionális és kisebb léptékű, sőt településtípusonként változó különbségek mégiscsak léteznek, kimutathatóak, és visszahatnak a társadalmi, területi folyamatokra.

A kvalitatív kutatás alapján elemeztük, hogy a különböző területi adottságú, jól, illetve rosszul teljesítő iskolák esetén milyenek a **belső kapcsolatrendszerek**, a **diák–diák**, illetve a **diák–tanár** és **tanár–tanár** esetén, valamint megfigyeltük, mely esetekben van fontos szerepe az **iskola külső kapcsolatainak**. Megállapítottuk, hogy az iskolai-pedagógiai kultúrának vannak bizonyos területi jellemzői, amelyek szoros kapcsolatban vannak az iskolai esélyegyenlőség kérdésével, és vannak olyan általánosan jellemző attitűdök, előítéletek, kulturális sémák, amelyek kevésbé mutatnak területi differenciálódást. Kiemelendő következtetésünk (és mint említettük, területi különbségekben is kimutatható), hogy az esélyegyenlőség egyik okozója az, hogy az iskolarendszerben **elmosódnak a felelőségek** bizonyos **motivációs** és **szocializációs funkciók** tekintetében, illetve **áttevődnek a családokra**. Ez a jelenség, illetve vélekedés olyan elvárásokat hoz létre, amelyek egyik következménye az általunk kutatott iskolai szociális transzformációs funkció. Ezért normatív intézményi problémát látunk abban, hogy a szocializációs terek nem kellően **szeparáltak**, az iskola és a család funkciója és főként felelősségei nem tisztázottak.

A diákok érdekeit sok esetben nem védi társadalmi intézmény, az iskolai esélyegyenlőségek esetében a diszkrimináció **látenciája** teszi védtelenné a diákokat. Nem tudatosul, hogy érdeksérelem történik, ha mégis, akkor tabukba ütköznek. Ezzel a felismeréssel az érdekérvényesítés témaköre is a látens diszkrimináció modell keretében értelmezhető esélyegyenlőségi hatásmechanizmushoz kapcsolódik, és egy olyan iskolai kultúra szükségességét teszi nyilvánvalóvá, ahol a **gyermek valós érdekei állnak a középpontban**, ahol a pedagógusok és maguk a diákok is tudatosabban kezelik az esélyegyenlőségi kérdéseket.

12. ábra

A fejlesztett, decentralizált alapfokú közoktatási rendszer esélyegyenlőség irányában működő hatásmechanizmusa

Forrás: a szerző saját szerkesztése

Az esélyegyenlőséget (is) szolgáló oktatási rendszerben az input oldalon a sokszínűség elfogadása a jellemző, míg a kimeneti oldalon minden gyerek a képességeihez mért legjobb, az egyéni fejlődés és a hatékony teljesítés szempontjából „homogén” szintet éri el, ami egy ideális cél az iskolai rendszer reformjában (12. ábra).

A kutatás ezen része ráirányítja figyelmünket az iskolai esélyegyenlőtlenség kialakulásában szerepet játszó azon készségekre, tudásokra, melyek éppen az alapfokú oktatás keretében fejleszthetők (ehhez a pedagógusok ilyen irányú képzésére és aktív közreműködésére is szükség van). Ilyen kompetenciának számít a jogtudatosság, de ugyanígy fontos a toleranciára, az önértékelvényesítő-képességre való nevelés és a gyermeki jogokkal való visszaélések prevenciója.

Kiindulópontunk volt, majd konzekvenciaként is igazolódott, hogy a vulnerabilitások csak akkor léteznek, ha azzá formálja azokat valamely társadalmi intézmény, különösen akkor számít nagyon erősen egy gyerek rossz szociális helyzete vagy az iskolázatlan családi háttér, ha a pedagógusok az onnan hozott értékeket, tudást veszik figyelembe, ha aszerint értékelnek (pontosabban: ha azokat értéktelennek ítélik meg), ha bizonyos előítéleteket hordoznak az érintett diákokkal szemben.

A **látens diszkriminációt kiszűrő iskola** feladata már nem az kell, hogy legyen, hogy kiegyenlítsen és felzárkóztassa a gyerekeket egymáshoz viszonyítva és az egyenlőséghez képest, nem az, hogy egy-két tehetséget megtaláljon, kiemeljen és gondozzon, hanem az, hogy minden egyes diákot támogasson abban, hogy megtalálják és kiteljesíthessék saját, egyéni tehetségeiket, megtanuljanak tanulni, célokat kitűzni maguk elé és saját magukat motiválni a céljaik elérésében, tudjanak individuális módon és csoportban is dolgozni, kitartóan figyelni és problémát megoldani. A 12. ábra illusztrálja, hogy a javított folyamat (v.ö. 1. ábra) esélyegyenlőségi szempontból és a diákok teljesítményszintjét tekintve lényegesen homogénebb kimenetű, miközben a kívánt fejlesztést elvégzi és a tanulók diverzitását, a kompetenciaheterogenitást növeli.

A következtetéseink alapján egy **integratív, inkluzív, interkulturális pedagógiai alapokra épülő, adaptív, területileg egyenletesen magas színvonalú, de a személyre szabott fejlesztést, a differenciálást** az egyik legfontosabb alapelveként kezelő, **gyermekközpontú iskolarendszer** kialakítása, az iskolai, pedagógiai kultúra és oktatásmódszertan gyökeres átalakítása képes megszüntetni a hátrányok transzformálását (13. ábra), a látens diszkriminációt.

Összefoglalva a megoldásokat: az iskolai esélyegyenlőtlenségi transzformáció megszüntetése (csökkentése) érdekében a főbb lépések:

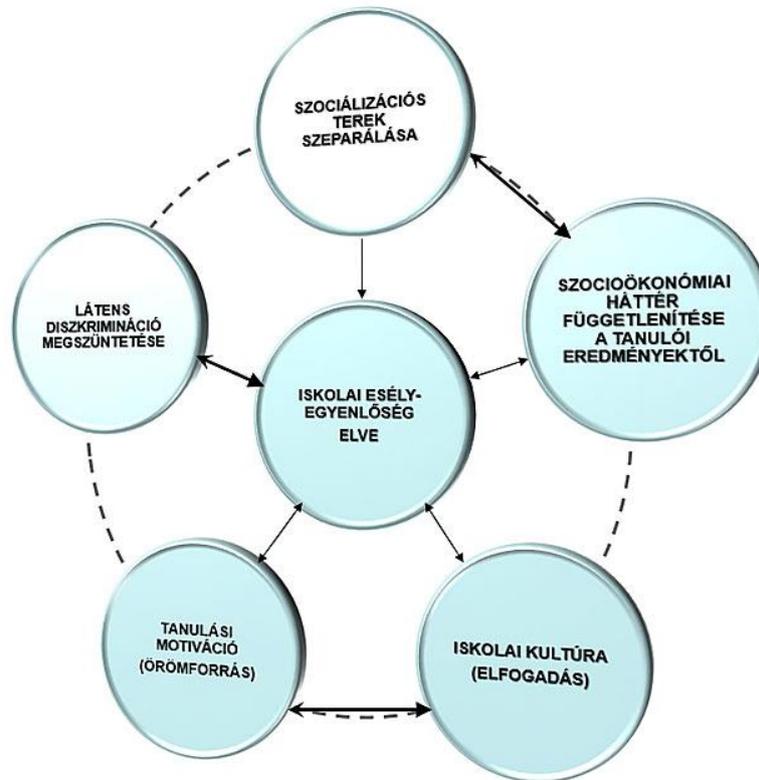
- ◆ iskolakultúra és -klíma, pedagógiai kultúra, metodológia átalakítása,
- ◆ szocializáció és motiváció XXI. századi módszereinek bevezetése,
- ◆ iskola szerepének komplexitása, kibővítése (területfejlesztés, bevonás: 3. szocializációs szintér, 14. ábra),
- ◆ adaptációs lehetőségek (PISA 2015, 2018 High Performers),
- ◆ továbbá: új kutatási irányok.

Fenti gondolatokra és vázolt problémák megoldási törekvéseire építve **új javaslatokat dolgoztunk ki**, bemutattuk az **iskolafejlesztés** néhány **adaptálható** példáját, figyelembe vettünk és feldolgoztunk számos nemzetközi példát, amelyek jól szemléltetik, hogyan csökkenthető valóban a gyerekekre nézve oly hátrányos hatású oktatási és területi esélyegyenlőtlenség.

Mivel az iskolai kultúrát közvetítő csatornának tekintjük a családi háttér és az oktatási eredményesség között, itt látjuk az esélyegyenlőség ügyének előmozdítását lehetségesnek (14. ábra).

13. ábra

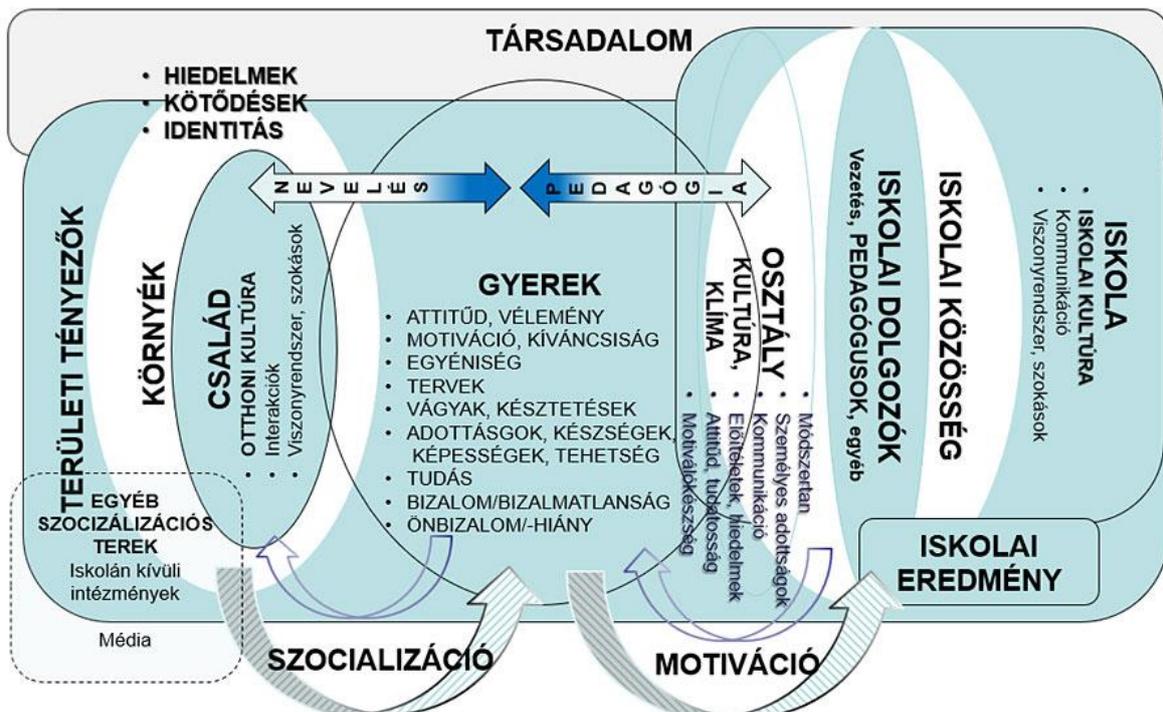
Az iskolai esélyegyenlőség elvének érvényesítéséhez szükséges feltételek

Forrás: a szerző saját szerkesztése

14. ábra

Az iskolai esélyegyenlőség elvének gyerekekre gyakorolt hatásai és fejlesztendő területei

Forrás: a szerző saját szerkesztése

Ezért **az iskolai kultúra fejlesztéséhez** különböző, más területeken bevált szervezet-elemzési és -fejlesztési módszereket is felvonultatunk, hogy hozzájáruljunk a rendelkezésre álló eszköztár bővítéséhez. (Előadásomban külön kitértem a kommunikáció és a kultúra kapcsolatára, arra, hogy az oktatásfejlesztésnek ez az egyik legfontosabb iránya.) Problémánk megközelítéséhez következtetéseimben egy komplex elméletet és ahhoz kapcsolódó megoldási modellt alkalmazok, amelyben szerepet játszanak a Hofstede-elmélet alapján kialakított kulturális dimenzió modellek, valamint a szervezeti klíma modellek gyakorlati alkalmazása.

Talán a legerősebben hangsúlyozandó konzekvenciája az ismertetett kutatásunknak az, hogy az oktatásba – és kiemelten az alapfokú oktatásba – rendkívül fontos инвестálni, valamint a gazdasági és társadalmi környezet által támasztott elvárásrendszernek megfelelően fejleszteni, ha elfogadjuk azt a kiindulópontot, hogy az állam egyik legfontosabb szerepe – és ezzel egybeesve, egyúttal ennek kisebb halmazaként az iskola legfontosabb funkciója – egy ország jövőjének biztosítása.

Az a társadalmi mítosz, hogy a tanárok egyenlő mértékben fejlesztenek, legjobb tudásuk szerint átadják tudásukat a gyerekeknek, hogy az iskola valóban jót és nemes értékeket ad a gyerekeknek és segíti őket a felemelkedésben, számtalan ponton megcáfolható, de szinte tabutéma erről beszélni.

A kvalitatív kutatásunk a nehezebb sorsú gyerekek rosszabb iskolai teljesítményének fő okaként éppen ezt a „szőnyeg alá söpört” problémát, a gyakorlatban érvényesülő látens diszkriminációt mutatta ki. Rosenthal (1968. 1987) több mint fél évszázada fogalmazta meg először, hogy az elfogulatlanul és indokoltan dicsérő (vagyis őszinte, pozitív visszajelzést adó), a diákok felé bizalommal forduló pedagógusnak milyen pozitív hatásai vannak a tanulók teljesítményére és jövőképre; ezt a tanári attitűd által indukált folyamatot Pygmalion-effektusnak nevezte. A hazai iskolarendszer azonban jelenlegi állapotában nagyon sok szempontból konzerváló hatású és a társadalmi előnyök-hátrányok által okozott különbségeket felerősíti.

Összességében az itt ismertetett problémák megoldása tehát, a közösségi (peer learning) oktatási célok, izgalmas, csoportos feladatok számának növelése, a metodológia színesítése és a pedagógusok támogatása (módszertani, tolerancia, nemzetközi jógyakorlatok alapján fejlesztett hazai) képzésekkel, pedagógiai asszisztenciával, nagyobb megbecsültséggel, valamint az osztálytermi kultúra és atmoszféra tudatos fejlesztése (erre való képessé-tétel) és ezen változásokon keresztül a tanulók – főként belső – tanulási motivációjának fejlesztése.

IRODALOM

- Alpár Vera (2018) Az iskolai esélyegyenlőtlenség – A területi és társadalmi egyenlőtlenségek, az iskolai kultúra és az oktatás eredményességének összefüggésrendszere, ELTE–NDI (disszertáció, kézirat), Budapest.
- Bobonis, Gustavo J. – Miguel, Edward – Puri-Sharma, Charu (2004) Anemia and school participation. *Journal of Human Resources* 41: 692–721.
<https://doi.org/10.3368/jhr.XLI.4.692>
- Bourdieu, Pierre (1999) Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum, Budapest.
- Bronfenbrenner, Urie (2009) *The Ecology of Human Development*, Harvard University Press.
- Coleman, James S. (1994) Társadalmi tőke. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.) *A gazdasági élet szociológiája*. Aula, Budapest.
- Cs. Czachesz Erzsébet – Radó Péter (2003) Oktatási egyenlőtlenségek és speciális igények. In: Halász Gábor – Lannert Judit (szerk.) *Jelentés a magyar közoktatásról*. Országos Közoktatási Intézet, Budapest.
- Halász Gábor (2001) A középfokú oktatás expanziója: problémák és perspektívák. In: Semjén András (szerk.) *Oktatás és munkaerő-piaci érvényesülés*. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, 2002, 91–112.
- Hofstede, Geert (1991) *Cultures and organizations: software of the mind*. McGraw–Hill, London.
- Holla, Alaka – Kremer, Michael (2009) Improving Education in the Developing World: What Have We Learned from Randomized Evaluations? *The Annual Review of Economics* 1 (1): 513–542. <https://doi.org/10.1146/annurev.economics.050708.143323>
- Jensen, Robert (2007) *The perceived returns to education and the demand for schooling*. Harvard University, USA.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (2004) Általános iskolai szegregáció – okok és következmények. *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek*, 2004/7.
- Mérei Ferenc (1998) *Közösségek rejtett hálózata*. Osiris. Budapest.
- Miguel, Edward – Kremer, Michael (2004) Worms: identifying impacts on education and health in the presence of treatment externalities. *Econometrica* 72: 159–217.
<https://doi.org/10.1111/j.1468-0262.2004.00481.x>
- Nahalka István (2015) Tanulói teljesítménymérések alkalmazhatósága a neveléstudományban. In: Széll Krisztián (szerk.) *Mit mér a műszer? A tanulói teljesítménymérések alkalmazhatóságáról*. OFI, Budapest. 23–36.
- Nguyen, Trang (2008) *Information, role models, and perceived returns to education: experimental evidence from Madagascar*. Work. Pap., MIT.
- Nikitscher Péter (szerk.) (2015) *Az iskola szocializációs szerepe és lehetőségei*. OFI, Budapest.
- Országélelemzés – Magyarország, Oktatási és Képzési Figyelő (2017) Oktatás és képzés, Európai Bizottság.
https://ec.europa.eu/education/sites/education/files/monitor2017-hu_hu.pdf

Országos jelentések, Fenntartói, Iskolai és Telephelyi jelentések (FIT-jelentések) stb.
<https://www.kir.hu/okmfit/>

Papp Z. Attila (2013) Pedagógiai hozzáadott érték a roma tanulói arány függvényében a magyar iskolarendszerben. In: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.) *Őnazonosság és tagoltság: elemzések a kulturális megosztottságról*. Argumentum Kiadó, Budapest. 69–88.

PISA 2015 *High Performers: Singapore, Estonia*.
<https://www.oecd.org/pisa/PISA-2015-singapore.pdf>,
<https://www.oecd.org/pisa/PISA-2015-estonia.pdf>

Rosenthal, Robert – Jacobson, Lenore (1968) *Pygmalion in the Classroom*. Holt, Rinehard and Winston, New York. <https://doi.org/10.1007/BF02322211>

Rosenthal, Robert (1987) „Pygmalion” Effects: Existence, Magnitude and Social Importance. *Educational Researcher*, vol. 16 (9): 37–41. <https://doi.org/10.2307/1175728>

A TÁRSADALMI NYILVÁNOSÁG KUTATÁSÁNAK AFFEKTÍV FORDULATA

Andok Mónika

andok.monika@btk.ppke.hu

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2020.2.23

Absztrakt

Jelen tanulmány célja, hogy rövid áttekintést adjon a hálózati kommunikáció nyilvánosságában kifejeződő affekciók kutatási irányairól, Eder tipológiájára épülően. E tipológia alapján elkülöníthetjük az érzelmek *reprezentációjának*, *előhívásának* kutatását, valamint a hozzájuk kapcsolódó *kommunikatív gyakorlatok* és az általános *érzelmi kultúra* elemzését is (Eder 2019). Az írás bemutatja, hogy miként polarizálják a digitális nyilvánosságban megjelenített érzelmek a hálózati felületeket, s miként elemezhető az *érzelmi keretezés* a közösségi média tartalmainak befogadása és megosztása során (Rosas & Serrano-Puche 2018, Dafonte 2018, Coman & Coman 2017). A nyilvánosság kutatásának *affektív fordulata* Papacharissi – empirikus alapokon nyugvó – *affektív nyilvánosság elmélete* is hangsúlyos helyet kap a szövegben (Papacharissi 2015).

Kulcsszavak

adatosítás, affektív fordulat, affektív nyilvánosság, érzelmi keretezés, kommunikatív alakzat

AFFECTIVE TURN OF THE RESEARCH OF SOCIAL PUBLICITY

Mónika Andok

Abstract

The aim of this essay is to give an overview of the different research directions for affections expressed in the public sphere of computer-mediated communication based on Eder's typology. According to him, the research on the *representation* and *elicitation* of emotions and the analysis of related *communicative practices* and the general *emotional culture* can be distinguished (Eder 2019). The paper demonstrates how the digital surfaces are polarized by emotions expressed publicly in the digital public spheres and how to analyze the *emotional framing* during the reception and sharing of social media contents (Rosas – Serrano-Puche 2018, Dafonte 2018, Coman – Coman 2017). Papacharissi's theory of *affective publics* – based on empirical grounds – or more widely, the *affective turn* in the research of the public sphere is also emphasized in the text (Papacharissi 2015).

Keywords

datafication, affective turn, affective publics, emotional framing, communicative figuration

A TÁRSADALMI NYILVÁNOSÁG KUTATÁSÁNAK AFFEKTÍV FORDULATA

Andok Mónika

Bevezetés

A média és az érzelmek kapcsolatának kutatása nem új keletű, a mozi, a rádió és a televízió kiváltotta vagy közvetítette érzelmek vizsgálata több évtizedes múltra tekint vissza, s számos aspektusát feltárták. Egyrészt az érzelmek szerepet játszottak mind a médiatartalmak előállításában, mind befogadásukban, illetve a velük való interakciókban (Eder et al. 2019). Ugyanakkor irányítják a befogadói percepciót, befolyásolják a jelentésadás folyamatát, a médiatapasztalatok és -események beépülését az emlékezetbe, hozzájárulnak az identitás – egyéni és közösségi – formálódásához is. Emellett gyakran az érzelmek jelentik az elsődleges motivációt a médiatartalmak fogyasztásához. Áttekintvén az eddigi kutatásokat, Eder és szerzőtársai négy nagyobb vizsgálati terület elkülönítését javasolják (Eder et al 2019). Az elsőbe az érzelmek bemutatásával kapcsolatos kérdéseket sorolják, melyek feltárják, milyen emóciókat és milyen jelentéssel (1) *reprezentál* a média, legyen az nyomtatott sajtó, film vagy televízió. A második csoportba az érzelmek (2) *előhívásával* kapcsolatos vizsgálatok kerültek, melyek azt járják körül, milyen érzelmi reakciók figyelhetők meg a média tartalomfogyasztóinál, ezek milyen formában és milyen módon jelennek meg, faktuális vagy fikcionális tartalmakhoz kapcsolódnak-e. A legtöbb kutatás – vélhetőleg gazdasági és politikai okokból – ide köthető. Kifejezetten a digitális kommunikációhoz kapcsolódó affektív megerősítésekről Grusin írt áttekintő módon (Grusin 2010: 109–118). További kérdés, hogy milyen médiához kapcsolódó (3) *gyakorlatokba* integrálódnak érzelmek, s hogyan szövik át a média használatát, valamint funkcióit. Ederék végül külön területként azonosították az (4) *érzelmi kultúra* kutatását: milyen feltárható szociokulturális okai vannak a médiához köthető érzelmeknek. Ide kapcsolódik az is, hogy milyen további hatása lehet a kultúrára ezeknek az érzelmeknek, hogyan kapcsolódnak a hatalom, a politika kérdéseire, és miként változtak az idők folyamán.

Reprezentáció és expresszivitás

A reprezentációnak, mint a külvilág leképezésének jelensége, fogalma kiemelkedő fontossággal bír a kognitív pszichológia, az irodalomtudomány, a nyelvtudomány, a személyközi kommunikáció és a médiakommunikáció vonatkozásában is (Terestyéni 2006: 99–129). Jelen tanulmány a reprezentációnak kizárólag a médiatudományi vonatkozásaira fókuszál. Ha a reprezentáció eredeti jelentésére figyelünk, akkor az újra bemutatást jelent, ám a médiával kap-

csolatos használatában a „valami helyett áll” jelentéssel bír. Nem egyszerűen tükrözi azt, ami helyett áll – legyen az személy, jelenség vagy történet –, hanem megkonstruálja, létrehozza azt. Természetesen az ábrázolás létrehozása nem semleges fogalom, sem esztétikai sem morális értelemben. Az ábrázolásnak, a megjelenésnek – megjelenítésnek társas következményei vannak. Elemzésük során nem csupán az a kérdés, hogy mit reprezentálnak, de az is, hogy miként (Andok 2015: 82–88). A reprezentáció jelenségének kulcspozícióját a klasszikus médiatartalom vizsgálatainkban az jelentette, hogy a tömegkommunikáció műsorait professzionális gyártók állították elő, többé-kevésbé a szakma szabályainak megfelelően, legyen szó akár hírműorról, akár vígjátékról vagy show műorról. A klasszikus tömegkommunikációval ellentétben azonban a hálózati kommunikációban egyrészt a tartalomnak csak kis részét állítják elő professzionális gyártók másrészt a hálózatot nemcsak tartalom fogyasztásra, hanem számos egyéb dologra használják: személyközi kapcsolattartás, állampolgári ügyintézés, vásárlás (Andok 2016: 60–65, Szűts 2018) A hálózati kommunikáció közösségi média felületeire¹ túlnyomórészt a felhasználók töltik fel személyes tartalmaikat, ezzel egy perszonalizált, expresszív megosztásfolyamatot hozva létre. Érdekes az a kettősség mely a kilencvenes években a web 1.0-et majd a kétezres évektől a közösségi média oldalakat jellemezte az érzelmek megmutatása, kifejezése tekintetében. Az amerikai pszichológus Patricia Wallace mélyrehatóan elemzi, hogy a web 1.0 szöveg alapú felületeiről mennyire hiányzott az érzelmek megmutatása, mely az face-to-face kommunikáció során a metakommunikáció jelzéseiből azonosítható volt, az a hálózaton hiányzott. (Wallace 2016: 32–33) Ezen hiány orvoslására születtek meg az emotikonok vagy emojik, melyek a közösségi média és az applikációk világát is meghódították. Sőt a közösségi média világában éppen az érzelmek megmutatása felé lendült ki az inga, akár generációk közötti kommunikációs problémákhoz is vezetve. Turkle tárja fel azt az ellentmondást, hogy a fiatalok egyrészt nem boldogulnak a face-to-face kommunikációban a nem verbális jelzések dekódolásával, s emiatt csökken az empatikus jelzések száma; másrészt a szöveges üzeneteikbe sokféle módon jelenítik meg érzelmeiket, a már említett emotikonokon kívül például a nagybetűs írásmóddal, halmozott írásjelekkel, matricákkal (Turkle 2015). Láthatjuk, hogy az érzelmek azonosítása kapcsán az offline világban kevésbé járatos generáció a digitális felületen hangsúlyosan jelenít meg emóciókat. A technológiai platform sem semleges ebben a tekintetben, hiszen a közösségi média oldalak kifejezetten bátorítják, motiválják a felhasználói érzelm-megjelenítést, például a Facebook a reakció-gombjaival. Végeredményben egy rendkívül expresszív felhasználói részvétel valósul meg mind a közösségi média tartalmak előállításában, mind azok cirkuláltatásában vagy véleményezésében. Ám ez a kulturális gyakorlat nem nevezhető teljesen parttalanoknak, mivel a különféle oldalakon kialakul valamiféle normatív szabályozás az érzelmek kifejezhetőségével kapcsolatban. Ehhez kapcsolódóan Waterloo és munkatársai négy közösségi média platformot hasonlítottak össze, a Facebookot, az Instagramot, a Twittert és a WhatsAppot. Hat különböző érzelmre fókuszáltak, a szomorúság, a düh, az aggodalom, a csalódás, az öröm és a büszkeség, s eredményeik azt mutatták, hogy általában a pozitív érzelmek kifejezése gyakoribb, de a Twitter esetében ez korlátozottan érvényes. S a nők és a fiatalok sokkal nagyobb arányban fejezik ki érzelmeiket a közösségi médiában, mint a férfiak és az idősebb generáció (Waterloo 2017: 1826–1827).

¹ A közösségi média fogalmát a tanulmányban Boyd és Ellison (2007: 211) alapján használom: a közösségi oldalak olyan web-alapú szolgáltatások, amelyek az egyének számára lehetővé teszik (1) egy nyilvános vagy félig nyilvános profil egy kötött rendszeren belüli létrehozását; (2) más felhasználókkal létesített kapcsolatokat megjelenítő lista létrehozását; (3) a saját és a rendszeren belüli felhasználók kapcsolati listáinak böngészését.

Az affektív fordulat²

Nem demokráciában, hanem emokráciában élünk – írja 2019 januári publicisztikájában Niall Ferguson – ahol az érzelmek többet nyomnak a latban, mint az érvek, az értelem. De vajon helyes-e a két jelenség vagyilagos szembeállítás a nyilvánosság vonatkozásában? Számos kutató, például Papacharissi szerint nem, bár tagadhatatlan az érzelmek előretörése a hálózati kommunikációban, ez nem jelenti azt, hogy kizárólag emocionális felhasználói reakciókkal találkozhatunk. A racionalitás ugyanúgy jelen van és megfigyelhető (Papacharissi 2015: 4) A hálózati nyilvánosság tudományos elemzésének folyamatában itt szét kell választanunk két különálló, majd a kilencvenes évek végétől konvergáló elemet: a politikai kommunikációnak és vizsgálatának átalakulását, illetve a hálózat politikai kommunikációs³ felületté válását.

Eltérő diszciplináris környezetekben, akár a pszichológia, a filozófia területén már az ezredfordulót megelőzően számos kritika érte az értelem-érzelem dualista szétválasztását (Damasio 1994, idézi Kiss 2013: 11). De hasonló felismeréseket figyelhetünk meg bizonyos jelenségek magyarázata szintjén is, például a rítusok, a ritualizáció elemzéseiben, melyre Csányi utal. „Rítusok követéséről akkor beszélhetünk, amikor a viselkedés és a szabálykövetés az emberben működő érzelmi mechanizmusokkal kapcsolódik. [...] Minden rítus érzelmek és szabályok konstrukciója. Az érzelmek szolgáltatják a motivációt, a szabályok alakítják ki a formát. A rítus elvégzése az érzelmek szabályozatlan kaotikus áramlása helyett egy megformált, összehangolt, a szabályok révén mederben tartott érzelmi folyamatot eredményez a közösség számára.” (Csányi 2015: 172–173.) Vagyis a ritualizáció jelenségének humánológiai alapjai magyarázatot adnak a rítusban rejlő kettősségre, a kognitív szabálykövetés és az érzelmi harmonizáció szükségszerű kettősségére. A média, s nemcsak a hálózati kommunikáció mindig is alkalmas volt az érzelmi összehangolódás megteremtésére, különösen igaz ez a médiaeseményekre, legyenek azok akár pozitív (verseny, hódítás, koronázás) vagy akár negatív (erőszak, katasztrófa, háború) jellegűek (Dayan – Katz 1992, Liebes 1998, Stepinska 2010, Andók 2017: 65–73).

A kogníció és az érzelem elválasztásával kapcsolatos politikai, közéleti kommunikációra fókuszáló összefoglaló művek közül ki kell emelnünk Clough, Papacharissi magyar nyelven pedig Kiss munkáját (Clough 2008, Papacharissi 2015: 12–17, Kiss 2013). Az érzelmek kutatásáról (vagy inkább annak hiányáról) a politikai kommunikációban Kiss így ír: „Ha foglalkoznak egyáltalán velük (ti. az érzelmekkel), akkor a politikában jelen levő, de azt inkább csak eltorzító, a normális politikai működésből kiszorítandó jelenségeknek tekintik őket, tehát valahogy úgy, mintha nem lennének méltók az alapos vizsgálatra, már csak azért sem, mert főként olyanokra jellemzők, akik kívül esnek a normális politikán. [...] A racionális választások, vagy a deliberáció paradigmáján nyugvó politikaelméletet pedig végképp hidegen hagyja az érzelmek problémája, pontosabban adott esetben éppen arra törekszenek, hogy az érzelmek visszaszorításával, fátyol mögé rejtésével dolgozzák ki a maguk politikai ajánlásait.” (Kiss 2013: 8). Majd miután a pszichológia feltárta, hogy az érzelmek nemhogy eltorzítanak az észszerűséget, hanem a racionálisnak tekintett működés nem is lehetséges érzelmek nélkül, ennek következtében a politikai kommunikációban is megjelent az érzelemmedzsment fogalma, melynek egyik része a politikai megszólalások perszonalizálása, külö-

² A kutatók által legtöbbször hivatkozott alapirodalmak a témában: Deleuze, Gilles – Guattari, Felix (1987) *A Thousand Plateaus: Capitalism & Schizophrenia*, Massumi, Brian (2002) *Parables of the Virtual*, Sedgwick, Eve Kosofsky – Adam Frank (1995) *Shame and Its Sisters: A Silvan Tomkins Reader*.

³ A tanulmány nem kívánja a hálózati nyilvánosság kérdését a politikai kommunikációra, illetve a hírgyártás kérdéseire redukálni, de terjedelmi okokból jelen esetben erre fókuszál.

nösen a hálózati kommunikáció korában (Kiss 2013: 11, Braud 1991/1998, idézi Kiss 2013: 16). S itt kapcsolódik össze a kutatás azzal, hogy a kétezres évek elejétől a hálózat a politikai kommunikáció egyre jelentősebb színterévé vált.⁴ Mind az offline mind az online politikai kifejezésekbe beszivárgott az érzelem, melyek a digitális politikában ezen túlmenően a személyesség jellegét is hordozzák. A közéleti eseményekhez kapcsolódó érzelmek cselekvésre készíthetők, visszatárhathatók vagy akár semlegesíthetők a hálózatba szerveződő közönséget. Mivel a hálózatban a kommunikációs aktorok már nem csupán a politika szférájához köthető professzionális személyek vagy intézmények, hanem a választópolgárok is (Sebestyén – Gayer 2016). A médium participációs jellegéből fakadó szubjektivitás kedvez az expresszív önkifejezésnek, mely dominánsan az affektív tartalmakat és reakciókat fogja előhívni. A közösségi oldalak működésének személyes jellege azt is lehetővé teszi, sőt támogatja, hogy a választópolgárok (magán jellegű) érzelmi síkon viszonyuljanak a politikai szereplőkhöz, rajongjanak értük, mint a celebritásokért, gyűlöljék őket vagy éppen romantikus érzelmeket tápláljanak.⁵ Joggal állíthatjuk tehát, hogy a megnyilatkozások, (ön)kifejezések és az összekapcsoltság digitális hálózatba szerveződő struktúrája túlnyomó részt affektív módon jellemezhető. „Ezen affektív módon keretezett diskurzusok adják annak a jelenségnek az alapját, melyet Giddens (1999) az érzelmek demokráciájaként ír le, Coleman (2013) a demokratikus érzés mediációjaként utal rá, s hozzájárul ahhoz a logikához is, melyről Bennett és Segerberg (2012) azt írja, inkább konnektív mint kollektív.” (Papacharissi 2015: 25) Annak megértését, hogy mi a szerepe a kortárs politikai környezetben az internetnek nagyban előreviszi annak vizsgálata, hogy miként segítik, támogatják a hálózatba szerveződő platformok (*networked platforms*) az affektív folyamatokat (Papacharissi 2015: 27). Ezen folyamatok olyan állításokat, kijelentéseket hoznak létre, melyek speciális ötvözetei a tényeknek, véleményeknek, érzelmeknek, s ebből a szempontból a digitális történetmesélés sajátosan hibrid formái, melyek az átélt, megmutatott események szubjektív reflexióit és interpretációját adják.

A kogníció és az érzelmek kettősségének okai között meg kell említenünk, hogy az internetet nem lehet homogén közegként leírni. Sokkal inkább olyan felület, mely sokféle, eltérő környezetből áll. Patricia Wallace *Az internet pszichológiája* című könyvének második kiadásában tizenegy eltérő környezetet említ, melyek a következők: a világháló, az elektronikus levelezés, aszinkron vitafórum, szinkron csevegés, blog, közösségi hálózatok, Twitter és texting, virtuális valóság, élő interaktív videó, mobil applikáció (Wallace 2016: 6). Bár a felosztás önkényesnek tűnhet, Wallace azzal támasztja alá, hogy a szociálpszichológia szempontjából ezek jelentős mértékben különböző területek. S azt vizsgálja, hogy ezen eltérő online környezetekben miként és miért viselkednek másként az emberek. Akadnak köztük olyanok, melyekben valóban az érzelmi reakció az elsődleges – például a szöveges üzenetküldés, a texting –, de lesznek kifejezetten racionálisak is, ide értve a hivatali, szakmai levelezéseinek.

A fentebb vázolt jelenség és a hozzá kapcsolódó kutatói figyelem átfókuszálására kezdtek el használni a szakirodalomban az *affektív-fordulat* kifejezést. Hogy mi minden érthető ez alatt, azt magyar nyelven Margitházi foglalta össze: „[...] az érzelmek, vagy összefoglaló néven *affektusok* nagyobb csoportjába általában olyan, ún. affektív jelenségek tartoznak,

⁴ Az átrendeződésnek mind a politikatudomány, mind a médiatudomány, a politikai kommunikáció oldaláról hatalmas szakirodalma van, melynek áttekintésére jelen tanulmány nem vállalkozhat. Médiatudományi összefoglalóját ld. Szűts 2018: 343–360.

⁵ Jól példázza ezt Tamás Gáspár Miklós publicisztikájának egy részlete: „Azt írta nekem egy távoli ismerősöm (bocsánat a szexizmusért), hogy „a fél ország szerelmes Cseh Katkába és Donáth Annába”. Lehet. (Elvégre Karácsony Gergő is sokaknak tetszik.) Ez az attitűd azért lehetséges, mert a két remek fiatal nő eddig nem nagyon mondott semmi konkrétumot, és semmilyen tekintetben nem borzolja *gondolatokkal* az ellenzéki közönség előítéleteit.” (Tamás 2019)

melyek önállóan is megjelenhetnek, de különféle átfedésben is állhatnak egymással. Ilyenek, többek között, maguk a gyakran rövidebb időtartamú, nagy általánosságban válaszreakcióként definiálható *érzelme*k (emotion); az érzelmek szubjektív reprezentációiként meghatározható *érzések* (feeling); az érzelmeknél kisebb intenzitású, gyakran ok nélküli, de hosszabb ideig tartó *hangulatok*; valamint a tartós affektív irányultságként leírható *attitűdök* is.” (Margitházi 2017) Az affektusok a társas együttélés, a morális, kulturális értékek indikátoraiként, valamint a politikai mobilizálódást motiváló erőként is értelmezhetjük. A közélet szempontjából a jelenség nem új, az újságírás és a média mindig is alakította a nyilvánosság érzelmi dimenzióit. (Rosas – Serrano-Puche 2018: 2033) Bár nyilvánvaló, hogy az affektív kifejezések természete és funkciója is más lesz, mint a racionális megnyilatkozásoké.

A média által közvetített, érzelmekkel (is) telített közéleti események olyan történelmi pillanatokhoz vezethetnek, melyek radikális társadalmi változások ígérését hordozzák. Papacharissi a 2011-es Arab Tavasz és az Occupy Wall Street mozgalmakat vizsgálja⁶ ebből a szempontból, s esetükben kiemelkedő jelentőségűnek tartja az (1) összekapcsoltságot valamint (2) eszmék és érzelmek nyilvános kifejezésre juttatásának lehetőségét. Hangsúlyozva, hogy a technológiai hálózatba szerveződés önmagában nem elégegy társadalmi mozgalom sikeréhez, szükséges mellé a narratív – diszkurzív összekapcsoltság is (Papacharissi 2015: 5). A szociológus támaszkodik Danah Boyd hálózatba szerveződő közönségek (*networked publics*) fogalmára, melyet úgy definiál, hogy a hálózati technológia újra strukturálta a teret és azt az elképzelt közösséget, mely ennek nyomán jött létre a személyek a technológia és a gyakorlatok összekapcsolásával (Boyd 2010, Andok 2016: 106–107). Ez a közösség aktiválja és fenntartja a valahová tartozás érzését, a szolidaritást, ám valójában nem közösségeket hoz létre csak a *közösség érzését* biztosítja (Dean 2010: 22, idézi Papacharissi 2015: 9). A hálózati közösség, a *networked publics* fogalmához kapcsolódóan Boyd négy jellegzetességet említ, ezek az (1) állandó jelenlét, folyamatos fennmaradás, a (2) sokszorosíthatóság, a (3) skálázhatóság, értékelhetőség és a (4) kereshetőség – akár taggeléssel, akár másként. Papacharissi ezt még kiegészíti a (5) megosztással is, mivel egy hálózat annyira aktív, amilyen intenzitással éppen megosztanak, cirkulálnak benne valamilyen információt a megosztások által válik láthatóvá a közösség. Társadalmi mozgalmak esetében mind az öt jellegzetesség kiemelkedő fontossággal bír, ahogy azt majd Papacharissi elemzéseinek nyomán a későbbiekben látni fogjuk. A hálózatba szerveződő közösség jellegzetességeiből működésbeli sajátosságok is következnek, ezzel kapcsolatban Boyd három központi dinamikára hívja fel a figyelmet, ezek a (1) láthatatlan közösség, a (2) kontextus összeomlása, valamint (3) a nyilvános/magán határának elmosódására. A hálózatba szerveződő közösség egy része látható, egy része nem. Amennyiben a közösségi média oldalakon megosztott bejegyzés nyilvános beállítású a posztoló részéről, akkor azt a közösségi oldal bármely felhasználója láthatja (kommentálhatja, megoszthatja). Vagyis olyanok is szép számmal, akiket a megosztó nem sorolt bele a közösségébe. Társadalmi mozgalmak esetében ilyen lehet például az elnyomó hatalom. Ám ennek ellenkezője is megtörténhet, a megosztott anyag elkerülheti olyan ismerős figyelmét, akinek burkoltan vagy nyíltan szólna az üzenet. A közösségi médiában tehát, hogy egy konkrét üzenetnek aktuálisan kik lesznek a befogadói nem lehet teljes bizonyossággal megmondani. S nemcsak ezt nem lehet megmondani, a kommunikatív aktus, a megosztás tekintetében a teljes kommunikációs kontextus⁷ bizonytalan. Hiszen nemcsak azt nem tudjuk, hogy ki, de azt sem, hogy mikor és hol, milyen körülménye között nézik majd a bejegyzéseket. Erre a jelenségre vonatkoztatva állítja Boyd, hogy a kontextus összeomlott: a térbeli, időbeli, társas határok hiá-

⁶ Magyar elemzésüket ld. Szűts 2018: 383–387.

⁷ A face-to-face kommunikációs helyzetben egyértelmű a kontextusnak azon eleme, hogy hol, mikor, kivel és milyen környezetben, szituációban vagyok kapcsolatban. A CMC-ben ez nem egyértelmű.

nya nehezzé teszi a társas kontextus azonosítását, fenntartását. A Boyd által említett harmadik jellegzetes dinamikája a SNS-nak a nyilvános/magán határának elmosódása, illetve össze-
mosódása. A publicus/privatus bináris jelentése elveszett, tulajdonképpen ebből a szempontból hibrid környezettel kell számolnunk, ahol szimultán módon van jelen a magánszféra és a közsféra világa. De arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy amikor ezen határ elmosódásáról beszélnek a kutatók, akkor nem arra gondolnak, hogy valamiféle állandó, stabilan rögzített helyzet borulna fel. Hiszen a magán és a nyilvános különbségtétele mindig kulturálisan kialakított és rendkívül érzékeny a történeti kontextusra. (Papacharissi 2014: 148) Mivel a hálózati kommunikációban a kulturális konstrukciók alapjaiban változnak meg, így a korábbi konstrukciók által kijelölt/létrehozott határok – nyilvános/magán, érzelem/értelem, test/ elme – már nem lesznek domináns módon érvényesek. Nemcsak arról van szó, hogy ezen dichotómiákban, kontinuumon másutt jelölődik a határ, hanem arról, hogy a lényegi különbségtételek, melyek kulturális gyakorlatként határkijelöléshez vezetnek, sem ezeken a pontokon fognak történni.

Érzelmek és kommunikatív gyakorlatok

Érzelmek és média kapcsolatának feltárásában Eder és társai harmadik kutatási területként annak feltárását javasolják, hogy *milyen mediális gyakorlatokba és milyen módon integrálódnak az érzelmek*, melyek aztán a média funkcióira is befolyással bírnak. Ezen terület tudományos megragadására két – egymásnak nem ellentmondó – vizsgálati keretet mutatok be. Az egyik Papacharissi affektív nyilvánosság elmélete (Papacharissi 2015), mely esettanulmányokkal alátámasztva rajzolja meg azt a nyilvános online területet, melyben a hálózatba szerveződő közönség részben az expresszív önkifejezéseken, mint affektív kommunikatív gyakorlatokon keresztül társadalmi mozgalmakat testesít meg és társadalmi változások elindítója lehet. A másik elméleti keret tágabban írja le a kommunikatív gyakorlatokat mégpedig abból a szempontból, hogy míg Papacharissi kifejezetten az affekcióra fókuszál, addig a Couldry és Hepp által kidolgozott kommunikatív alakzatok (*communicative figuration*) akár kognitív, akár emotív, akár hibrid tartalmakkal is telítődhetnek (Couldry – Hepp 2017). Számukra a kommunikatív crossmediális gyakorlatok *alakzatként* megragadása lesz a lényeges.

Affektív nyilvánosság

Talán nem véletlen, hogy mind a médiászociológus Zizi Papacharissi mind a hálózati tematizációs elmélet kutatója Lei Guo ugyanarra a kötetre hivatkoznak könyveik bevezetőjében, Walter Lippmann 1922-es *Public Opinion* írására, s az abban említett pszeudo-környezetre. Eszerint a hírek egy másodlagos környezetet hoznak létre a közönség, a nyilvánosság számára, melyben összekötik a külső valós világot az elménkben lévő képekkel. (Papacharissi 2015: 4, Guo 2016: 3) Ezt azzal egészíteném ki, hogy már Lippmann is utal arra, hogy ez a másodlagos környezet nemcsak a gondolkodást határozhatja meg, de a cselekvéseket és az érzéseket is⁸ (Lippmann 1922: 11). A nyilvánosságelméletek Habermas (Habermas [1965] 1993: 266–302) óta komoly figyelmet fordítanak a híráramlás, a hírgyártás mikéntjére, s arra, hogy ezen médiahírek miként járulnak hozzá, hogyan és milyen minőségben tartják fenn a nyilvánosság működését. A digitális környezetben átalakultak a hírszelekció szabályai, mintázatai, megváltozott a hírérték, a híredemesség fogalma. A jelenség korai kutatói (Galtung – Ruge 1965, Gans 1979) kizárólag a híresemény milyenségéhez kötötték: drámai, normasértő stb. Későbbi kritikusaik felhívták a figyelmet a szelekciót működtető intézményrendszer, az

⁸ „The very fact that men theorize at all is proof that their pseudo-environments, their interior representations of the world, are a determining element in thought, feeling, and action.” (Lippmann 1922: 11)

újságírói professzionalizmus, az ideológiai beágyazottság vagy egyéb extramedialis faktorok befolyására.⁹ Az Arab Tavasz és az Occupy mozgalom eseményeit kutatván Papacharissi az eseménysorozathoz kapcsolódó Twitter hírfolyamot vizsgálta, s négy új, hírértéket befolyásoló tényezőt azonosított, melyek kiemelték és különösen virálissá tettek egy-egy bejegyzést a megosztásfolyamban. Ezek az (1) azonnaliság, (2) az elit felhasználók általi kijelölődése, (3) a szolidaritás és (4) a környezet. Az első pontban visszaköszön a hálózatba szerveződő közönség egyik alap jellegzetessége, a folyamatos online jelenlét, s az ebből fakadó valós idejű tájékoztatás, közvetítés. A posztok feltöltésének ritmusa általában sokat elárul az esemény természetéről és intenzitásáról is. A hírek szempontjából mérvadó elit a felhasználók által jelölődik ki, s nem a hagyományos politikai-gazdasági elit lesz a meghatározó a hírszelekció szempontjából. Társadalmi mozgalmak esetében különösen jelentős a szolidaritásban megnyilvánuló érzelmi összehangoltság, illetve a térben szétszórt eseményekről, az offline környezet, a légkör, a hangulat változásairól szóló bejegyzések. (Papacharissi 2015: 43–44). Dahlgreen is egyetért ezzel, hiszen az aktuális participáció esetében a kontextus mindig nagyon hangsúlyos, annak időbeli keretei, kulturális normái, az egyetértés és a bizalom szintje a résztvevők között, a kommunikációs terük és a releváns tudásuk milyensége is ide tartozik. (Dahlgreen 2018: 2063)

Ezen hírértéket befolyásoló új, hibrid formák eltérő perspektíváját mutatják meg annak, hogy a hálózatba szerveződő közönség számára és közreműködésével miből lesz hír, hogyan (re)medializálódik a híresemény, s milyen új kommunikatív gyakorlatok születnek ezek ismeretében. Papacharissi hálózati kapuőrzésről (*networked gatekeeping*) beszél, ahol a nyilvánosság figyelmére számot tartó hírfolyam ellenőrzésének, irányításának mind adminisztratív-moderáló lehetőségei, mind aktorai megsokszorozódtak. Az egymással kapcsolatban lévő aktorok ellenőrzik és szelektálják az információkat¹⁰, ugyanakkor külön-külön is könnyen mérhető a hatásuk. Azon aktoroknak, akik előre sorolódtak ebben a hálózatos kapuőrzésben kommunikatív viselkedésükre, társalgási stratégiájukra gyakrabban volt jellemző a kérdésfeltevés, aktív információ keresés, a többiek véleményének közvetlen megkérdezése. Jellemző még rájuk, hogy számos esetben résztvevőként élőben közvetítettek eseményeket a hálózat többi tagja számára. Azt is észrevették a közvetített eseményekkel kapcsolatban Papacharissiek, hogy azok túlnyomórészt olyan történések voltak, melyek erős szolidaritás-élményt váltottak ki a befogadókban. A hálózat folyamatos aktív állapotban létevel magyarázza azt a kutató, hogy a környezetről való beszámolók jelentősége felértékelődött és hírértéket befolyásoló tényezőnek kell tekintenünk (Papacharissi 2015: 52–53). Az esemény(sor) keretezése is hálózatba szerveződő módon zajlik (*networked framing*) egyfajta közösségi kontroll jelöli ki azt a keretet, melyen belül az esemény értelmezhető. S ez a keretezés gyakran affektív keretezést jelent. Egy másik kutatásból az derült ki számukra, hogy a közélet jobbítására vonatkozó magánvágyak, elképzelések nyilvános megjelenítése (*public dreaming*) is sikeres stratégia (Papacharissi 2015: 107).

Az affektív hírek a hálózatos kapuőrzés és keretezés folyamataiban közösségi módon létrehozott narratívák. A konstrukcióban globális és helyi aktorok is részt vesznek, s a folyamatos közvetítés válik elsődleges szemponttá a digitális történetmesélésben, melyhez az infrastruktúrát a hálózati platform (Papacharissiek esetében a Twitter) adja. (Papacharissi 2015: 60). Ezek többnyire paralel szubjektív tapasztalatok ugyanarról a sokak által közvetítette eseményről. S itt kanyarodik vissza Papacharissi gondolatmenete Walter Lippmanhoz, mivel

⁹ Áttekintését lásd Barzilai-Nahone (2016), magyar nyelven az offline online átalakulásról Tófalvy (2017).

¹⁰ Papacharissi itt Barzilai-Nahon 2008-as és 2009-es tanulmányait veszi alapul, mint amelyek először írták le és definiálták a hálózatos kapuőrzés fogalmát. (Barzilai-Nahon 2008, 2009 im. 73)

annak a képnek, pszeudokörnyezetnek a kialakításában, mely a fizikai történetet hírré alakítja, már nem csak az újságírók, a média szakemberei vesznek részt, hanem a hálózatba szerveződő közönség is. Sőt, elsősorban ők kontrollálják az a folyamatot (a kapuőrzéssel és a keretezéssel) és az annak eredményeként létrejövő képet, mely az eseményt hírként teszi megragadhatóvá, befogadhatóvá. Ebben a hálózatos történetmesélésben szubjektív pluralizált narratívák jönnek létre egy-egy eseményhez kapcsolódóan, melyek kétségtelenül „többszólamúak”, ám mégis koherens és legfőképpen hiteles – a befogadók számára hiteles – narratívává állnak össze. S közülük is azok lesznek a legsikeresebbek, melyek a fizikai környezet változásairól valós időben tudósítanak és szolidaritást váltanak ki a befogadókból. Végeredményben azt mondhatjuk, hogy az affektív közösség olyan hálózatba szerveződő közösség, mely az érzelmek kifejeződése, megmutatása által mobilizálódik, válik összekötötté vagy éppen széttagolttá. (Papacharissi 2015: 125) A hálózati technológia egyszerre megkerülhetetlen és meghatározó eleme a modellnek, melyben hálózat tagjai összekapcsolódó, de nem feltétlenül kollektív cselekvéseket végeznek.

Az érzelmre fókuszáló hálózati kutatások között még meg kell említenünk azon vizsgálatokat, melyek a *tartalommegosztás érzelmi motivációit* kutatják, illetve a *tartalom befogadásának érzelmi keretezését* tárják fel. Dafonte-Gomez azt vizsgálta, hogy milyen motívációk tárhatók fel az Internet használók körében a hírtartalmak megosztásakor. Amit találtak, az nem meglepő, nevezetesen, hogy egy-egy hír rendkívül gyors elterjedésében, viralitásában hatalmas szerepük van az érzelmeknek (Dafonte-Gomez 2018: 2142). Pingree és Stoycheff a tematizáció harmadik szintjén (NAS Networked Agenda-Setting) mutatta ki az érzelmek szerepét a hálózatba szerveződő témamintázatokban (Pingree – Stoycheff 2013: 865) A NAS-ben a csomópontok jelölhetnek információs egységeken túlmenően értékeket, célokat vagy akár affektív vagy érzelmi státuszt is. (Guo 2016 7–8) A keret az interpretáció sémáját adja meg, nézőpontját jelöli ki, a NAS-ben komplex nem hierarchikusan szerveződő mintázat, lehet asszociatív keretezés, érzelmi keretezés. Az érzelmi keretezés kutatásának pszichológiai alapjai Robin Nabi munkásságához köthetőek (Nabi 2003), melyre számos hálózati kommunikációs empirikus kutatás épült. Coman és Coman például azt mutatta ki egy 2013-as ügy kapcsán – mikoris egy pincérnő összevitakozott a borralaló mértékén egy lelkipásztorral¹¹ –, hogy a nem vallásos befogadók a düh és a harag, míg a vallásosak a szomorúság és a szégyen érzelmi keretezésével kommentálták vagy osztották meg az esetet (Coman – Coman 2017).

Kommunikatív alakzatok

A huszadik század végétől a mindent átható, megkerülhetetlenül jelen lévő mediatizáltság folyamánként átalakultak azon konstrukciók, melyben társas világukat jelenítik meg az emberek (Couldry – Hepp 2017). Megváltoztak az emberek kommunikációs és társas gyakorlatai, s ezen változások oka a mediális átalakulás. Az újonnan megjelenő kommunikatív gyakorlatok (1) intézményesülését és (2) materializálódását – és talán hozzátehetjük – a legitimitást is a média biztosítja. Mediatizálódásról ebben az értelemben már a 15. századtól kezdve beszélhetünk, sőt magát az történelmet is leírhatjuk a mediatizáció változó szakaszaival. Ám a digitalizációval mindez új szintre lépett, ezért ezt a korszakot Hepp és munkatársai a mély mediatizáció (*deep mediatization*) kifejezéssel jellemzik. A változás ugyanis nemcsak mennyiségi, de minőségi is, s a mély mediatizáció esetében ebben fontos szerepet kap az adatosság. A médiavalóság konstrukciós felépítésének kortárs elméletalkotói közül kiemelkedik az angol Nick Couldry munkássága (Couldry 2003, 2009, 2012, Couldry – Hepp 2017).

¹¹ Az ügy lefolyásáról el lehet mondani, hogy a lelkipásztor nem akarta kifizetni a 18 százalékos szerződés díjat, s ráírta a számlára, hogy csak tíz százalékot hajlandó fizetni. A pincérnő lefotózta és ki-postolta Facebook oldalán a felírtozott számlát, majd ezt követően kirúgták.

A társadalmi renddel kapcsolatban Couldry szerint rendkívül fontos az a közvélekedés, miszerint a társadalomnak van központja¹², s a média az az intézmény, mely elvezet ehhez a központhoz, megmutatja a működését. Más médiaelméletekhez képest ez annyiban különböző kiindulási pont, hogy a társadalmi hatalom-elosztásban önálló pozícióval rendelkezőnek tetelezi a média intézményrendszerét. Vagyis nem redukálja a médiát pusztán közvetítő közegre társadalom és hatalom viszonyában. A médiára irányuló figyelmünk nem véletlenszerű, nem alkalmi jellegű, hanem társas együttélésünkhöz szükséges tevékenység. Couldry széles optikával vizsgálja meg, hogy miként mediatiszálódik a társas világ a médiarendszeren keresztül és miként befolyásolja mindez hétköznapi cselekvéseinket és vélekedéseinket. Már 2003-as könyvében kifejti, hogy a média nemcsak a mediatiszáció folyamatát jelenti, hanem azt a központi médiát (*central media*), amelyet úgy képzelünk el, mint amin keresztül hozzákapcsolódunk a társas világhoz. Couldry azt állítja, ezen média elgondolás szolgál alapjául a mediatiszált központ mítoszának, annak a hitnek, hogy társas világunknak van központja, s a média ehhez kapcsol hozzá (Couldry 2003). A brit tudós már a kétezres évek elején adaptálja Elias alakzat fogalmát a médiakutatásba. Az alakzat – írja – Eliasnak olyan, mint egy tánc, melynek eredete sem nem egyéni, sem nem társas, de ami sűrített formában mégiscsak az egyének testén keresztül jelenik meg. (Couldry 2009: 9) Ilyen alakzat például a valóság-televíziózás – hívja fel a figyelmet Couldry –, ahol a keret nem véletlenszerű, sőt, nagyon is szándékosan rendkívül integratív: a valóság. Az a mediatiszált központ, ahonnan a média beszél, láttat. Még mindig ez az a pont, ahonnan rituálisan közösen nézhetőek társas dolgaink. A média ezen konstrukciójában a média mitikus központ, a társadalom mitikus központja, amely a mítoszokat, a narratívákat gyártja és meséli. Országról országra változhat, hogy a média miként tölti be ezen mitikus központ funkcióját. Ennek lehetnek akár vallási, akár politikai dimenziói is, ez mindig a helyi adottságoktól függ. Az elméletet Hepp és munkatársai fejlesztették tovább, s úgy vélik, kommunikatív alakzatok esetében azt kell vizsgálni, hogy kik és milyenek az aktorok, milyen közös orientációik vannak, milyen relevancia kerettel rendelkeznek, és milyen gyakorlatok révén telítődnek számukra jelentéssel a kommunikatív alakzatok. (Hepp – Breiter – Hasebrink 2017: 4, 30) Ezek tipikusan crossmediális alakzatok és gyakorlatok egyben. Szerkesztett kötetükben esettanulmányok sora azonosít kommunikatív alakzatokat a politikai kommunikációtól kezdve (Pritzlaff-Scheele – Nullmeier 2017) a városkommunikáción át (Hepp – Simon – Sowinska 2017) a vallási kommunikációig (Radde-Antweiler – Grünenthal – Gogolok 2017). Mindezen empirikus kutatások megmutatják, hogy a hálózati kommunikáció közegében, a mély mediáció korszakában milyen új és többnyire médiumokon átívelő kommunikatív gyakorlatok jönnek létre, melyeket alakzatként azonosíthatunk, s ezen új alakzatok segítségével miként konstruálódik meg a társas valóság. Ahogy már Hepp és munkatársai is utaltak rá, a mély mediáció időszaka és kommunikatív gyakorlatok szempontjából rendkívül fontos a digitalizáció miatt lehetővé vált adatosítás (*datafication*).

Az adatosítás spirálja

Az adatosítás kifejezések, helyek és társas interakciók átváltása online mérhető valós idejű adatokba, melyekkel nemcsak leírható a társas viselkedés, és annak kontextusa, de előrejelzésére is alkalmas. Tulajdonképpen az emberi viselkedéshez való újfajta hozzáférést és megértést biztosítanak. S ez nemcsak a viselkedés monitorozását jelenti, hanem az erre épülő tervezést is lehetővé teszi (Mayer-Schoenberg – Cukier 2013: 79, 91¹³, van Dijck 2014: 198). A

¹² A szövegben Couldry többször kifejti, hogy nem ért egyet Castells – központot nélkülöző – hálózati társadalom elgondolásával.

¹³ A szakirodalomhoz való hozzáférést Sárközy Rékának tartozom köszönettel.

holland médiakutató Jose van Dijck legutóbbi *The Platform Society* című, munkatársaival együtt jegyzett kötetében az adatosításhoz kapcsolódó tágabb összefüggéseket is feltárt (Van Dijck et al. 2018). Elemzésükben az online platformoknak (ezek lehetnek nagyobbak, mint a Facebook vagy kisebbek, mint a PatientsLikeMe) azért tulajdonítanak kiemelkedő szerepet a társadalom működésében, mivel rajtuk keresztül zajlik társas és gazdasági interakcióink java része. Ráadásul ezen platformok nem leképezik a társadalmat, hanem épp ellenkezőleg, általuk konstruálódik meg az a társas struktúra, amelyben élünk (van Dijck 2018: 2). Nem tekinthetjük őket semlegesnek vagy érték-mentesnek, épp ellenkezőleg, saját normáik és értékeik vannak, melyek a platformok architektúrájában mutatkoznak meg, például azáltal, hogy a Facebook mit jelenít meg az egyes profilok falán és mit rejt el. A holland kutatók megkülönböztetnek infrastrukturális és ágazati platformokat. Az infrastrukturális platformok közé az öt legnagyobb céget sorolják: az Alphabet-Google-t, az Apple-t, a Facebookot, az Amazont és a Microsoftot – ezek adják a platformokra épülő társadalom ökoszisztémájának alapját. A kisebb, ágazati platformok olyan digitális szolgáltatásokat nyújtanak, melyek csupán egy-egy szektor működéséhez kapcsolódnak, legyen az a közösségi közlekedés (Uber), a vendéglátás (Airbnb), az egészségügy (DoctorDiagnose), az oktatás (MOOCs – Massive Open Online Courses) vagy éppen a hírszolgáltatás (GoogleNews). Ezen platformok mindegyikének működése, használata komoly bevételt jelenthet a magánszemélyeknek és profitot a platformot jegyző vállalatoknak. Ám működésükkel hatással vannak a közjavakra, a közösség értékeire anélkül, hogy ezek fenntartásához hozzájárulnának. „Ki fogja fizetni a közös költséget?” – teszik fel a kérdést van Dijckék. A kutatók úgy vélik, hogy a platform alapú társadalmakban értékrendszerek kerülhetnek konfliktusba, a magán szféra és a közszféra értékei. Vannak közöttük olyanok, melyekre nagyobb figyelmet fordít a jogi szabályozás és a közérdeklődés, mint például a fogyasztóvédelem, a magánélet védelme; míg másokra kevesebbet, mint elszámoltathatóság, átláthatóság és a demokratikus kontrol. A platformok működésének leírásakor találkozzunk az adatosítás fogalmával. A kutatók ugyanis három fő mechanizmusban látják a platform társadalom működésének alapjait, ezek az (1) adatosítás, az (2) áruvá válás és a (3) szelekció, s mindháromban benne van a technológia, a vásárlási stratégiák és a felhasználói gyakorlatok kölcsönhatása. Az adatokba transzformált társas kapcsolatok, viselkedési minták, érzelmek, eszmék jól eladható áruvá válnak. A harmadikként említett szelekciós mechanizmust – vagyis azt, hogy éppen milyen adatokat, miként szűrve és kiknek adnak el –, befolyásolhatja a személyre szabás, mint esetleges cél, a reputáció vagy az aktuális trendek. Van Dijckék elemzéseiből számunkra a hírmédiához kapcsolódó vizsgálat releváns, vagyis annak feltárása, hogy az infrastrukturális platformokra épülően megjelent ágazati platformok milyen hatással jártak a hírekkel való ellátottság, illetve azok fogyasztása tekintetében. A platformizált hírfogyasztás jelensége, nevezetesen az, hogy a befogadók nem a hírgyártó elsődleges felületéről – legyen az nyomtatott sajtó, rádió vagy televízió – tájékozódnak az eseményekről, hanem azok Facebook oldalán keresztül¹⁴, gyökeresen átalakította a hírgyártás korábbi üzleti modelljét. Abban ugyanis a hírek előállítói kettős piaci szerkezetben gondolkodtak, amikor a saját hír-termékeiket gyártották, értékesítették egyrészt a befogadók, másrészt a hirdetőik piacán. A platformizált hírfogyasztás esetében azonban a felület (például a Facebook) adatot gyűjt az egyéni felhasználói mintázatokról, és ezeket gyakorlatilag bármilyen megrendelési szempont alapján képes szűrni majd az adatokat értékesíteni. Azt láthatjuk egyik oldalról, hogy a hírfogyasztás piaca sokoldalúvá vált, de ugyanakkor a legnagyobb haszon a hírgyártói szektoron kívül jelentkezik, nem a hagyományos hírelőállító intézményeknél. S ezzel együtt háttérbe szorultak olyan tradicionális újságírói értékek, mint a függetlenség vagy a megbízhatóság. Sokkal fontosabbá vált a nagyszámú megosztás és a gyors terjedés, akár a hír valóságtartal-

¹⁴ A Reuters Institute *Digital News Report* 2018-as jelentése szerint Magyarországon a lakosság 60 százaléka a Facebookról fogyasztja a híreket. (*Digital News Report* 2018, 11)

mának rovására is. Az pedig jól látható a platformizált hírfogyasztás adataiból, hogy az affektív tartalmak sokkal virálisabbak, szélesebb hálózati körben és gyorsabban terjednek, mint a komolyabb befogadói elaborációt igénylő hírek. Ez a vonatkozó adatok megrendelőit arra fogja ösztönözni, hogy az affektív tartalmak gyártását és elosztását támogassák, s ezzel tulajdonképpen egy érzelmi dominanciájú spirálba terelik a hírfogyasztást.

Az érzelmek kultúrája

Az Internet affektív mediális hatásait tárgyaló számos szakirodalom és elemzés támaszkodik a brit kultúrakutató, Raymond Williams fogalmára, az *érzések struktúrájára*, a kommunikációt lehetővé tevő valóságos, eleven érzések mélységes közösségére (Williams [1965] 2003: 37–38). Williams a kultúra fogalmáról és jelentéseiről szóló elemzésében tovább gondolja Fromm ’társadalmi karakter’ és Anderson ’kulturális mintázat’ fogalmát. „[...] Talán ráérezünk egy további közös elemre, amely se nem karakter, se nem mintázat, hanem mintegy e jelenségek egykori élményszerű tapasztalata. [...] Leírására az érzések struktúrája fogalmat javaslom. [...] Bizonyos értelemben az érzések struktúrája alkotja egy-egy korszak kultúráját.” (Williams [1965] 2003: 37). A hálózati kommunikáció kutatásának affektív-fordulatát követően számos írás született média és érzelmi struktúra vonatkozásában. Az Internet korai szakaszához kapcsolódó érzelmi struktúra kutatás Streeter nevéhez kötődik, akik az 1992–96 közötti időszakra vonatkozóan vizsgálja a különböző emóciókat akár az állami szerepvállaláshoz, akár a korai piacosításhoz kötődjenek (Streeter 2017). Papacharissi ugyancsak Williamsre támaszkodik, amikor az érzelmek hálózatba szerveződő struktúrájáról ír, bár hozzáteszi, hogy ezt „puha” szerkezetként értelmezi, mely egyszerre jelent keretet az affektív nyilvánosság expresszív megnyilvánulásai számára, ugyanakkor lehetővé teszi a spontaneitást és az organikus szerveződést is (Papacharissi 2015: 115–116). A hashtagek által szervezett kollaboratív diskurzusokon keresztül feltárul, hozzáférhetővé válik az az érzelmi struktúra, mely az adott affektív nyilvánosság aktuális eseményeire, történéseire lesz jellemző, és amely által ez az affektív nyilvánosság le is írható.

IRODALOM

- Andok Mónika (2015) Átható médiakommunikáció. In: Aczél Petra (szerk.) *Műveljük a médiát!* Budapest, Wolters Kluwer.
- Andok Mónika (2016) *Digitális média és mindennapi élet*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Andok Mónika (2017) *A kommunikáció rituális modellje*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Barzilai-Nahon, Karine (2016) Gatekeeping: A Critical Review.
<https://blog.fahy.co/gatekeeping/> (utoljára ellenőrizve 2019. 06. 14.)
- Boyd, Danah (2011) Social Network Site as Networked Publics. In: Papacharissi, Zizi (2011ed.) *A Networked Self. Identity, Community, and Culture on Social Network Sites*. Routledge. 39–58.
- Boyd, Danah – Ellison, Nicole B. (2007) Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship. *Journal of Computer-Mediated Communication* 13. 210–230.
<https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2007.00393.x>
- Clough, Patricia T. (2008) The Affective Turn: Political Economy, Biomedicine and Bodies. *Theory, Culture & Society*. Volume: 25, issue: 1, page(s): 1–22.
<https://doi.org/10.1177/0263276407085156>
- Coman, Ioana A. – Coman, Mihai (2017) Religion, popular culture and social media: the construction of a religious leader image on Facebook. In: *ESSACHESS Journal for Communication Studies*. Vol 10. No 2(20). 129–143.
- Couldry, Nick – Hepp, Andreas (2017) *The mediated construction of reality*. Cambridge, UK, Polity Press.
- Couldry, Nick (2012) *Media, Society, World. Social Theory and Digital Media Practice*. Cambridge, UK, Polity Press.
- Couldry, Nick (2009) “The Media”: A Crisis of Appearances. *Globalization Working Paper 09/3*. McMaster University, Institute on Globalization and Human Condition.
- Couldry, Nick (2003) *Media Rituals. A Critical Approach*. London – New York, Routledge Francis and Taylor Group.
- Csányi Vilmos (2015) *Íme, az ember. A humánológus szemével*. Budapest, Libri Kiadó.
- Dafonte-Gómez, Alberto (2018) Audience as Medium: Motivations and Emotions in News Sharing. In: *International Journal of Communication* 12(2018), 2133–2152.
<https://doi.org/10.31235/osf.io/ux2hk>
- Dahlgren, Peter (2018) Public Sphere Participation Online: The Ambiguities of Affect. Commentary. *International Journal of Communication* 12(2018), 2052–2070.
<https://doi.org/10.3917/enic.024.0005>
- Dayan, Daniel – Katz, Elihu (1992) *Media Events: The Live Broadcasting of History*. Cambridge, Massachusetts, London England, Harvard University Press.
- Döveling, Katrin – Harju, Anu A. – Sommer, Denise (2018) From Mediatized Emotion to Digital Affect Cultures: New Technologies and Global Flows of Emotion. *Social Media and Society*. January–March 2018: 1–11. <https://doi.org/10.1177/2056305117743141>
- Eder, Jens – Hanich, Julian – Stadler Jane (2019) Media and Emotion: An introduction. *NECSUS*, 2019 Spring Special Section: #Emotion.

- Galtung, Joan – Ruge, Mari Holmboe (1965) The Structure of Foreign News. The Presentation of the Congo, Cuba and Cyprus Crises in Four Norwegian Newspapers. *Journal of Peace Research*. 2 (1): 64–91. <https://doi.org/10.1177/002234336500200104>
- Gans, Herbert (1979) *Deciding What's News: A Study of CBS Evening News, NBC Nightly News, Newsweek and Time* (Random House, 1979).
- Grusin, Richard (2010) *Premediation: Affect and Mediality After 9/11*. London, Palgrave MacMillan. <https://doi.org/10.1057/9780230275270>
- Guo, Lei (2016) A theoretical explication of the network agenda setting model. Current status and future directions. In: Guo, Lei – McCombs, Maxwell (eds.) (2016) *The Power of Information Networks. New Directions for Agenda Setting*. New York – London, Routledge Francis and Taylor, 3–18.
- Habermas, Jürgen ([1965] 1993) *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Budapest, Századvég – Gondolat Kiadó.
- Hepp, Andreas – Breiter, Andreas – Hasebrink, Uwe (2017eds.) *Communicative Figurations. Transforming Communications in Times of Deep Mediatization*. Basingstoke, Palgrave, MacMillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-65584-0>
- Hepp, Andreas – Simon, Piet – Sowinska, Monika (2017) Living Together in the Mediatized City: The Figurations of Young People's Urban Communities. In: Hepp, Andreas – Breiter, Andreas – Hasebrink, Uwe (2017eds.) *Communicative Figurations. Transforming Communications in Times of Deep Mediatization*. Basingstoke, Palgrave, MacMillan. 51–79. https://doi.org/10.1007/978-3-319-65584-0_3
- Kiss Balázs (2013) Érzelmek és politikatudomány. *Politikatudományi Szemle* XXIII/3. 7–28.
- Liebes, Tamar (1998) Television disaster marathons: a change for a democratic process. In: Liebes, Tamar – Curran, James (1998eds.) *Media, Ritual and Identity*. London – New York, Routledge. 71–87.
- Lippmann, Walter (1922) *Public Opinion*. New York, Macmillan.
- Lister, Martin – Dovey, Jon – Giddings, Seth – Grant, Iain – Kieran, Kelly (2003, 2009) *New Media: A Critical Introduction*. New York, Routledge.
- Margitházi Beja (2017) Érzelemgép, fertőzés és tükörneuronok. Az érzelmek és affektusok problémája a filmelméletben. *Metropolis* 2017/3.
- Mayer-Schönberg, Viktor – Cukier, Kenneth (2013) *Big Data. A revolution that will transform how we live, work and think*. London, John Murray Publishers.
- Nabi, Robin L. (2003) Exploring the framing effects of emotion: Do discrete emotions differentially influence information accessibility, information seeking, and policy preference? *Communication Research*, 30: 224–247. <https://doi.org/10.1177/0093650202250881>
- Papacharissi, Zizi (2015) *Affective Publics. Sentiment, Technology, and Politics*. New York, Oxford University Press.
- Papacharissi, Zizi (2014) On Networked Publics and Private Spheres in Social Media. In: Hunsinger, Jeremy – Senft, Theresa (2014eds.) *The Social Media Handbook*. New York – London Routledge, Taylor and Francis Group. 144–158.
- Papacharissi, Zizi (2010) *A Private Sphere: Democracy in a Digital Age*. Cambridge, UK, Polity Press.

- Papacharissi, Zizi (2003) A virtuális szféra. Az internet mint a társadalmi nyilvánosság tere. *Médiakutató* 2003 tavasz.
- Pingree, Raymond J. – Stoycheff, Elizabeth (2013) Differentiating Cueing From Reasoning in Agenda-Setting Effects. *Journal of Communication* 63 (2013) 852–872.
<https://doi.org/10.1111/jcom.12051>
- Pritzlaff-Scheele, Tanja – Nullmeier, Frank (2017) Relating Face to Face. Communicative Practices and Political Decision-Making in a Changing Media Environment. In: Hepp, Andreas – Breiter, Andreas – Hasebrink, Uwe (2017eds.) *Communicative Figurations. Transforming Communications in Times of Deep Mediatization*. Basingstoke, Palgrave, MacMillan. 287–311.
- Radde-Antweiler, Kerstin – Grünenthal, Hannah – Gogolok, Sina (2017) ‘Blogging Sometimes Leads to Dementia, Doesn’t It?’ The Roman Catholic Church in Times of Deep Mediatization. In: Hepp, Andreas – Breiter, Andreas – Hasebrink, Uwe (2017eds.) *Communicative Figurations. Transforming Communications in Times of Deep Mediatization*. Basingstoke, Palgrave, MacMillan. 267–284.
https://doi.org/10.1007/978-3-319-65584-0_11
- Rosas, Omar – Serrano-Puche, Javier (2018) News Media and the Emotional Public Sphere. *International Journal of Communication*, Special Issue – 12(2018).
- Sebestyén Eszter – Gayer Zoltán (2016) Az ó- és új nyilvánosság mint önmagába térő ösvény. Viselkedésváltozás és a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása web 2.0-ás közegben. *Médiakutató* XVI. évf., 3–4. szám, 139–153.
- Stepinska, Agnieszka (2010) 9/11 and the Transformation of Globalized Media Events. In: Couldry, Nick – Hepp, Andreas – Krotz, Friedrich (2010eds.) *Media Events in a Global Age*. London – New York, Routledge Taylor and Francis Group. 203–216.
- Streeter, Thomas (2017) The Internet as a structure of feeling: 1992–1996. *Internet Histories* Vol 1, Nos 1–2, 79–89. <https://doi.org/10.1080/24701475.2017.1306963>
- Szűts Zoltán (2018) *Online. Az internetes kommunikáció és media története, elmélete és jelenségei*. Budapest, Wolters Kluwer.
- Terestyéni Tamás (2006) *Kommunikációelmélet. A testbeszédtől az internetig*. Budapest, AKTI – Typotex.
- Tófalvy Tamás (2017) *A Digitális jó és rossz születése. Technológia, kultúra és az újságírás 21. századi átalakulása*. Budapest, L’Harmattan.
- Turkle, Sherry (2015) *Reclaiming Conversation. The Power of Talk in a Digital Age*. New York, Penguin Press.
- van Dijck, Jose – Poell, Thomas – de Waal, Martijn (2018) *The Platform Society. Public Values in a Connective World*. New York, Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/oso/9780190889760.001.0001>
- van Dijck, José – Poell, Thomas (2015) Social Media and the Transformation of Public Space. *Social Media and Society*. July–December 2015: 1–5.
<https://doi.org/10.1177/2056305115622482>
- van Dijck, José (2014) Datafication, dataism and dataveillance: Big Data between scientific paradigm and ideology. *Surveillance & Society* 12(2): 197–208.
<https://doi.org/10.24908/ss.v12i2.4776>

- van Dijck, José (2012) Facebook as a Tool for Producing Sociality and Connectivity. *Television & New Media*, March 2012. <https://doi.org/10.1177/1527476411415291>
- Wallace, Patricia (2016) *The Psychology of the Internet*. Second Edition. New York, Cambridge University Press.
- Waterloo, Sophie F. – Baumgartner, Susanne E. – Peter, Jochen – Valkenburg, Patti M. (2018) Norms of online expressions of emotion: comparing Facebook, Twitter, Instagram, and WhatsApp. *New Media and Society* 20(5), 1813–1831. <https://doi.org/10.1177/1461444817707349>
- Williams, Raymond ([1965] 2003) A kultúra elemzése. In: Wessely Anna (szerk.) *A kultúra szociológiája*. Budapest, Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 33–40.
- Wollebæk, Dag – Karlsen, Rune – Steen-Johnsen, Kari – Enjolras, Bernard (2019) Anger, Fear, and Echo Chambers: The Emotional Basis for Online Behavior. *Social Media and Society*. April–June 2019: 1–14. <https://doi.org/10.1177/2056305119829859>

Forrásjegyzék

- Ferguson, Niall (2019) In our ‘emocracy,’ emotions rule. *The Boston Globe*. January 28, 2019. (elérhető: <https://www.bostonglobe.com/opinion/2019/01/28/opinion-niall-ferguson-our-emocracy-emotions-rule/RsgnMKr8zMC0ZSmWzss9FL/story.html>. Utolsó letöltés 2019. 05.30.)
- Reuters Institute Digital News Report 2018*. (elérhető: <http://media.digitalnewsreport.org/wp-content/uploads/2018/06/digital-news-report-2018.pdf>. Utoljára ellenőrizve 2019.06. 06.)
- Tamás Gáspár Miklós (2019) Undorodom töletek! *Index* 2019. június 14. (elérhető: https://index.hu/velemeney/2019/06/14/tgm_tamas_gaspar_miklos_ellenzek/. Utoljára ellenőrizve 2019.06.15.)

A TÁRSADALMI NYILVÁNOSSÁG WEBKETTES SZERKEZETVÁLTOZÁSA

Gerencsér Péter – Szűts Zoltán

gerencser.peter@uni-milton.hu – szuts.zoltan@uni-milton.hu

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2020.2.39

Absztrakt

A kanonikus értelmezési hagyomány szerint a habermasi nyilvánosságkonceptió a vita, a közvélemény és a polgári nyilvánosság pilléreire támaszkodva a demokrácia ideális elméletét írta le. A megjelenése óta sokat idézett, de egyben bírált elmélet gyakori orientációs támpontként szolgál a részvétel emancipációját igenlő internetes diskurzusban, tekintve, hogy soha nem voltak olyan ideális technikai feltételei (alacsony belépési küszöb) a „nyilvános okoskodásnak”, mint a web 2.0 korában. Tanulmányunkban a közösségi média kiválasztott platformjainak, illetve az ott posztolt felhasználói üzeneteknek az elemzésén keresztül arra mutatunk rá, hogy a társadalmi nyilvánosság effajta újabb szerkezetváltozása korántsem a demokratikus struktúrák elterjedését, hanem sokkal inkább a mind gyakrabban hangoztatott szűrőbuborék jelenségét és az emocionális alapú, nem racionális érveléssel alátámasztott polémiák kiteljesedését hozta magával, melyek a tömeget leértékelő frankfurti iskola érveinek újraértékeléséhez vezettek.

Kulcsszavak

Habermas, web 2.0, nyilvánosság, demokrácia, emocionális polémia

THE STRUCTURAL TRANSFORMATION OF THE PUBLIC SPHERE IN WEB 2.0

Péter Gerencsér – Zoltán Szűts

Abstract

According to tradition, the publicity concept of Habermas, based on the pillars of debate, public sphere, and civil society, describes the theory of ideal democracy. This well-cited theory, which has also been widely criticized since its appearance, is a frequent orientation point in a discussion on internet discourse that affirms the emancipation of participation since it has never been such an ideal technical condition (low technical entry threshold) for “public reasoning” than in the context of web 2.0. In this study, through the analysis of select online and social media, through user messages posted there, the authors point out that this new structural change in social publicity is not actually the expansion of democratic structures, but rather the phenomenon of more often mentioned filter bubbles and emotion-based, not rational arguments. The authors trace back the reasons for this to arguments of the Frankfurt school that devalued the crowd.

Keywords

Habermas, web 2.0, public sphere, democracy, emotional polemics

A TÁRSADALMI NYILVÁNOSÁG WEBKETTES SZERKEZETVÁLTOZÁSA

Gerencsér Péter – Szűts Zoltán

A habermasi nyilvánosságkonceptió és kritikái

Aligha merész a kijelentés, hogy Jürgen Habermas neve megkerülhetetlen a társadalmi nyilvánossággal és a nyilvános szféra átalakulásával kapcsolatos tudományos diskurzusokban. A német szociológus nagy hatást kiváltó alapműve, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* (Habermas 1993) olyan állandó orientációs pontot képez, amelyhez a nyilvánosságot tengelyébe állító valamennyi megszólalásnak igazodnia szükséges, akár elfogadja a benne szereplő állításokat, akár fenntartásokkal kezeli azokat. Amit a médiumok elméletében Marshall McLuhan neve képvisel, azt jelenti Habermas neve a nyilvánosságelméletekben. Bár a habermasi nyilvánosságkonceptió egy lineárisan megkonstruált, már-már teleologikus narratíva keretébe ágyazódik, a szerző úttörő módon mutat rá a polgári nyilvánosság, a közügyek megvitatása és a demokrácia közötti szoros strukturális összefüggésekre. Kérdés ugyanakkor, hogy az általa alapvetően a modern nyomtatott sajtó kapcsán kidolgozott viszonyrendszerek érvényesek maradnak-e a teljesen eltérő logika szerint szerveződő online világban is, és mennyiben alkalmazhatók a web 2.0 kontextusaira. A kérdés – másképpen fogalmazva – arra irányul, hogy a nyilvános vitákban az internet szabadon írható platformja révén lehetővé tett tömeges részvétel valóban a demokrácia kiterjesztését hozta-e el magával, mint ahogyan az Habermas gondolati építményének logikájából szervesen következne.

Habermas szerint a feudális reprezentatív nyilvánosságot a 18. század folyamán leváltó polgári nyilvánosság „a közönséggé összegyűlt magánemberek világaként” definiálható (Habermas 1993: 81), melynek célja a nyilvánosságra tartozó közügyeknek érvek ütköztetésével történő megvitatása volt. A klasszikus retorikából kölcsönözve az „okoskodás” fogalmát, a szerző ezt a racionálisként elgondolt diskurzust „nyilvános okoskodásnak” nevezi, ahol már nem a rang, a társadalmi-politikai alá-fölérendeltségi viszony számít, hanem az egyenrangúak argumentációi uralják a vitákat (Habermas 1993: 81). A demokrácia gyakorlóterepeként működő effajta politikai „okoskodásnak” szerinte az irodalmi nyilvánosság képezte az előcsarnokát. Eleinte a kávéházak (Nagy-Britanniában), a szalonok (Franciaországban) és az asztaltársaságok (a német államokban) voltak a viták fórumai (Habermas 1993: 83–84), amit a sajtó utóbb a fizikai jelenlét felől a virtuális közönség és közösségépítés felé mozdított el.

A polgári nyilvánosságról és a közvéleményről szóló diskurzust uraló habermasi felfogást számos szerző támadta. A bírálatok alapvetően két irányból érkeztek, a naiv idealizmust és a történeti megalapozottság korlátozottságát kérve rajta számon. A kritikák főbb vitapontjait az elitista megközelítés, a plebejus nyilvánosság szerepének kiiktatása, a polgári nyilvánosság megszépítése, az okoskodás túlságosan racionális alapon történő elgondolása, és mindezek eredőjeként a steril idealizmus képezte (Calhoun 1992; összefoglalóan magyarul: Mátay

1999: 162–172). Emellett kifogásolták a primer forrásokra támaszkodó csekély mértékű történeti kutatást, a földrajzi differenciálatlanságot, Európa (fél)perifériáinak ignorálását, valamint a nyilvánosság fogalmának anakronizmusát (Briggs–Burke 2004: 101–102). Habermas a könyv 1990-es új kiadásához írt előszavában maga is elismeri, hogy kevésbé használt történeti forrásokat, így a „történészek joggal vetettek a szememre bizonyos »empirikus hiányságokat«” (Habermas 1993: 9). A nyilvánosság fogalmának jelentéseit és történeti rétegezettségét utóbb Bernhard Peters pontosította (Peters 2007: 614–632), James Curran pedig amellel hozott fel érveket, hogy a sajtó már hosszú idő óta nem tekinthető a közügyek képviselőjének, nem tölti be a hatalom ellenőrzésének funkcióját, mint ahogyan azt Habermas a polgári nyilvánosság korára vonatkoztatta (Curran 2007: 910–949). Az eddigieken túl, különösen regionális kontextusban, jelentős pontosításra szorul a habermasi elmélet a „második nyilvánosság” retorikailag is sokatmondó fogalma alapján, amely Kelet- és Közép-Európában a történelem folyamán mindig is jelen volt, nem korlátozható pusztán a „népi demokráciák” korszakára. Magyarország vonatkozásában erre nemcsak a *Beszélő* című folyóirat illegális publikációinak története a példa. A földalatti nyilvánosság szerepe végigvonul az egész nemzeti történelmen, az 1670-es évek „gyászévtizedét” követő protestáns mártírológiától a bujdosóirodalom politikai költészetén át Kossuth Lajos kézíratos *Országgyűlési Tudósítások* című lapjáig, melyek mind a későbbi szamizdatok és tamizdatok formájában létező második nyilvánosság előképei voltak.

Ugyanakkor ha eltekintünk Habermas könyvének ezen történetileg kevésbé kifinomult elemzéseitől, és munkáját inkább ahistorikus módon szemléljük, hasznosítható értelmezési keretet kapunk. *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* ilyen értelemben nem más, mint egy általános és normatív demokráciaelmélet vázlata, amely leírja a nyilvánosság, a vita és a közvélemény szoros összefüggésrendszerét a demokratikus kultúra megteremtésének folyamatában. Amennyiben a web 2.0 a polgári nyilvánosság radikális kiterjesztéseként fogható föl, mint ahogyan azt ideológiai megalapozói ígérték, úgy egyszersmind a demokrácia expanziójához is kellett volna vezetnie.

A technológiai determinizmus csapdája

Fontos leszögeznünk, hogy Habermas elméletének olvasatait jelentősen befolyásolta könyve megjelenésének történeti kontextusa. Jóllehet munkája első ízben 1962-ben jelent meg, a műnek valójában a nyilvánosság kiszélesítését és a demokrácia ideáját zászlajukra tűző 1968-as politikai-kulturális mozgalmak adtak konkrét értelmezési keretet, a könyv 1990-es újbóli kiadása pedig a kelet-európai diktatúrák összeomlásával esett egybe. Vagyis mindkét évtized a demokratikus társadalmak expanzív időszakának bizonyult, optimista értelmezéseihez hozzájárult az is, hogy a kilencvenes évek a világháló elterjedésének évtizede is volt egyúttal. A világháló és a web 2.0 eszméjét végső soron az 1968-as politikai utópiák, közelebbről pedig a politikai célokat számítógépes technológiával kivitelezni kívánó úgynevezett „kaliforniai ideológia” alapozta meg (részletesebben ezekről az ideológiákról: Gerencsér 2019), melyek tényleges megvalósulása szintén a kilencvenes évek közepétől került elérhető közelségbe. Ennek folytán az internet a demokrácia kiterjesztésével kapcsolatos utópiák beteljesülésének ígéretét hordozta. Az internet globális kávéházként, nyilvános diskurzustérként való elképzelését eminens módon mutatja Kit Galloway és Sherrie Rabinowitz *Electronic Café* című 1984-es kísérleti projektje, amely a Los Angelesben tartott nyári olimpia idején a város több pontján civil, hétköznapi felhasználók számára tette elérhetővé kommunikációs csatornaként az akkor még korlátozottan hozzáférhető digitális hálózatot (Greene 2004: 22–23). A művészeti projekt retorikája később a világháló elterjedésének idején az „internetes kávézó” metaforájában öröklődött tovább, amely szintén a polgári nyilvánosság Habermas által leírt korai fórumaira, az angol kávéházi viták modelljére emlékeztet.

A web 2.0 divatszava nem rendelkezik szigorúan körülhatárolt jelentéstartománnyal, informatikai-technológiai, üzleti-kereskedelmi és politikai-kulturális alkalmazásának megfelelően értelmezése eltér egymástól (a definíciókról bővebben: Gerencsér 2019). Ugyanakkor ezeket a széttartó interpretációkat közös nevezőre hozza az, hogy mindegyik megközelítés a laikus „felhasználó” felemelkedését, a hétköznapi átlagembernek a passzív megfigyelőtől a részvételig ívelő emancipációját hangsúlyozza, ami a „felhasználói tartalomgyártás” (*user-generated content*) szóösszetételében összegződött. Mind a felhasználói, mind a szolgáltatói attitűd megváltozott. A szolgáltató a blogok, a wikik, a közösségi oldalak esetében csupán a keretet, a könnyen írható platformot biztosítja, és azt a felhasználók töltik meg tartalommal. Ezzel tehát megszűnik a web írásvédettsége, és nyílttá válik a megszólaló, a szerző, az üzenet feladójának pozíciója (Szűts 2012). Koltay Tibor szerint: „Mivel a Web 2.0-s eszközök könnyen használhatók, felépítésük egyszerűnek tekinthető, és a kívánt tartalmak létrehozásához nem kell szoftvereket vásárolnunk. Ebben a környezetben a felhasználók is kommunikálnak; egyaránt betöltve a fogyasztó és a termelő, az olvasó és az író szerepét” (Koltay 2010: 301). A világhálónak ezt a szerkezetváltozását plasztikusan fejezi ki a civilek felhatalmazását, hatalomhoz juttatását jelölő *empowerment* terminussá avatása az internetes közbeszédben. Az internet természetéről szóló vitákban gyakran szerepel az állítás, miszerint az online környezet a társadalom új, minden korábbinál demokratikusabb kifejezési platformja lehet. Ezen elképzelés szerint a mindennapi felhasználók sikeres alternatívát támaszthatnak a jelenleg domináns hatalmi formákkal szemben, beleértve a globális piacokat, a nemzetközi intézményeket és a nemzetállamokat is (Chavez 2010). Az internet és a közösségi média új kommunikációs formái gyökeresen megváltoztatták a társadalmi kommunikáció szerkezetét és módzatait. A nyilvánosság így az új témák, beszédmódok és megszólalók segítségével az online környezetben a korábbiaknál sokkal szélesebb horizontot kapott.

Kétségtelenül nehéz megszabadulni attól a gondolattól, hogy a médiatörténet során soha nem voltak ilyen ideálisak a technikai feltételek a civil hozzáféréshez, a nyilvánosság kiszélesítéséhez, a közügyek megvitatásához, mint a webkettő esetében, amely hatékony eszközöket adott az amatőrök kezébe a viták irányításához, és általánosságban a nyilvános „okoskodáshoz”. Amennyiben azonban a világháló nem hierarchikus, rizomatikus szerkezetű (a rizóma fogalmához lásd: Deleuze–Guattari 1996: 1–17) felületesen a demokrácia metaforájaként tételeznénk, az voltaképpen nem volna más, mint a McLuhani technológiai determinizmus felmelegítése. Marshall McLuhan és a torontói iskola képviselői a médiumok technikai adottságai által implikált társadalmi-kulturális változásokat egyirányú viszonyként gondolták el, oly módon, hogy a kommunikációs eszközök paradigmaváltása a gondolkodási és észlelési struktúrák átalakulását hozza magával. Bármennyire is csábító, valójában leegyszerűsítő és túlzó az a gondolat, amit a web 2.0 ideológiái sok esetben naivan reméltek, miszerint a demokratikus struktúrák szükségszerűen demokrata polgárokat termelnek ki magukból (Feldman 1996). Noha mindegyik médiumnak megvan a maga speciális tulajdonsága, melynek révén valamely társadalmi cselekvést előnyben részesít, míg másokat kevésbé favorizál, a médium nem tekinthető önálló ágensnek. Determinizmus helyett sokkal inkább a folyamatok katalizálásáról, felerősítéséről beszélhetünk, de a „cselekvési hajlamok [...] *nem a technikából születnek*, a médium sajátosságai csak a cselekvési lehetőségek *mértékét* határozzák meg” (Pólya 2011: 70. – kiemelés az eredetiben). Lényegében ennek a téves megközelítésnek a veszélyeire emlékeztetett James S. Fishkin már a világháló használatának hajnalán, amikor a deliberatív közvélemény (a képviselői demokrácia) és a „nyers” közvélemény (részvételi demokrácia) paradigmáit összevetve azt a konklúziót vonta le, hogy az online részvétel általánossá válása nem hoz magával automatikusan tájékozottabb és megalapozottabb módon döntő nagyközönséget (Fishkin 2007: 674–697). Hasonló következtetésre jutott az online nyilvánosság összefüggésében Zizi Papacharissi is, aki szerint a lehetőség önmagában nem

vezet jobban informált közönséghez, a politikai részvétel növekedéséhez és a racionális viták elszaporodásához (Papacharissi 2013).

A közösségi médiában a kétirányú, decentralizált, tértől és időtől alapvetően független kommunikáció lehetővé teszi a hagyományos tömegkommunikációs rendszerek környezetében perifériára szorult vélemények és hangok felerősödését és az eddigi hatalmi viszonyok meggyengülését. A fórumok, később a blogok, majd a videomegosztó és a közösségi oldalak minden korábbinál több lokális, az egyének csupán kis csoportjai számára fontos téma vitáját teszik lehetővé (Lincoln 2005). Az utóbbi évtizedben a web 2.0 által lehetővé tett politikai és kulturális átalakulások következtében viszont a demokratikus utópiákkal szemben egy azzal ellentétes tendencia kezdett mind jobban teret nyerni, mely a demokrácia kiterjesztésének lehetőségével szemben negatív folyamatokat lát a web 2.0 kortárs gyakorlataiban. Andok Mónika amellett érvel, hogy az a fajta manipulatív nyilvánosság tér vissza, mint amely Habermas szerint a polgári nyilvánosság helyébe lépett a tömegsajtó megjelenésével (Andok 2015: 429). Populáris szinten mindez abban a felszínes, leegyszerűsítő gondolatban fogalmazódott meg, hogy a közösségi média elbutít. Ezek a kommentárok azonban szintén a technológiai meghatározottság foglyai maradnak, csak éppen a másik oldalról, mert önálló ágenciával ruháznak fel egy társadalmi használat folyamán formálódó kommunikációs hordozóeszközt. Nem veszik figyelembe, hogy a technikai-mediális feltételek determináló hatása helyett sokkal inkább társadalmi folyamatokról van szó. Az ezekhez hasonló érvek pedig szinte valamennyi korábban megalkotott médium összefüggésében megfogalmazódtak már, a nyomtatott regénytől kezdve a televízió át a videojátékig. Véletlenszerű példákat kiválasztva tesztelhetjük ezt. Kármán József regényíró és lapszerkesztő a 18. századi hazai olvasáskultúra láttán azon kesergett, hogy az irodalomnál népszerűbb az olcsó élvhajhászás és a szórakozás: „A Könyvtárt Fegyverek tolták ki, a szép Tudományokat a Vadkergetés – az Elmélkedést, Agarászat” (Kármán 1999: 304). A 20. század első felében elterjedő új médium, a film kapcsán Körmendy Ékes Lajos szintén a szórakoztató funkció dominanciáját kárhóztatta, és a néző érzelmi ellaposodásától tartott: a film „sohasem nemes irányban keres érvényesülést, hanem inkább a közönség szenzációéhségére spekulál”, így „[a] néző erkölcsi érzése nem nemesbedik, hanem ellaposodik és eldurvul” (Körmendy Ékes 1915: 97, 73). Maga Jürgen Habermas is a racionális viták helyére lépő emocionális polémiát, a sajtó gazdasági okokból történő elbulvárosodását jelölte meg a sajtónyilvánosság 19. századi szerkezetváltozásának fő szimptomájaként, amit aztán utóbb az elektronikus médiumokra, kiváltképpen a televízióra is kiterjesztett.

Összességében tehát a tömeg emocionalitásának felfogása nem a web 2.0 kapcsán először artikulálódó új jelenség, mindig is jelen volt a korábbi médiumok esetében is, ami azt mutatja, hogy nem önmagában a technika generál kulturális változásokat, a médiumhasználat mélyebb jelenségekről árulkodik, melyeket társadalmi folyamatok határoznak meg. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a web 2.0 úgyszólván ártatlan, semleges volna, elvégre kiszélesítette és felgyorsította a tömeges híráramlást és a cserefolyamatok lehetőségét, de a mediális-technológiai adottságok ennek az összetett társadalmi rendszernek csak egyik aspektusát képviselik.

Struktúraváltás és folytonosság

Minthogy a fenti mediális belátások fényében a web 2.0-höz társított érvek nem képeznek újdonságot, hanem már a többi médium társadalmi használatmódjánál is megfigyelhetők, az online nyilvánosságot a szerkezetváltozás és a visszatérés dialektikája mentén szükséges megérteni. Az alábbiakban vázaltszerűen négy kulcsfontosságú elemet emelünk ki ezen formák közül, melyeket az internet médiászociológiai vizsgálatának alaposabban kell körüljárnia.

Az első és talán leglényegesebb elem, amely valóban szerkezetváltozást idézett elő a korábbiakhoz képest, az a nyilvánosság szférájának radikális kitágulása a webkettes közegekben. A web 2.0 újdonsága, hogy a hozzáférést potenciálisan mindenki számára lehetővé

tette (kapuőrök hiánya, a belépés alacsony anyagi és ismereti küszöbei), kiegyenlítette a részvételt a széles tömegek számára is. A nyilvánosság természetéből fakad, hogy résztvevői az általuk fontosnak ítélt témákat vetik fel, és kísérletet tesznek a nyilvános véleménycserére, a témák megvitatására, az érvek ütköztetésére. Ennek következtében radikálisan csökkent a mainstream média napirend-kijelölési monopóliuma. Ideális esetben az ilyen vitákban résztvevők száma korlátlan lehet, bárki részesévé válhat a diskurzusnak. A tárgyi világ korlátai között ez nem lehetséges, ugyanígy, a hagyományos telekommunikációs eszközök sem tették lehetővé a kétirányú információ-áramlást. A korlátlan hozzáférést a nyilvánossághoz a gyakorlatban a nyilvánosság mediatizáltsága, digitalizálása és virtuális környezetbe való implementálása biztosítja, mely a világ 7.7 milliárdos lakosságának 56.3%-os internet-hozzáféréseben is jelen van látens módon. Az ideális állapot szerint a nyilvánossághoz mindenkinek hozzá kell(ene) férnie, és a részvétel nem köthető sem státuszhoz, sem betöltött pozícióhoz. A vitában történő részvételnek technikai korlátja sem lehet, a megszólalás különleges szaktudást nem igényelhet. Ily módon tehát a nyilvános kommunikáció valamennyi polgár kölcsönös interakciója, közérthető nyelvi környezetben. A gyakorlatban az infokommunikációs eszközök és az internet-hozzáférés egyre csökkenő díjai tovább erősítik a hozzáférési potenciált. Erre a kétségtelenül radikális változásra általában az információhoz való hozzáférés „demokratizálódásaként” szokás hivatkozni, ugyanakkor szükséges nyomatékosan hangsúlyozni, hogy ez nem tekinthető azonosnak a demokratikus magatartás elterjedésével.

A második tényező összefügg az előzővel, miszerint a nyilvánosság expanziója nem feltétlenül a polgári nyilvánosság habermasi demokratikus ideája felé vezetett, mint azt a látnokok remélték, sőt bizonyos értelemben a reprezentatív nyilvánossághoz való visszatérés figyelhető meg a webkettes szolgáltatások társadalmi gyakorlataiban. A közösségi oldalak felületein például a hírességek, mikrocelebek társaságában, nevezetes helyszíneken önreprezentációs és dokumentációs szándékkal készített szelfik vagy a vlogoszféra területén a trendinek számító termékek beszerzésével kérkedő zsákmányvideók (*haul video*) a hatalmi jelvények újfajta alakváltozataiként értékelhetők. Habermas a polgári egyenlőségelv kialakulását megelőző időszakot az uralom nyilvános reprezentációjaként írta le, ahol a „státusismertető jel” (pecsétek, rangjelző zászlók, a fejedelmi udvar szimbólumai, ünnepélyek stb.) „valamilyen »magasabb« hatalom megtestesülését” jelentik, és „[m]int a feudális tekintély csillogó visszfénye társadalmi státuszt” jeleznek (Habermas 1993: 57, 59). A tömegsajtó szórakoztató, bulvárosodó szerepének növekedését, a „sárga újságírást” (*yellow journalism*) maga is visszatérésként, refeudalizációként ragadta meg: „A XIX. század közepétől kezdve megrendültek azok az intézmények, melyek a közönségnek mint okoskodó közönségnek a szerkezetét mindaddig biztosították” (Habermas 1993: 242). Azaz az internetes részvétel és a hozzáférhetőség megkönnyítése a 19. századi nyomtatott sajtó átalakulásával analóg folyamatokat mutat.

Ebből következik a harmadik elem, a racionális vita („okoskodás”) helyére lépő emocionális polémia. A hírportálok, blogok és vlogok kommentszekciójában folytatott verbális csetepaték vagy a trollkodás azt mutatja, hogy a polgári nyilvánosság Habermas által leírt eszméje helyett a webkettes platformokon domináns módon nem az érvek számítanak, hanem érzelmek csapnak össze egymással. Természetesen ez nem zárja ki olyan közösségek, fórumok létét, melyeket a racionális vita jellemez, de a kutatások szerint egyértelmű és számszerűsíthető tendencia, hogy a közösségi felületeken a népszerűség hajtómotorja a szenvedélyes érzelmek, amely összehasonlíthatatlanul nagyobb érdeklődést képes kiváltani a megfontoltabb argumentációknál, függetlenül azok relevanciájától. (Brady et al. 2017). Az emocionális polémiákat korántsem lehetséges valamiféle kizárólagos webkettes sajátosságként leírni, ezeket csak jobban láthatóvá tette a webkettes nyilvánosság. A web 2.0 esetében ténylegesen szerkezetváltozásnak tekinthető az amatőr, laikus közönségnek a nyilvánosság szférájába történő

behatolása, felemelkedése. Ami ebben a folyamatban különbség a korábbiakhoz képest, és ebben az értelemben a web 2.0 valóban katalizál, hogy nincsen szűrőmechanizmus, amely egyfajta kapuőrként vagy szerkesztőként gátját jelentené a vélemények gyors terjedésének.

A tömeg diverzifikálódásával párhuzamosan a közösségek „törzsekre” való szétesése figyelhető meg (Castells 2007: 445–452), melyek szerveződési modellje gyakorta hitalapú. Patrice Flichy kutatásai szerint a deliberatív demokrácia online kiszélesedésével a viták nem lettek racionálisabbak, nem a viták és az érvek tökéletesedése következett be, sőt ellenkező tendencia érzékelhető (idézi: Mahloulou 2013: 11–12). Mielőtt azonban ezt a jelenséget a technológiai determinizmus visszacsempészésével kizárólag a web 2.0-nek tulajdonítanánk, emlékeztetnünk kell azokra a kritikákra, melyek szerint Habermas túlracionalizálta a polgári nyilvánosság vitakultúráját, és e kritikák szerint már az általa idealizált polgári sajtóban is megfigyelhető az a tendencia, hogy „a politikai diskurzus gyakran nem a Habermas által leírt racionális érvelésen alapult, hanem sokkal inkább az olvasó érzelmeire apellált” (Mátay 1999). Habermas nyilvánosságkonceptiója elitista volt (mivel azt az irodalmi, azaz elitista nyilvánosságból eredeztette), és figyelmen kívül hagyta a plebejus közönséget.

A plebejus közönségnek az emancipációja a negyedik elem, amely döntő különbség a nyilvánosság korábbi struktúráihoz képest, mivel felszámolta az elitek korábbi információs egyeduralmát. Sebestyén Eszter és Gayer Zoltán többek között szintén amellett kardoskodnak, hogy a hagyományos domináns elit elveszítette irányítási monopóliumát (Sebestyén–Gayer 2016: 140). Az, hogy a korábban hierarchikusan elkülönülő két szint, az elitrétegek és a tömegek közötti különbségek a web 2.0 esetében kiegyenlítődtek, messze ható átalakulásokat indukált. Az információhoz való hozzáférésnek és az információ előállításának ezen gyökeres változásai felől magyarázhatók olyan sokrétű jelenségek, mint a privát és a publikus szféra különbségének – a webkettes szolgáltatások algoritmushasználatában, adat-megfigyeléseiben is megtestesülő – elmosódása, a *cyberbullying*, vagyis az internetes zaklatás (Szűts 2018: 331–332), a figyelemmegosztás, a szűrőbuborék jelensége (Szűts 2018: 330–331), a populizmus figyelemalapú politikája (Merkovity 2016: 7–16), az intenzív önreprezentáció (Mátyus 2014) vagy a hírek *fake news*ként illetett hitelességi válsága.

Szűrőbuborékok és kaszkádok

A 2000-es évek a közepétől a webkettes ökoszisztéma alapkövei, a közösségimédia-platformok villámgyors elterjedése számos új kihívás elé állította mind a társadalom-, mind a média-kutatókat, akik ettől kezdve többek között már arra is keresték a választ, hogy az új jelenségek a nyilvánosság kiszélesítését, vagy éppen beszűkülését szolgálják, más szóval a demokratikus struktúrák remélt elterjedése bekövetkezik-e. Az előbbi mellett szól a már említett alacsony technikai küszöb, mely a társadalom különböző csoportjaiba tartozók számára biztosít részvételi lehetőséget a vitákban (akár úgy is, hogy korlátozott nyelvi kóddal vagy íráskészséggel bírnak), míg az utóbbit alátámasztja az a megfigyelés, hogy a hasonló véleményen lévő felhasználók szándékosan kizárják a kritikát, olyanokkal veszik magukat körül, akik velük egy véleményen vannak, és így véleménybuborékban (*echo chambers* vagy *filter bubbles*) élnek. Mindehhez pedig éppen a technológia van segítségükre. Az a technológia, mely a webkettes ökoszisztéma motorja révén lehetővé teszi, hogy egyetlen kattintással eldöntse a felhasználó, kinek az üzeneteire nem tart igényt a jövőben. Persze különbséget kell tenni aközött, hogy milyen ágens hozza létre a véleménybuborék – vagy talán retorikailag kifejezőbb módon: a véleménybörtön – jelenségét. Vagyis, hogy az ellentétes vélemények és álláspontok kirekesztése a felhasználó tudatos döntésének eredménye-e (így ő maga zárja ki azokat) vagy pedig az igénybe vett platform automatizált szelektív mechanizmusának részét képezi-e (így a felhasználó egyfajta áldozat). Mindazonáltal nem kerülhető meg a közösségimédia-szolgáltatók fele-

lőssége, mivel a beállított algoritmusok révén a szolgáltatók maguk is a véleménybörtön kialakulását preferálják (katalizálják) az ajánlott posztok, hozzászólások, javasolt tartalmak stb. rangsorolásával.

Ha a jelenséget tágabb kontextusba helyezzük, akkor elmondhatjuk, hogy a szűrőbuborék jelensége szoros kapcsolatban áll Joseph T. Klapper szelektív észlelés és késleltetés (*selective perception and retention*) médiaelméletével, mely azt mondja, hogy az egyének azokat a hírforrásokat preferálják, melyek saját véleményüket erősítik meg, az ezzel ellentéteket pedig kizárják, vagy befogadásukat a végsőkéig késleltetik (Klapper 1960). Egyre több elemzés születik (Bozdog–van den Hoven 2015), mely azt bizonyítja, a kezdetben a nyilvánosság augmentált terének kikiáltott Facebook is, az internet jórészéhez hasonlóan a felhasználók már kialakult véleményét és politikai nézeteit erősíti, hiszen alapvetően olyan egyénekkel veszik körbe magukat online (olyan közösségekhez csatlakoznak), akik hasonlóan gondolkodnak, mint ők maguk is. Egyre inkább a felhasználók közös attitűdje, hogy törlik, tiltják vagy elnémítják azokat az ismerőseiket a Facebookon, akiknek a megosztott (politikai) tartalmaival nem értenek egyet. Alapvetően egy nagy buborékot építenek tehát maguk köré online, melynek kérégt a Facebook keményíti meg. Gépi algoritmus figyelni ugyanis a fukar módon vagy éppen bőkezűen kiosztott like-okat, és a rendszer az eleve tetsző tartalmat ajánlja. Ily módon véleménybörtönbe zárja az egyéneket az oldal, hiszen egy idő múlva többnyire a saját gondolataik, meggyőződések megerősítését látják majd, bár a Facebook algoritmusai sokkal kisebb százalékban buborékon kívüli tartalmakat is ajánlanak. Ennek mélyre ható társadalmi következménye, hogy a hírforrások kiszélesedésével, az információs csomópontok felszámolásával az egyének vagy egyes közösségek nem ugyanazokat a híreket és információkat kapják meg, ami végső soron a társadalmat egyben tartó szövetek felfesléséhez vezet. Ez radikálisan új szintre emeli a Manuel Castells által a televízió kapcsán, korábban már idézett jelenséget a közönség diverzifikálódásáról, az egymástól való elszigetelődésről és a törzsi társadalmakra történő szétesésről.

A véleménybörtön jelensége szorosan összefügg a közösségek működésével, így érdemes röviden kitérnünk arra is, hogy Sunstein (2013) a társadalmi megosztottság és az infokommunikációs technológia kapcsolatát vizsgálva rámutat a kaszkádok jelenségére. Elmélete szerint, amikor egy társadalmi csoport gyorsan és radikális módon mozdul el egy véleménykészlet vagy tevékenysége irányába, akkor kaszkádokról beszélhetünk. „Az ilyen típusú »kaszkádok« jellemzően információterjesztéssel járnak – tulajdonképpen általában az információ mozgatja őket. Közülünk legtöbben nem rendelkeznek közvetlen vagy teljességgel megbízható információkról számos fontos ügyről. [...] Az információkaszkádban az emberek egy bizonyos ponton már nem támaszkodnak saját információkra vagy véleményeikre. Helyette a mások által közvetített jelzések alapján döntenek” (Sunstein 2013). Ha elfogadjuk, hogy a kaszkádok a webkettőben is fontos szerepet töltenek be, akkor nyilvánvaló, hogy a szűrőbuborék tovább erősíti az „aki nincs velünk, ellenünk van” sarkított szemléletet. Így egyre gyakoribb, hogy az ellenfél táborát a felhasználók érvek nélkül, indulatból, emocionális viták keretében támadják.

Emocionális viták webkettes közegekben

Az alábbiak során ezeket a kérdéseket négy konkrét példán keresztül részletesebben demonstráljuk különböző webkettes környezetekben. Olyan példákat válogattunk, melyek nem rendelkeznek aktuálpolitikai referenciákkal, bár az ily módon tematizált viták szinte kivétel nélkül a fentiekben elméleti szinten tárgyalt jelenségekről tanúskodnak, melyek kapcsán a közvéleményt befolyásoló, apolitikus témákra voltunk kíváncsiak. Igyekeztünk figyelni arra is, hogy

a politikai paletta széles skálájáról válogassunk. Így végül két online (hír)portál (a Mandiner és az Origo), egy nyomtatott lap online verziója (a HVG), illetve a *Pesten hallottam* zárt Facebook-csoport vitáit hozzuk fel példának.

Különbség figyelhető meg az egyes oldalak vitát biztosító platformjai között is. A Mandiner engedélyezi a cikkek utáni kommentelést, a HVG is, de annak Facebook-oldalán sokkal intenzívebbek a viták, és nagyobb a hozzászólások száma. Az Origo nem engedélyezi a hozzászólásokat a cikkek után, csak a Facebook-oldalán. A *Pesten hallottam* csoport rendkívül népszerű, azonban szigorú moderátori elveket vall. A csoportban posztolt üzeneteket vizsgálva feltűnik, hogy az adminisztrátorok a számos offtopic és trollkodó bejegyzés miatt a moderálás magas foka mellett döntöttek, ezzel azonban jelentősen korlátozták a viták demokratikus jellegét és a hozzászólásokat. Számos felhasználó ugyanis éppen arra panaszkodik, hogy nem világos számára, hogy az ő bejegyzése miért nem jelenik meg az oldalon. A hozzászólásokat olvasva az a kép alakulhat ki, hogy az adminisztrátorokkal való kommunikáció dönt egy-egy bejegyzés sorsáról, a törlésről vagy akár a kitiltásról.

A példák valóságok, adatvédelmi okokból a felhasználóneveket rövidítve közöljük, a szöveget az eredeti helyesírás szerint vettük át.

1. Vita a Brexitről a Mandineren

A cikk címe: *Farage: Oroszlánok vagyunk, akiket szamarak vezetnek*. Témája: Nigel Farage beindította új Brexit Pártjának kampányát

2019. április 12. 22:12

K. 2019. április 13. 02:42

Én innen nem oroszlánokat látok, hanem patkányokat.

A. M. 2. 2019. április 13. 06:28

@Kiss

Lépj el a tükör elől.

K. u. K. 2019. április 13. 07:38

@Kiss

Időnként feljöhetnél a csatornából!

A cikk címe eleve provokatív, de a szamar kifejezés még a kulturált diskurzus keretein belül marad. Az első hozzászólás újabb állatot hoz be a „történetbe”, a patkányt. A második és a harmadik komment már neki szól, és személyeskedő. Nem az eredeti problémához, Faragenak a briteket felrázó mondatához kötődik, hanem áttételesen az első kommentelőt minősíti patkánynak.

2. Vita a Pesten hallottam Facebook csoportban

P. G.

Adminisztrátor – 2016. március 28.

A csoport zavartalan működése érdekében a következőket kérjük:

[...]

2. *Ha egy poszt a szabályzatot megszegi, az adminoknak lehet jelenteni, egyébként korlátlan tartalmú és témájú dolgokat lehet posztolni és más tagok ehhez való jogát tiszteletben tartjuk.*
3. *Mindenkinek a személyiségi jogait tiszteletben tartjuk és a posztokban nem említünk senkit sem név szerint (közszereplők kivételével), illetve nem posztolunk semmilyen fotót vagy videót a szereplők tudta és engedélye nélkül – különben a poszt törölve lesz.*
4. *Semmilyen mércét nem fogunk számon kérni más posztján és nem fogunk csoporttagokat öncélúan sértegetni.*
5. *Bárkit zaklatni, rágalmazni, valótlanosságokat terjeszteni róla vagy bármilyen módon nyilvánosan megszégyeníteni tilos – minden ilyen poszt törölve lesz és a posztoló a csoportból ki lesz tiltva.*
6. *Semmi olyasmit nem posztolunk, ami bárkit önérzetében, méltóságában sérthet, legyen az etnikai, nemzetiségi, vallási, nemi, szexuális beállítottságra, társadalmi helyzetre vonatkozó vagy durván személyeskedő. Minden ilyen poszt és komment törölve lesz.*
7. *Utalva sem említjük senkinek az etnikai, nemzetiségi, vallási hovatartozását, nemét vagy szexuális beállítottságát, ha annak nincsen közvetlen köze a történet tartalmához. Minden ilyen poszt törölve lesz.*
8. *Bármilyen uszítót, mások testi épségét fenyegetőt posztolni tilos – minden ilyen poszt gyűlöletbeszéd; amint töröljük, a posztolót tiltjuk.*

[...]

12. *Tilos félrevezető, valótlan közlemények, ál- és rémhírek terjesztése.*

[...]

15. *A csoport minden tartalmát az 1999. évi LXXVI. törvény a szerzői jogról védi; érvényes a csoporton kívüli posztok és a csoport posztjainak újraközléséhez; utóbbihoz a posztoló és az adminok írásos engedélye szükséges.*

A csoport a Tiétek és azzá lesz, amivé Ti alakítjátok!

Jó szórakozást!

K. V. B. @P. G. nagyon szépen kérlek, tájékoztass arról, hogy mióta vannak előre szűrt postok és mi alapján kerülnek törlésre/elfogadásra a szabályzatban azt olvasom korlátlan tartalom megosztás van és csak a fél órás szabály vagy személyiségi jog vagy egyéb sértésnél kerül törlésre a post. Régebben többször is postoltam ott semmilyen approve nem volt.

Cs. R. Mivel sokkal többen vagytok, mi meg kevesen, ezért sok olyan poszt kikerült, amit nem tudtunk kontrolálni. Így is nehezen megy, de ha nem látunk minden posztot, ami kiment, elszabadulna a pokol. Olyan durva, szabálysértő posztok kerülnék el a figyelmünket, amit nem engedhetünk meg magunknak, h akár egy másodpercig is kint legyen.

[...]

R. C. Cenzura felso fokon ;draga Admin

P. G. Helyesírás és okfejtő érvelés a szabályzat alatt, kedves tag.

A vita az adminisztrátorok által a tapasztalatokra alapozó szabályzat körül bontakozott ki. Önmagában nem lépi túl a mindennapi diskurzus normáit. Az első hozzászóló egy racionális kérdést tesz fel, nem érti az adminisztrátorok gyakorlatát, és ezzel kapcsolatban kér eligazítást. Az adminisztrátorok válaszából derül ki, hogy milyen indulatos kommentek megjelenését érzik szükségesnek tiltani. Ez az adminisztrátori attitűd, amennyiben nagyszámú felhasználóból álló csoportra vonatkozik, már képes a nyilvánosságot átalakítani oly módon, hogy az adminisztrátorok válnak véleményvezérré vagy szerkesztővé. Ebben az esetben nem az az elv érvényesül, hogy az algoritmusok hoznak a felszínre véleményeket, hanem az adminisztrátorok hallgattatnak el, az esetünkben a 3-tól a 12-es pontig terjedő tilalmak alapján véleményeket. Különösen izgalmas, ahogy a cenzúrát emlegető, a másodlagos írásbeliségen belül is meglehetősen szabadosan mozgó kommentert az adminisztrátor cinikus hangnemben hívja fel a szabályzat betartására.

3. Vita Michel Houellebecq a Francia Köztársaság Becsületrendjéről a HVG Facebook oldalán

A cikk címe: *Kellemetlen ember, mégis megkapta a legmagasabb francia kitüntetést.* Témája: Michel Houellebecq a Francia Köztársaság Becsületrendjét vehette át Emmanuel Macrontól.

T. K. *tény és való, a fotóját nézegetve nem önt el a melegség*

A. B. *A regényei szempontjából erre nincs is szükség, végül is nem egy társkereső oldalon van a fotója*

T. K. *@A. B. látom, világosabban kell fogalmaznom... :) eszembe jutott a Szondi-teszt (meg a főcímben szereplő „kellemetlen ember”)*

Az első hozzászóló magas labdát csap le. Houellebecq arcával számtalan mém kering a közösségi médiában, és valamennyi kritikus vagy cinikus üzenettel bír. A vita a francia író kinézetéről folyik, de gyorsan kulturált mederbe terelődik, és majdhogynem tudományossá válik.

4. Vita névtelen kommentelők között az Origion a névtelen kommentelés betiltásáról

A cikk címe: *Korlátoznák Ausztriában a névtelen kommentelést.* Témája: A nagyobb portálok felhasználóinak meg kellene adniuk a nevüket és a lakcímüket Ausztriában.

K. Sz. *Most komolyan, ki az a barom aki saját nyilvános profilról kommentezik? Amikor tiltás jár szinte mindenért?!*

Arrol nem beszélve hogy az irigy faszok személyeskedő válaszaira is ritkán kíváncsi az ember. 😊

V. Zs. *@K. Sz. Én mindig is a sajátomról kommenteltem és fogok is! Pont leszarom ha tiltanak vagy valaki személyeskedik... És pont leszarom mások véleményét is...*

E. G. *@K. Sz. oké. Én barom vagyok. Maga viszont meztelencsiga gerincű puhap:cs, mert egy autó alatt kushadó kutya mögé bújva mer csak írni. A véleményemet arccal-címmel vállalom.*

K. Sz. @E. G. *rendben de ön egy SENKI.*

Mondjuk ez a tény indokolja is a hozzászólása színvonalát, így nem is veszem fel.

Egy senki véleménye soha senkinek se számít. 😊

A négy példa közül ebben érhető tetten a leginkább a pillanatok alatt személyeskedéssé fajuló vita. A „barom” kifejezést a „meztelencsiga gerincű puhapöcs” kontrázza, viszonylag nagy képzavar közepette. Egy profilkép alatt kommentelő szerző az anonim vitatársát az autó alatt kushadó kutya mögé bújójó, gyáva hozzászólóként jeleníti meg. A vitát a másik fél senkiként titulálása zárja, miközben a véleményét jelentéktelennek tartja.

Konklúzióként elmondható, hogy a fent kiragadott példák is alátámasztják az állítást, korántsem biztos, hogy a webkettő a demokratikus struktúrák elterjedésének motorja a vitákban. A polémia olyan irányt vesz, amit a valós, face-to-face párbeszédben a résztvevők nem vagy csak nagyon ritkán vállalnának. A vitapartnerek személyének indulatos támadása és a racionális érvek hiánya nem a nyilvános „okoskodást” erősíti.

A „barbárok vertikális inváziója” 2.0?

Konklúzióként megállapíthatjuk, hogy a polgári nyilvánosság habermasi eszményképével szemben a webkettes nyilvánosság nem éppen a vitakultúra racionálissá válása, a demokratikus gondolkodás és az érvek szerkezetének finomítása felé vezetett, hanem éppen ellenkezőleg: a véleménybörtöntől az információs kaszkádokon át a hitelességi polémiáig egy ezzel ellentétes folyamatnak vagyunk a tanúi a webkettes közösségekben. A web 2.0 ideológiai a demokratizálódás és a politikai emancipáció zászlaja alatt fogalmazták meg törekvéseiket, ám az, hogy a világháló kiszélesítette a társadalmi nyilvánosság horizontját, nem egyenlő a demokratikus kultúra terjedésével. Fontos azonban azt is figyelembe venni, hogy ezek a kommunikációs gyakorlatok nem teljesen újak a média és a társadalmi nyilvánosság viszonyában, így túlzás volna valamiféle előzmények nélküli jelenséget vizionálni bennük. Technológiai determinizmus helyett a web 2.0 felerősítő hatásáról beszélhetünk, amely a hozzáférés növelésével jobban láthatóvá tette a már korábban is létező társadalmi gyakorlatokat.

Aligha véletlen, hogy az amatőrök webkettes felemelkedése kapcsán sokan elméleti párhuzamokat vélnek felfedezni a 20. századi tömegdemokrácia kialakulása és a 21. századi online nyilvánosság között. Mindez a belátás újból életre keltette a 20. század elejének tömegelméleteit (Ortega y Gasset, Gustave le Bon, Horkheimer és Adorno), melyek a web 2.0-ben újfent „a barbárok vertikális invázióját” látják. Amíg azonban a frankfurti iskola elitista kritikája után a birminghami iskola rehabilitálta a „tömegeket”, és ezzel végső soron a partvonalon kívülre helyezte a tömeges hozzáférés és részvétel árnyoldalainak kérdéseit (bővebben: Gerencsér 2019), a nyilvánosság kiterjedése és a demokrácia közötti viszony körüli vitát újból meg kell nyitni. Erős nyomatékkal hangsúlyozzuk, hogy nem állításként, hanem kérdésként fogalmazzuk meg a „barbárok vertikális inváziójára” vonatkozó kérdés újbóli felvetését. Azaz azt javasoljuk, hogy a korábbi médiatörténeti és médiaszociológiai tapasztalatokra támaszkodva a struktúraváltások és a visszatérések dialektikája mentén kell számot vetni a nyilvánosság web 2.0-es átalakulásával, oly módon, ami elszietett és felületes válaszok helyett előbb a kérdéseket teszi fel.

IRODALOM

- Andok Mónika (2015) Átalakuló média – átalakuló nyilvánosság? *Vigilia*, 80:6, 423–429.
- Bozdog, Engin – van den Hoven, Jeroen (2015) Breaking the filter bubble: democracy and design. *Ethics and Information Technology* 17:4, 249–265.
<https://doi.org/10.1007/s10676-015-9380-y>
- Brady, William J. – Wills, Julian A. – Jost, John T., – Tucker, Joshua A. – Van Bavel, Jay J. (2017) Emotion shapes the diffusion of moralized content in social networks. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 114:28, 7313–7318.
<https://doi.org/10.1073/pnas.1618923114>
- Briggs, Asa – Burke, Peter (2004) *A média társadalomtörténete Gutenbergtől az internetig*. Budapest, Napvilág.
- Calhoun, Craig J. (1992ed.) *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge, MA / London, MIT Press.
- Castells, Manuel (2007) Az új média és a tömegközönség diverzifikálódása. In: Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás (2007szerk.) *Média – nyilvánosság – közvélemény*. Budapest, Gondolat, 445–452.
- Chaves, Elisabeth (2010) The Internet as Global Platform? Grounding the Magically Levitating Public Sphere. *New Political Science* 32:1, 23–41.
<https://doi.org/10.1080/07393140903492100>
- Curran, James (2007) Még egyszer a tömegmédiáról és a demokráciáról. In: Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás (2007szerk.) *Média – nyilvánosság – közvélemény*. Budapest, Gondolat, 910–949.
- Dahlberg, Lincoln (2005) The World Wide Web as public sphere or culture industry? From pessimism to hope and back. *International Journal of Media and Cultural Politics* 1:1, 93–96. <https://doi.org/10.1386/macp.1.1.93/3>
- Deleuze, Gilles – Guattari, Félix (1996) Rizóma. Ford. Gyimesi Tímea. *Ex Symposion*, 15–16. (1996), 1–17.
- Feldman, Ian (1996) A Xanaduról. In: Sugár János (1996szerk.) *Hypertext + Multimédia*. Ford. Ivacs Ágnes és Bartha Gabriella. Budapest, Artpool.
 Online változat: <http://www.artpool.hu/hypermedia/feldman.html>
- Fishkin, James S. (2007) A virtuális demokrácia lehetőségei az internet korában. In: Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás (2007szerk.) *Média – nyilvánosság – közvélemény*. Budapest, Gondolat, 674–697.
- Gerencsér Péter (2019) Bevezetés a web 2.0 definícióiba és ideológiáiba. *Apertúra*, 14:2.
<http://uj.apertura.hu/2019/tel/gerencser-bevezetes-a-web-2-0-definicioiba-es-ideologia-iba/>
<https://doi.org/10.31176/apertura.2019.14.2.1>
- Greene, Rachel (2004) *Internet Art*. London, Thames & Hudson.
- Habermas, Jürgen (1993) *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Ford. Endreffy Zoltán. Budapest, Századvég – Gondolat.
- Kármán József (1999) A nemzet csinosodása. In: Szilágyi Márton (1999szerk.) *Első folyóirataink: Uránia*. Debrecen, Kossuth, 312–316.

- Klapper, Joseph T. (1960) *The Effects of Mass Communication*. New York, Free Press.
- Koltay Tibor (2010) Az új média és az írástudás új formái. *Magyar Pedagógia*, 110:4, 301–309.
- Körmendy Ékes Lajos (1915) *A mozi*. Budapest, Singer és Wolfner.
- Mahlouly, Dounia (2013) Rethinking the Public Sphere in a Digital Environment: Similarities between the Eighteenth and the Twenty-First Centuries. *ESharp*, 20:6, 1–21.
- Mátay Mónika (1999) Történészek Habermasról. *Szociológiai figyelő*, 3:1–2, 162–172.
Online változat: <http://www.c3.hu/~szf/Szofi99/07/07-Area-1.htm>
- Mátyus Imre (2014) A hálózati tér mint az önreprezentáció kontextusa. In: Merkovity, Norbert (2014szerk.) *Politikai kommunikáció-kutatások a közösségi média korában*. Szeged, Primaware, 97–120.
- Merkovity Norbert (2016) A figyelemalapú politika és Donald Trump. *Médiakutató*, 2016 (16) 3–4. sz., 7–16.
- Papacharissi, Zizi (2003) A virtuális szféra. *Médiakutató*, 2003. (4) 1. sz., 121–137.
Online változat: https://mediakutato.hu/cikk/2003_01_tavasz/07_virtualis_szfera
- Peters, Bernhard (2007) A nyilvánosság jelentése. In: Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás (2007szerk.) *Média – nyilvánosság – közvélemény*. Budapest, Gondolat, 614–632.
- Pólya Tamás (2011) A médium mint cselekvési közeg. Médiumelméleti nézőpontváltás a technológiai determinizmus után. *Replika* 76. (2011/3), 51–73.
- Sebestyén Eszter – Gayer Zoltán (2016) Az ó- és új nyilvánosság mint önmagába térő ösvény. Viselkedésváltozás és a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása web 2.0-ás közegben. *Médiakutató*, 2016 (17) 3–4. sz., 139–153.
- Sunstein, Cass R. (2013) *Republic.com 2.0*. Budapest, Complex.
- Szűts Zoltán (2012) A Web 2.0 kommunikációelméleti kérdései. *Jel-Kép*, 2012, 1–4.
https://communicatio.hu/jelkep/2012/1_4/szuts_zoltan.htm
<https://doi.org/10.20520/Jel-Kep.2012.1-4.5>
- Szűts Zoltán (2018) *Online. Az internetes kommunikáció és média története, elmélete és jelenségei*. Budapest, Wolters Kluwer.

A MONETÁRIS POLITIKA MINT KÖZÜGY

Jele Ágnes

jeleagnes@hotmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2020.2.53

Absztrakt

A kétezres évek pénzügyi-gazdasági válsága rámutatott azokra a strukturális problémákra, amelyek az Európai Uniót, főként a közös valutaövezetet jellemzik. Ezek a problémák olyan mélyen gyökereznek, hogy az euró fennmaradása is veszélybe került. A válságkezelés során jelentős szerep jutott az euróövezet jegybankjának, az Európai Központi Banknak, amely nemcsak monetáris politikai eszközökkel, hanem a nyilvánosságban a korábbinál jóval nagyobb hangsúllyal megjelenve is nyomást gyakorolt a pénzügyi piacokra és a – főként nyugat-európai – politikára. A következőkben arra mutatok rá, hogy hogyan váltak közügygyé egy a válság kirobbanásáig széles körben alig ismert intézmény monetáris politikai lépései, illetve milyen társadalmi következményei lettek annak, hogy egy alapvetően „pénzhatalmi” intézmény társadalomformáló hatalmi szerepre formált igényt.

Kulcsszavak

eurózóna, EKB, Draghi, Bild, társadalmi ellentétek, posztkoloniális elemzés

MONETARY POLITICS AS A PUBLIC AFFAIR

Ágnes Jele

Abstract

The financial and economic crises of the 2000s highlighted the structural problems that characterize the European Union, especially the common currency area. These problems are so deeply rooted that the survival of the euro has also been compromised. In the context of crisis management, the central bank of the euro area, the European Central Bank, has played a significant role. Not only did the ECB put pressure on financial markets and politics through monetary policy instruments, but it also entered the public sphere with a much greater emphasis than before, putting pressure on financial markets and, especially in Western Europe, on politics. In the following, I will point out how the monetary policy steps of an institution, that until the outbreak of the crisis was widely unknown to the public, have become issues of public concern, and what social consequences it has had that a fundamentally “money-power” institution began to form a demand for power to shape society as well.

Keywords

eurozone, ECB, Draghi, Bild, social conflicts, postcolonial analysis

A MONETÁRIS POLITIKA MINT KÖZÜGY

Jele Ágnes

Az Európai Központi Bank politikai-hatalmi szerepe a válság idején

A 2007-ben kitört pénzügyi-gazdasági válság világszerte felerősítette a jegybankok szerepét (Bastasin 2012, Blyth 2013, Dietsch 2018, Fontan 2013, Marcussen 2009), a monetáris politikai lépések jelentősen befolyásolták az egyes országok és régiók gazdasági és társadalmi kilátásait. Az euróövezet közös valutájáért felelős jegybankja, az Európai Központi Bank (EKB) az EU legfontosabb intézménye lett a válság kezelésében, és szisztematikusan küzdött a pénzügyi összeomlás ellen, a közös valuta védelmében akkor, amikor az intézményi és politikai szinten is gyenge lábakon álló monetáris unióban a nemzeti félelmek és a kölcsönös bizalmatlanság uralkodott (Bastasin 2012). A válság során az integrációt alapvetően meghatározó európai bankrendszer tagjai az országhatárok mögé húzódtak, a közös piac, a közös valuta pedig összeomlani látszott. Helleiner (2017) szerint ez a helyzet világított rá arra, hogy a közös valuta milyen sokféle társadalmi jelentéssel bír „az európai identitástól a pénzgazdálkodás ideológiai felfogásáig” (158. o.).

Ebben a helyzetben az EKB szerepe korántsem volt egyértelmű. A világ legfüggetlenebb jegybankjának megálmódott intézménye Alan Blinder, a Fed egykori alelnöke szerint minden más jegybanknál jobban bevonódott a napi politikába már a válság kezdetétől (Blinder 2017), jelentősen túllépve megszokott, válság előtti szerepkörét. A görög államadósságválság idejére az EKB a hatalmát kiterjesztve, formális mandátumán túllépve próbálta az egész euróövezet gazdaságpolitikáját irányítani (Blinder 2017). Ennek egyik legnyilvánvalóbb példája az EKB trojkában betöltött szerepe, amelynek során az Európai Bizottsággal és a Nemzetközi Valutaalappal (IMF) együtt vált felelőssévé annak az intézkedéssorozatnak, amely a korábban az IMF által propagált rendkívül szigorú megszorító gazdaságpolitikát alkalmazta sikertelenül a görögök esetében (Blyth 2013).

A monetáris jelenségekkel kapcsolatos elemzések tehát nem maradhatnak csupán technikai keretek között (Bandelj et al. 2017), ahogy ezt az EKB példáján láthatjuk világosan. Épp a válság világított rá arra, hogy a legjelentősebb események csak látszólag pénzügyiek, „a monetáris jelenségek [pedig] mindig és mindenhol politikaiak (Kirshner 2003: 3), s a közgazdaságtan csak egy azok közül a diszciplínák közül, amelyek segíthetnek megérteni például az európai válságot (Bastasin 2012), ahogy a múlt század eleji világválság idején élő klasszikusok (Keynes, Schumpeter, Hayek, Polányi Károly) is jóval szélesebb körben tanulmányozták a monetáris politikát, nem feledve annak társadalmi gyökereit.

Az EKB egyedülálló szervezet a világon: egyrészt olyan régió monetáris politikájáért felel, ahol nincs közös fiskális politika (ECB é.n.) így a jegybank – ellentétben többek között az Egyesült Államokkal – nem tudja kiegészíteni a fizetőképtelenséggel és likviditási problémákkal küzdő fiskális döntéshozókat, másrészt nincs fölötte valós kormányzat és testületének

tagjait sem demokratikus úton választják meg (Blinder 2016). Ennek fényében még inkább fontossá válik megvizsgálni az intézmény válság során felerősödött politikai-hatalmi szerepét.

Az EKB lépéseinek a válság idején közvetlen politikai és társadalmi következményei lettek. Politikai és fiskális unió hiányában az EKB-ban rendkívüli mértékű hatalmi koncentráció jelent meg, annak ellenére, hogy mandátuma szerint nem tudja kiegészíteni a fizetőkép-telenséggel és likviditási problémákkal küzdő fiskális döntéshozókat, valamint nincs fölötte valós kormányzat és testületének tagjait sem demokratikus úton választják meg. Ennek fényében még inkább fontossá válik megvizsgálni az intézmény politikai-hatalmi szerepét.

A központi bank mögött folyó politikai-ideológiai ütközetek médiában tapasztalható beszédmódjára – ahogy azt a Bild példáján látni fogjuk – pedig a Said-i orientalizáló hatalmi diskurzus volt jellemző, ahol a „nyugat” erkölcsi-politikai intései, tanító-fegyelmező pozíciója (Said 1994) fontosabb volt annál az anómiánál, amit a makrogazdasági problémák okoztak az eurózóna periferiáján.

Fontan (2013) egyértelműen politikai szereplőnek tekinti az EKB-t. Azt állítja, hogy a jegybank annak ellenére, hogy a hivatalos feladatai szigorúan csak a monetáris kérdésekre vonatkoznak, már a kezdetektől hatalmi befolyást próbált szerezni a gazdaságpolitika szabályozásában. Ezt Fontan szerint három csatornán keresztül tette meg: a legnyilvánvalóbban 1. a likviditás monopóliumán keresztül, a gazdaságban lévő pénzmennyiség egyedüli szabályozójaként, 2. függetlensége mögé bújva, „ideológiától mentes”, a tagországok fölötti morális hatalomként, valamint 3. semlegesnek látszó szakértői szervezetként, amely egyedül képes megoldani a makrogazdasági problémákat (2013).

A nyilvánosságban a jegybankárok olyan szakértőkként jelennek meg, akik „döntéseiket extrém technikai megközelítéssel és a monetáris kérdések depolitizálásával indokolják” (Marcussen 2009) a szélesebb közönséghez eljutó vitákban. A jegybankárok szerint a „függetlenség” a legfontosabb ismervük, amelyet fenn kell tartani a jövőben, és minden olyan megközelítést, ami felülvizsgálná a jegybankok szerepét, a függetlenségük ellen irányuló fenyegetésként élnének meg (Dietsch 2018). A jegybankárok világával kapcsolatban King (2005) és Johnson (2017) episztemikus közösségről beszél.

„A jegybankárok egy szent rendhez hasonlítják magukat, miközben a közösségükről úgy beszélnek, mint egy vallásról vagy egy különleges papságról, és munkájukra úgy hivatkoznak, mint ami megköveteli a bizalmat és a tévedhetetlenséget, s egyes esetekben úgy írják le a jegybankárrá válást, mint a 'reverenda felvételét'. (...) A jegybankárok klubjának különös aurája van, amelyet egy közös mentalitás tart össze, s ami meghaladja a történelmi, függetlenségi, méretbeli és jelentőségben rejlő különbségeket.” (Johnson 2017: 8).

Az elmúlt évtizedekben bevezetett „jegybanki kommunikáció” a bevezetéskor azt szolgálta, hogy a jegybankárok és a gazdasági szereplők közötti információs aszimmetriát enyhítse a jegybank, ezáltal csökkentve a piaci szereplők bizonytalanságát, hogy könnyebben tudják jövővel kapcsolatos várakozásaikat befolyásolni (pl. Ehrmann–Fratzscher 2007, Eusepi–Preston 2010, de Haan et al. 2007, Knütter 2011). A válsaggal azonban ez a helyzet megváltozott, és a „kódolt nyelvet”, amely kizárólag a pénzügyi piacoknak szólt és a jegybanki kamatláb-előrejelzés volt a célja, fokozatosan felváltotta egy jóval szélesebb közönségnek szánt kommunikáció (Muchlinski 2011).

Az Európai Központi Bank kommunikációja Mario Draghi elnökké válásakor (2011-ben) vett fordulatot. A korábbi elnök, Jean-Claude Trichet a lehető legkevesebb információt osztotta meg a közönséggel, és a nyíltabb kérdésekre vagy nem választott, vagy a jegybanki mandátum ismételtetésével tért ki a válaszok elől (Muchlinski 2011). Ezzel szemben Draghi sokkal nyíltabb kommunikációt választott, elérhető volt a média számára is, többek között bulvárlapnak is adott interjút. Emiatt sokkal inkább tűnt Draghi politikusnak, mint techno-

krata jegybankárnak – ezzel együtt minden konfliktus, amely közte és az EKB Kormányzótanácsa és a nyugati politikusok között zajlott, a média közvetítésével eljutott a szélesebb nyilvánossághoz is. Ezzel egy olyan diskurzus része lett az EKB, amely alapjaiban határozta meg a válsággal kapcsolatos beszédmódot.

Az EKB és a nemzeti politikák közötti konfliktus hatása az erősödő társadalmi ellentétekre

Az eurózóna monetáris gazdaságpolitikája és az egyes nemzeti politikák között húzódo ideológiai-hatalmi konfliktusok a média közbenjárásával nemzeti szintre terelődtek. Azonban az a narratíva, ami ebben az időben a médiát jellemezte, túlmutatott az ideológiai-hatalmi konfliktuson, kulturális-társadalmi konfliktussá erősödött az északi („gazdagabb”, „hitelező”) országok és a déli („szegényebb”, „adós”) országok között. Finomítva a hitelező-adós dichotómián, ami jellemző minősítése az eurózóna egyes régióinak, és kiemelve, hogy a bajba jutott országok közös rövidítése a lealacsonyító PIGS (vagy PIIGS) mozaikszó, a következőkben röviden egy másik nézőpontot mutatok be (a GIIPS rövidítést használva ezekre az országokra), amelynek célja nem a válság eredetének elemzése, hanem egy az érvelés szempontjából fontossá váló elemzési keret felvázolása.

Galina Hale és Maurice Obstfeld (utóbbi jelenleg az IMF vezető közgazdásza) egy 2014-es cikkükben rámutattak arra, hogy az eurózóna „központi” országainak milyen komparatív előnyük származott a nemzetközi pénzpiacokon való hitelfelvételből és a déli államok felé való pénzkihelyezésből. Ez azt jelentette, hogy már az EMU – a közös Gazdasági és Monetáris Unió – megalakulásának kezdetétől általánosan elterjedt volt a központi országok – Belgium, Franciaország, Németország, Hollandia – közvetítő szerepe a nemzetközi pénzpiacokon és a GIIPS országok (Görögország, Írország, Olaszország, Portugália, Spanyolország) között, amelynek következtében úgy tettek szert extraprofitra ezeknek az országoknak a bankjai, hogy közben a GIIPS országokban olcsón kínált hitelek a válság kirobbanásával kormányközi kötelezettségekké váltak. Ahogy arra a szerzők felhívják a figyelmet, a hosszú ideig élvezett előnyökről ezek az országok hallgattak, amikor a válság okaira kellett magyarázatot adni. Hogy mit jelentett ez valójában a hitelező országoknak, azt Bastasin (2012: 10) foglalja össze:

„A német tőkeáttételes ügyletek tíz éven keresztül jelentős profithoz juttatták a bankokat, de ezek a profitok nem jelentek meg a bankok mérlegeiben, mert a pénzt kihelyezték a német vállalatoknak alacsony költségű hitelek formájában vagy a német politikai rendszerbe olyan regionális projektek bőséges finanszírozásával, mint például az infrastruktúra fejlesztése. (...) A német előny a finanszírozási költségek szempontjából minden más országhoz viszonyítva túlzott kiváltsággá fejlődött. A francia bankok hasonló előnyt élveztek az AAA-ként minősített országok és az euróövezetben magasabb hozamú adósok közötti pénzügyi közvetítői szerepükből adódóan.”

A válsággal a kiegészítő kölcsönöket nyújtó országok beleszólási joga a bajba jutott országok költségvetésébe gyakorlatilag fiskális kényszerzubbonnyá vált az érintett országok számára, miközben az önrendelkezéshez való jog és a demokratikus döntés lehetősége az adózás-újraelosztás egész társadalmat érintő mértékéről, formáiról és szabályairól teljesen megsemmisült (Bastasin 2012). A hitelező országok számára azonban ez magától értetődő lépés volt. Ennek következményei az eurózóna társadalmi megosztottságára közvetlenül és súlyosan hatottak.

Az euró mint „közösen megfogalmazott hit” (McNamara 2015: 113) a válság idején közel állt az összeomláshoz, a tagországok hitelező és hitelfelvevő országokra szakadása háttérrel volt az EKB működésére is. Ez a narratív szinten is és a közös társadalmiságtudat hiánya miatti cselekvésképtelenségben is megmutatkozó megosztottság súlyos következményekkel járt az eurózóna „gazdagabb” és „szegényebb” országai közötti viszony tekintetében.

A társadalmi fragmentáltság nemcsak a pénzügyi-gazdasági kérdések megoldásaiban mutatkozó ideológiai különbségekben volt látható, hanem az egymással szembeni negatív sztereotípiák egyre fokozódó felerősödésében is.

Ennek alátámasztására a következőkben azt az időszakot vizsgálom, amikor az egykori EKB-elnök, Jean-Claude Trichet utódját keresték, és először merült fel az olasz Mario Draghi neve lehetséges leendő jegybankelnökként. Az eurózónát övező politikai konfliktusok ezt a választást is befolyásolták, s amikor a német Axel Weberet szeretete volna a német politika Trichet utódjának, világossá vált, hogy az ortodox jegybankárt kevesen támogatják (Spiegel 2010a). Weber később nemcsak visszalépett a jelöléstől, hanem mandátumát is visszaadta, arra hivatkozva, hogy nem akar politikusok játékszere lenni, és meg akarja őrizni a függetlenségét (Spiegel 2011a)

Draghi választása tehát nem a német politika, nem Angela Merkel választása volt. A német média cikkeit megvizsgálva láthatóvá válik, hogy az EKB és a nemzeti politikák közötti konfliktusok miként szivárogtak be a mindennapokba, milyen sztereotípiákat erősített fel a német média azért, mert saját jelöltjükkel kapcsolatban nem alakult ki támogató konszenzus a régióban. Ez a hatalmi-politikai hozzáállás Draghi egész elnökségét végigkíséri. Jól illusztrálja ezt egy 2016-os interjújában elhangzott mondata: „Valójában a világon tényleg senkit nem érdekel az a tény, hogy olasz vagyok, a német médiát kivéve” (Bild Online 2016).

A Bild online kiadása, amely jelen tanulmány empirikus forrásaként szolgál, nemcsak Németország, de Európa legolvasottabb újságja, kiadója a konzervatív Springer. A statisztikai adatok szerint a Bild online változatának olvasottsága a vizsgált időszakban 137 millió körül volt, megelőzve a Spiegel Online-t (In Reconstruct 2010). Egy bulvárlap – alapvetően – „viszonylag kevés figyelmet szentel a politikának, gazdaságnak, társadalomnak, és relatíve sokat a sportnak, a botrányoknak, és a szórakoztatásnak; viszonylag több figyelmet szentel az emberek személyes és privát életének, legyenek celebek vagy átlagemberek, és relatíve keveset a politikai folyamatoknak, gazdasági fejlődésnek és társadalmi változásoknak” (Sparks 2000: 10). Ugyanakkor abban az esetben, ha társadalmi és gazdasági folyamatokkal kapcsolatos cikkek jelennek meg, Örnebring és Jönsson (2004: 287) szerint befolyással lehetnek a társadalmi átalakulásokra azáltal, hogy egy olyan nyilvánosságot nyújtanak, amely kívül esik a főáramú nyilvánosságon, és olyan kérdéseket feszegethetnek, amelyek előtte nem jelentek meg a nyilvános vitákban. Ezáltal új közönséget képesek megszólítani úgy, hogy a bonyolult kérdéseket végtelenül leegyszerűsített üzenetekben juttassák el az olvasók széles tömegeihez. Az egyszerű és emészthető tartalommal, az érzelmekre apellálással olyan témákat tudnak feszegetni, amelyeket korábban a közönségük figyelmen kívül hagyott (Örnebring–Jönsson 2004).

A hatalmi érdekek és a társadalmi-kulturális dinamikák felszínre hozatalával közelebb kerülhetünk az Európai Unió belső (és egyúttal külső) viszonyrendszerének megértéséhez, azt a történelmi tényt alapul véve, hogy az EU tagországainak jelentős része „prominens módon magába foglalja az európai gyarmati élményanyag kizárólagos örököseit” (Böröcz 2001).

Ahogy arra Ervedosa (2017) a német médiát vizsgálva rámutatott, a gazdasági válság az Észak-Európa és Dél-Európa között mélyen gyökerező kulturális konfliktusokat hozta felszínre. Megállapította, hogy a német média a déli társadalmakat a mi és ők, a barát – ellenség dichotómia mentén homogenizálja és esszencializálja. Ebben a kontextusban a déliek lusták és koszosak, megbízhatatlanok és túlfűtöttek, pazarlók és egyben visszamaradottak, olyan irracionális viselkedésű emberek, akiket az érzelmeik vezérelnek. Velük szemben a németek szorgalmasak, racionálisan gondolkodnak, takarékosak és moderneek. Ennek következtében a déli régiót a németeknek pártfogásába kell venni, de emellett meg is kell büntetni negatív tulajdonságai miatt, míg a németeket jutalmazni kell pozitív tulajdonságaiért (Ervedosa 2017: 137).

Épp a válság mutatta meg, hogy ezek a sztereotípiák milyen gyorsan tudnak újra beépülni a mai diskurzusokba, alkalmazkodva az új viszonyrendszerekhez és kontextushoz. A

Said (1994) által megfogalmazott orientalizálás máig ható intézményesített diszciplína, amely hozzájárult a nyugat-európai kultúra megszilárdulásához és önazonosságtudatának kialakulásához. Ahogyan Said bemutatja, hogy miként tudta a nyugati szellemtörténet és a társadalmi lét minden szférája megteremteni és maga alá vetni a „másik” világot, az általa alacsonyabb rendűnek értékelt, egyfajta „ideaként” elképzelt, változásra képtelen, időnek ellenálló rendszerként ábrázolt „keletet”, ugyanígy hasonló dinamikákat látunk a válság során az európai észak és dél közötti viszonyokban is.

Amint arra Musliu (2015) rámutatott, Görögország, mint a Balkán-félsziget első országa, amely az EU-hoz csatlakozott, a csatlakozásával megszűnt „balkáninak” lenni, „európaivá” vált. Azonban a válság idejére megváltozott a pozíciója, újra balkáni lett. Musliu szerint nem véletlen, hogy egyik napról a másikra már nem a pénzügyi és gazdasági válság volt a hivatalos narratíva, hanem az eurózóna válsága, végül a szuverén adósságválság, amivel minden felelősség az államra hárult szemben a piacok felelősségének a kérdésével (Musliu 2015: 36).

„Úgy tűnik, minden alkalommal, amikor a Balkánon válság vagy zavargás üti fel a fejét, a nemzetközi média újra megfogalmazza a 'balkanizációval' kapcsolatos sztereotípiák listáját, amelyen keresztül azt egy belülről korrupt, kormányozhatatlan és javíthatatlan térségként ábrázolják.” (Musliu 2015: 38)

Bár az elemzési keretet a Said-i hagyományból kiinduló posztkoloniális megközelítés adja, azonban „Dél-Európa diszkurzív degradációjának mechanizmusa” (Ervedosa 2017) és a koloniális diskurzus közötti párhuzam nem a jelenlegi állapot és a koloniális múltból fakadó egyenlőtlenségek mértékének az összehasonlításával történik. A posztkoloniális elemzési keret ebben az esetben a relatív viszonyok és a hatalmi aszimmetria leírását teszi lehetővé, hozzátéve Arrighinek (1997) és Böröcz Józsefnek (2009/2018) a wallersteini világrendszer-elemzéssel és az összehasonlító-történeti megközelítéssel kapcsolatos kiegészítését, amely lehetővé teszi az államnál nagyobb, de a világrendszerénél kisebb átalakulási folyamatok és szervezetek figyelembe vételét, s amely által megragadhatóvá válik ezeknek az újfajta hatalom- és tekintélykoncentráló intézményeknek a természete és sajátos hálózata. A következő elemzés ebben az elméleti keretrendszerben értelmezhető.

Ahogy a példákban látni fogjuk, a Bild egy koloniális kontextusra jellemző bináris diskurzusban ábrázolja Észak- és Dél-Európát. Olvasótáborra alacsonyabb végzettséggel rendelkező, alacsonyabb társadalmi osztályba tartozó és alacsonyabb jövedelmű emberekből áll. Azonban ha megvizsgáljuk a második legnagyobb olvasótáborral rendelkező Spiegel Online-t, amelynek olvasói magasan kvalifikált szakemberek (több mint 50%-uk érettségivel, egyharmaduk egyetemi diplomával rendelkeznek), akkor beszédmódjára ugyanúgy a társadalmilag megosztó kulturális toposzok használata jellemző (mint például a kemény munka helyett sziesztázó déliek toposza). Összességében tehát nincs összefüggés az olvasók iskolázottsága és a beszédmód között (Ervedosa 2017).

A Bild által közvetített Draghi-kép hozzájárulása az eurózóna társadalmi megosztottságához

2010 februárjában arról írt a bulvárlap, hogy az akkori legerősebb jelöltnek számító Alex Webernek erős ellenszélben kellene elnyernie az EKB-elnöki posztot. Az Eurogroup – az EU informális testületének – akkori elnöke, Jean-Claude Juncker például határozottan ellenezte a német jegybankár kinevezését, mondván, az nem lenne „célorientált” (Bild 2010a). Weber nem sokkal később távozott a Bundesbank elnöki posztjáról „magánjelleget” okokra hivatkozva. A német lapok csapásként élték meg Weber későbbi visszalépését, hiszen a válság közepén egyáltalán nem volt mindegy, hogy a következő jegybankelnöktől milyen monetáris politikára számíthatnak. A német politika számára – történelmi okokból is – fontos szigorú

monetáris politika, az árstabilitás megőrzése ezzel véleményük szerint veszélybe került. Ahogy a Spiegel Online összefoglalja: „Míg az északi országok a monetáris politikában a kemény vonalat követelik meg, addig a dél képviselőinek hagyományosan bőkezűbb monetáris politika a hozzáállásuk” (Spiegel 2010).

Amikor Trichet utódjának keresésekor felmerült Mario Draghi neve, a Bild „...és ez az olasz semmilyen körülmények között” (Bild 2010b) címmel közölt cikkében ironikusnak nevezte, hogy épp egy olaszt neveznek ki Mr. Eurónak, hogy ő feleljen majd a közös pénz stabilitásáért, azért a valutáért, ami a jó stabil német márka örököse. Majd a lírát úgy írja le „emlékeztetőül”, ami egy pénz volt végtelen számú nullával. Draghival kapcsolatban pedig megjegyzi, hogy egy olyan jegybanknak az élén áll (Banca d’Italia), amelynek az elődje most az ügyészség előtt kell, hogy feleljen. „*Draghi maga egy okos római. Jólöltözött, professzori címe van, és a Világbank igazgatója volt valamikor*” – írja a lap, majd vastagon szedett betűkkel folytatja, hogy bár állítólag semmi köze nem volt a görögök kétséges pénzügyi spekulációinak kozmetikázásában, amikor a Goldman Sachs-nál dolgozott befektetési bankárként, s hozzáteszi, egyébként Super Mario lett a beceneve akkoriban. Majd megemlíti: „*apropó, egy portugál lesz az alelnök. Még egy ország, amelyik az adósság miatt a csőd szélén áll*”. A következő tömör megállapítás pedig az volt, hogy „szakértők” az adós országokat PIIGS-nek (zárójelben lefordítva németre: disznónak) hívják. A Bild ezután szarkasztikusan megjegyzi, hogy nagyszerű, megbízható EKB alakul, Európa legrosszabb adósországaival a csúcson.

A fenti cikk minden elemében hordozza azt, amelyről egyrészt a posztkolonializmus beszél a globális észak globális déllel kapcsolatos előítéleteivel kapcsolatban. Másrészt követi azt a (nyugat-)európai hagyományt, amely az Európán belüli társadalomról szóló szisztematikus beszédmódot jellemzi, amely az „európai” valóságot bináris értékrend szerint választja ketté kelet-nyugat illetve észak-dél irányban. A fenti példákat figyelembe véve megjelenik benne az esszencializálás, amikor arra hivatkozik, hogy Draghi olasz, az olaszok márpedig eleve valamilyenek (például változásra képtelenek), pazarlók (és mindig is azok lesznek), tehát megbízhatatlanok. A jólöltözöttség és az iskolázottság álcája mögött azonban „disznók” lapulnak (dehumanizálás), akik egyszersmind bűnözők is (az elődje is bűnöző volt és ő is az, még akkor is, ha tagadják).

Mivel a német jegybankár egyelőre versenyben volt, a Bild 2010-ben és 2011-ben is szentelt cikket a két jelölt „összehasonlítására” (Bild 2010c, 2011a, 2011g). Az olvasó felé fordulva provokatívan teszi fel a lap a kérdést: „*Őn lehetne jegybankelnök?*”, hiszen ki ne szeretne az lenni, majd felsorolja, hogy milyen tulajdonságai kell, hogy legyenek erre a pozícióra (beleértő-képesség, stabilitás, szakértelem, vezetői és kommunikációs képességek). A felsorolásban egyszer sem állítja egymás mellé a két jelöltet, de a következő példák illusztrálják, miként sugallja a Bild, hogy miért nem szabad Draghit választani a posztra. „*Az európai gazdaságpolitika fő célja az árstabilitás. A Kormányzótanácsban az euró-zóna tagországai arról tárgyalnak, ezt hogyan tudják garantálni – de az országok a saját érdekeiket is reprezentálják.*” (Bild 2011b). Ezzel egyértelműen azt emeli ki a szerző, hogy a monetáris politika legfontosabb célkitűzését, az árstabilitást a jegybankárok saját országuk érdekei szerint próbálják alakítani, tehát amennyiben Draghi lenne az EKB leendő elnöke, úgy az olasz érdekek győzedelmeskedhetnének, szemben a német szigorú és precíz gazdaságpolitikával. Vagyis az olaszokról alkotott, fent felsorolt sztereotípiákkal szemben a németekkel kapcsolatos sztereotípiának kell felül kerekedni, amely szerint a német a vállalkozószellemű, de racionális és takarékos modern felfogású ember, szemben a pazarló, irracionális és maradi gondolkodású olasszal. A következő mondatban implicit módon azt állítja a szerző, hogy amennyiben Draghi lenne az EKB elnöke, akkor az olasz elnök (akkoriban ez Berlusconi volt, aki a lap szerint – tévesen – „erősen támogatja” Draghit), megpróbálná befolyásolni az EKB döntéshozatalát. A német jelölt esetén ez a személy Angela Merkel (vagy ahogy a Bild hívja őt,

Angela Merkules) lenne: „*Válság idején, mint most is, az európai országok vezetői saját érdekeik szerint próbálják befolyásolni az EKB monetáris politikáját.*”

Weber visszalépésével még egy német jelölt neve felmerült, ekkor egy újabb cikk jelent meg Draghiról (Bild 2011c), *Mamma mia!* felkiáltással, amelyben többek között arról ír a szerző, hogy „*aggódunk a pénzünkért*”, mert „*az olaszok életéhez annyira hozzátartozik az infláció, mint ahogy a paradicsomszós a tésztához*”. Ezeknek a homogenizáló, leértékelő toposzoknak a használata átmenetileg átváltott egy támogató hangnemre, amikor világossá vált, hogy Draghi a legesélyesebb jelölt a posztra, s Angela Merkel is biztosította támogatásáról.

Ezután úgy hivatkozott a lap Draghira (Bild 2011d), mint a legnémetebb olaszra, aki hozzáállásában már majdnem német, sőt, inkább porosz. Olyan olasz ember, aki különbözik az olaszoktól, akinek példaképe a német mentalitás (Bild 2011i), aki, hogyha a német utat követi, tiszteletbeli német állampolgárságot is adnának neki (Bild 2011d). A nyomtatott Bild címlapján ugyanekkor poroszos erényeire hivatkozva Draghit egy hagyományos csúcsos Pickelhaube sisakban ábrázolták (Bild 2011e). A későbbi cikkek egy egészséges hegymászó, egy kétgyermekes apuka képét mutatják (Bild 2011f, 2011h), aki korán elvesztett szülei után elit jezsuita iskolába ment, ahol szigorú tanáraitra példaképként tekintett, s akikkel ma is megmaradt a kapcsolata. A Super Mario becenév most nem a Goldman Sachs-nál eltöltött éveknél kerül említésre, hanem az MIT-n szerzett doktorátusára utaláskor, majd megtudjuk, hogy Draghi igazi úriemberként öltözködik („mint egy elegáns brit”), kollégái pedig úgy hivatkoznak rá, mint egy szuverén, nyugodt, szakmailag kitűnő emberre, aki nagy tiszteletnek örvend diszkréciójáért és komolyságáért. „*Nem egy latin szerető típus*” – írja róla több alkalommal a lap – hanem „*olyan, aki tudja, hogyan kell ápolni a kapcsolatait.*” (Bild 2011h)

Draghi az utolsó cikkben már inkább a nyugati, porosz, protestáns etikát alapul vevő kapitalistát, mint a visszamaradott, pazarló és irracionális életmódot folytató, *megérdemelt* szegénységben élő dél-európai katolikust jelképezi. E negatív (és a saját önképet erősítő pozitív) sztereotípiákat a politikusok ugyanúgy használták, mint a média.

A békülékeny hangnem azonban nem tartott sokáig, az EKB Kormányzótanácsának német tagja, Jens Weidmann ugyanis élesen bírálta kezdte Draghi monetáris politikai lépéseit, tiltott monetáris finanszírozással vádolva őt többször a sajtóban. A konfliktus végig meghatározta a viszonyt Draghi („a déliek”) és Weidmann („északi, gazdagabb” országok) között, amelynek eredményeként később a német alkotmánybíróság jogértelmezést kért az Európai Bíróságtól, állapítsa meg, az EKB kötvényvásárlási programja túlmutat-e a jegybanki mandátumon, vagyis megsérti-e a költségvetés jegybanki finanszírozásának tilalmát.

Arlt és Storz (2011) úgy látja, a német sajtó hónapokig tartó összehangolt kampányt folytatott a déli államok ellen, amelynek fő toposza a pazarló és lusta „Südländer” képe volt, amelyben a dél-európai ember már-már állatias viselkedése állt szemben a takarékos, felelősségteljesen felhalmozó, hasznos munkát végző német ember toposzával. E felfogás szerint nincs más lehetőség, mint gondoskodni e társadalomról – de úgy, hogy közben büntetést is kapjanak (Arlt–Storz 2011, Ervedosa 2017). E diskurzus tudja megalapozni azt a megszorításokat végletekig propagáló gazdaságpolitikai döntéssorozatot, ami az elkövetkezendő években a periféria országait sújtotta. Emellett ez a diskurzus felelteti el azt a tényt, hogy a válság súlyossága nem egyedül a déli országok hibája volt.

Ez a feledékenység tekinthető a nyugat-európai identitás szerves részének. A nyugat-európai morális felsőbbrendűség és jóság toposza (Böröcz 2006: 112) mind a főáramú társadalomtudományok, mind a generációkon átívelő hagyomány evidenciája, az „európai” identitásdiskurzus legfontosabb részét képező eleme (Böröcz 2006: 112). A fent példaként leírt orientalizáló és esszencializáló diskurzus, amely a német médiában az olasz elnökjelölttel kapcsolatban megfigyelhető, ebbe az identitásdiskurzusba illeszkedik. Az Európai Központi Bank mint társadalomformáló hatalmi szervezet ennek az identitásdiskurzusnak az új szereplőjévé vált.

Összefoglaló

Az Európai Központi Bank, az euróövezet közös valutájáért felelős jegybankja a kétezres évek pénzügyi-gazdasági válságkezelésének legfontosabb Európai Uniósi intézménye volt, amely a jegybank monetáris politikájának szűk mandátumán túl a térség gazdaságpolitikájának egészéért volt felelős. Az EKB cselekvéseinek közvetlen politikai és társadalmi következményei lettek, és ezzel együtt egy olyan diskurzus részévé vált az intézmény, ami a gazdaságpolitikai ideológiai különbségeken túl kulturális-társadalmi természetű volt. A média közvetítésével nemzeti szintű kérdéssé váltak a jegybank lépései, s így az országok közötti, addig rejtve maradt hatalmi érdekek és társadalmi dinamikák is felszínre kerültek. Jelen tanulmányban a Bild bulvárlap 2010 és 2011-es cikkei közül azokat vizsgáltam, amelyek Mario Draghival, az EKB elnökével kapcsolatban jelentek meg az elnökké választása előtti időszakban. Az elemzés rávilágított arra, hogy Nyugat-Európa posztkoloniális hagyatéka, a bináris diskurzus (mi–ők, barát–ellenség, modern–visszamaradott, racionális–érzelem vezérelt) a média közreműködésével újra aktiválódni tudott, felerősítve ezáltal a nyugati nyilvánosságban az akaratot az adós államokkal szembeni büntető/fejnyelmező fellépésre, amely a megszorító csomagok megszavazásával hozzájárult a déli államok anómiás állapotához.

IRODALOM

- Arlt, Hans-Jürgen – Storz, Wolfgang (2011) *Drucksache „Bild“ – Eine Marke und ihre Mägde. Die „Bild“-Darstellung der Griechenland- und Eurokrise 2010*. Eine Studie der Otto Brenner Stiftung. Frankfurt/Main.
- Arrighi, Giovanni (1997) European Modernity and Beyond: The Trajectory of European Societies 1945–2000 by Göran Therborn. *Contemporary Sociology*, 26, 3 (May): 344–5. <https://doi.org/10.2307/2654034>
- Bandelj, Nina – Wherry, Frederick F. – Zelizer, Viviana A. (eds.) (2017) *Money Talks. Explaining How Money Really Works*. Princeton University Press, Princeton & Oxford. <https://doi.org/10.1515/9781400885268>
- Bastasin, Carlo (2012) *Saving Europe: Anatomy of a Dream* [Kindle Android version].
- Bild Online (2010a) *Heftiger Gegenwind aus Luxemburg*. <https://www.bild.de/politik/wirtschaft/heftiger-gegenwind-aus-luxemburg-11498358.bild.html>. Utoljára megnézve: 2019.04.10.
- Bild Online (2010b) *...und dieser Italiener auf gar keinen Fall*. <https://www.bild.de/politik/2010/mario-dieser-italiener-auf-gar-keinen-fall-11777706.bild.html>. Utoljára megnézve: 2019.04.10.
- Bild Online (2010c) *Können Sie Notenbankchef? Diese Dinge müssten Sie als Europas oberster Banken mitbringen*. <https://www.bild.de/politik/wirtschaft/jobprofil-14513028.bild.html>. Utoljára megnézve: 2019.04.10.
- Bild Online (2011a) *Wird Bundesbank-Chef Weber der nächste Mr. Euro?* <https://www.bild.de/politik/wirtschaft/politik/kanzlerin-angela-merkel-macht-massiv-werbung-15497836.bild.html>. Utoljára megnézve: 2019.04.10.

- Bild Online (2011b) *Machtkampf um den Cheffposten der EZB.*
<https://www.bild.de/politik/2010/wer-wird-der-nachfolger-von-ezb-chef-jean-claude-trichet-11776632.bild.html>. Utoljára megtekintve: 2019.04.10.
- Bild Online (2011c) *Wer passt jetzt auf unseren EURO auf?*
<https://www.bild.de/politik/wirtschaft/banken-krise/wer-passt-jetzt-auf-euro-auf-15924766.bild.html>. Utoljára megtekintve: 2019.04.10.
- Bild Online (2011d) *So deutsch ist der neue EZB-Chef.*
<https://www.bild.de/geld/wirtschaft/mario-draghi/ist-neuer-ezb-chef-17630794.bild.html>. Utoljára megtekintve: 2019.04.10.
- Bild Online (2011e) *Super-Mario wird neuer Euro-Hüter. Italiener auf EU-Gipfel zum neuen EZB-Chef ernannt.*
<https://www.bild.de/geld/wirtschaft/mario-draghi/trichet-nachfolge-amtlich-mario-draghi-wird-neuer-ezb-chef-18511334.bild.html>. Utoljára megtekintve: 2019.04.10.
- Bild Online (2011f) *DAS ist der neue Mister Euro.*
<https://www.bild.de/geld/wirtschaft/mario-draghi/mario-draghi-so-deutsch-ist-der-neue-ezb-chef-17940556.bild.html>. Utoljára megtekintve: 2019.04.10.
- Bild Online (2011g) *Wer passt jetzt auf unseren EURO auf?*
<https://www.bild.de/politik/wirtschaft/banken-krise/wer-passt-jetzt-auf-euro-auf-15924766.bild.html>. Utoljára megtekintve: 2019.04.10.
- Bild Online (2011h) *Chancen für „Super Mario“ steigen.*
<https://www.bild.de/politik/ausland/mario-draghi/mario-draghi-neuer-ezb-chef-17844972.bild.html>. Utoljára megtekintve: 2019.04.10.
- Bild Online (2011i) *Wie deutsch ist Super-Mario?*
<https://www.bild.de/geld/wirtschaft/mario-draghi/draghi-wie-deutsch-ist-der-neue-ezb-chef-18513174.bild.html>. Utoljára megtekintve: 2019.04.10.
- Bild Online (2016) *Was der Geld-Chef den Sparern rät.*
<https://www.bild.de/politik/inland/mario-draghi/die-ezb-gehört-nicht-den-politikern-45560866.bild.html>. Utoljára megtekintve: 2019.04.10.
- Blinder, Alan S. (2016) *The Evolving Political Economy of Central Banking*. [videó fájl] The Science Media Production Center at Cornell.
<https://www.youtube.com/watch?v=vqA1dyFZDSE>. Utoljára megtekintve: 2019.04.29.
- Böröcz József (2001) Bevezetés. In: Böröcz József – Kovács Melinda (szerk.) (2001) EU-birodalom. Tematikus blokk. *Replika*. 45–46 (November): 23–44.
- Böröcz, József (2006) Goodness Is Elsewhere: The Rule Of European Difference. *Comparative Studies in Society and History*, 48 (1), 110–138.
<https://doi.org/10.1017/S0010417506000053>
- Böröcz, József (2009) *The European Union and Global Social Change. A Critical Geopolitical-Economic Analysis*. London, Routledge. Magyarul: Böröcz József (2018) *Az EU és a világ. Kritikai elemzés*. Kalligram. <https://doi.org/10.4324/9780203873557>
- Blyth, Mark (2013) *Austerity. The History of a Dangerous Idea*. [Kindle Android version].
- Csaba László (2018) Tőkepiaci unió vagy szabadságharc? *Közgazdasági Szemle*, 65 (5), 484–498. <https://doi.org/10.18414/KSZ.2018.5.484>

- De Haan, Jakob – Eijffinger, Sylvester C.W. – Rybinski, Krzyszto (2007) Central bank transparency and central bank communication: Editorial introduction. *European Journal of Political Economy*, 23, 1–8. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2006.09.010>
- Dietsch, Peter (2018) *Do Central Banks Serve the People? (The Future of Capitalism)* [Kindle Android version].
- ECB (é.n.) <https://www.ecb.europa.eu/mopo/eaec/fiscal/html/index.en.html>.
Utoljára megtekintve: 2019.04.10.
- Ehrmann, Michael – Fratzscher, Marcel (2007) Communication by Central Bank Committee Members: Different Strategies, Same Effectiveness? *Journal of Money, Credit, and Banking*, Vol. 39 (2–3), 509–41. <https://doi.org/10.1111/j.0022-2879.2007.00034.x>
- Ervedosa, Clara (2017) The Calibanisation of the South in the German public ‘Euro crisis’ discourse. *Postcolonial Studies*, 20: 2, 137–162.
<https://doi.org/10.1080/13688790.2017.1359873>
- Eusepi, Stefano – Preston, Bruce (2010) Central Bank Communication and Expectations Stabilization. *American Economic Journal: Macroeconomics*, 2, 235–71.
<https://doi.org/10.1257/mac.2.3.235>
- Fontan, Clément (2013) Frankenstein in Europe: The Impact of the European Central Bank on the Management of the Eurozone Crisis. *Politique européenne*. 42 (4): 22–45.
<https://doi.org/10.3917/poeu.042.0022>
- Hale, Galina – Obstfeld, Maurice (2014) The Euro and the Geography of International Debt Flows. *Journal of the European Economic Association*, 14(1), 115–144.
<https://doi.org/10.3386/w20033>, <https://doi.org/10.24148/wp2014-10>,
<https://doi.org/10.1111/jeea.12160>
- Halmai Péter (szerk.) (2017) Tagállami integrációs modellek. *Magyar Tudomány*, 2017/1.
- Helleiner, Eric (2017) The Macro-Social Meaning of Money. In: Bandelj, Nina – Wherry, Frederick F. – Zelizer, Viviana A. (eds.) *Money Talks. Explaining How Money Really Works*. Princeton University Press, Princeton & Oxford.
- In Restruct (2010) *Anzahl der Visits ausgewählter Nachrichtenportale*.
<http://inrestruct.com/wp-content/uploads/2015/04/Anzahl-der-Visits-ausgewaehlter-Nachrichtenportale-2010.pdf>
- Johnson, Juliet (2017) *Priests of Prosperity. How Central Bankers Transformed the Postcommunist World*. Cornell University Press, Ithaca & London.
<https://doi.org/10.7591/cornell/9781501700224.001.0001>
- King, Mervyn (2005) *Monetary Policy: Practice Ahead of Theory*. [lecture]. 17 May 2005, Cass Business School, City University, London.
www.bankofengland.co.uk/publications/speeches/2005/speech245.pdf
Utoljára letöltve: 2017.02.27.
- Kirshner, Jonathan (2000) The Study of Money. *World Politics*, 52, 407–436.
<https://doi.org/10.1017/S0043887100016592>
- Kirshner, Jonathan (2003) *Monetary Orders: Ambiguous Economics, Ubiquitous Politics*. Cornell University, Ithaca.

- Knütter, Rolf – Mohr, Benjamin – Wagner, Helmut (2011) *The Effects of Central Bank Communication on Financial Stability: A Systematization of the Empirical Evidence*. Discussion Paper, No. 463.
<https://www.fernuni-hagen.de/wirtschaftswissenschaft/download/beitraege/db463.pdf>
Utoljára letöltve 2017.02.27.
- Marcussen, Martin (2009) Scientization of Central Banking: The Politics of A-Politicization. In: Marcussen, Martin – Dyson, Kenneth (eds.) *Central Banks in the Age of the Euro: Europeanization, Convergence and Power*. 373–390. Oxford, Oxford University Press.
- Muchlinski, Elke (2011) *Central banks and coded languages. Risks and benefits*. Palgrave MacMillan. <https://doi.org/10.1057/9780230305960>
- McNamara, Kathleen R. (2015) *The Politics of Everyday Europe: Constructing Authority in the European Union*. Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198716235.001.0001>
- Musliu, Vjosa (2015) The EU and the Balkans: Shifting Meanings after the Crisis. *Croatian Political Science Review*, 52 (4–5), 32–42.
- Örnebring, Henrik – Jönsson, Anna Maria (2004) Tabloid journalism and the public sphere: a historical perspective on tabloid journalism. *Journalism Studies*, 5 (3), 283–295.
<https://doi.org/10.1080/1461670042000246052>
- Said, Edward W. (1994) *Orientalism*. New York, Vintage Books.
- Sparks, Colin (2000) The Panic Over Tabloid News. In: Sparks, Colin – Tulloch, John (eds.) *Tabloid Tales: Global Debates Over Media Standards*. New York.
- Spiegel Online (2010) *Paris unterstützt Weber*.
<https://www.spiegel.de/spiegel/print/d-69065784.html>. Utoljára letöltve: 2019.04.15.
- Spiegel Online (2011) *German Central Bank Head Axel Weber Resigns*.
<https://www.spiegel.de/international/germany/merkel-ecb-candidate-german-central-bank-head-axel-weber-resigns-a-745083.html>. Utoljára letöltve: 2019.04.15.

A DISZKURZÍV STÍLUSON TÚL: A KOMMUNIKÁCIÓS MINTÁZATOK VÁLTOZATOSSÁGA A KOOPERATÍV POTENCIÁL FELŐL

Kéri Rita

keririta@yahoo.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2020.2.65

Absztrakt

A társadalmi cselekvés koordinálásáról való elméletalkotás során Habermas (1987, 1990) két általános mintázatot ütköztet. A konszenzus alapú kommunikatív interakciókat, melyek a diszkurzív stílussal jellemezhetők, és a stratégiai interakciókat, melyekhez az autoritás stílusa kapcsolódik. A diskurzus ebben a felfogásban szigorú érvelési elveken működő racionális folyamat.

A diszkurzív, dialogikus kommunikációs formák és a véleménydiverzitás fókuszba kerülnek a társadalmilag elkötelezett részvételi művészeti gyakorlatok kritikájában is. A racionális érvelés hangsúlyával szemben ugyanakkor Kester (2005) az empátia, egyfajta „összekapcsolt tudás” szerepére hívja fel a figyelmet. Ettől az intuitív meglátástól indulva, egy analitikusabb keret mentén járom körbe a kommunikatív stílusok egy szélesebb skáláját a velük összefüggő konszenzus-, koordinációs és kooperációs potenciálra tekintettel.

Kulcsszavak

kooperáció, vizuális jelek, koordináció, kreatív folyamat, diszkurzív stílus

BEYOND THE DISCURSIVE STYLE: ON THE DIVERSITY OF COMMUNICATION PATTERNS WITH A VIEW TOWARD COOPERATION POTENTIAL

Rita Kéri

Abstract

In his theory of the coordination of social action, Habermas (1987, 1990) clashes two general patterns: consensus-based communicative interactions, and strategic interactions, which are characterized by the authoritative style. In this conception, discourse is a rational process operating on strict principles of argumentation.

Discursive, dialogical forms of communication and the diversity of opinions are also in the focus of the critique of socially engaged participatory art practices. However, as opposed to the emphasis on the rational argument, Kester (2005) calls our attention to the role of empathy and a kind of connected knowledge. Starting from this intuitive proposition, I offer a more analytic framework for grasping a wider scale of communicative styles, with a view to their potential for finding consensus and supporting coordination.

Keywords

cooperation, visual signs, coordination, creative process, discursive style

A DISZKURZÍV STÍLUSON TÚL: A KOMMUNIKÁCIÓS MINTÁZATOK VÁLTOZATOSSÁGA A KOOPERATÍV POTENCIÁL FELŐL

Kéri Rita

Bevezető: a habermasi diskurzuszfogalom, némi hiányérzettel

A kommunikációs jelenségeket sajátos szemszögből, a közös tudás alakításában és a kooperáció kereteinek formálásában betöltött funkciójuk felől tárgyalom a jelen írásban. Ez a megközelítés nagyobb ívű kutatói vállalkozásba illeszkedik, melynek motivációja, hogy a domináns kooperáció-elméletek újragondolásával empirikus alapú, megalapozott, valid eszköztárat, elméleti keretet kínáljon a kooperációs dinamikák megragadására változással vagy bizonytalansággal jellemezhető helyzetekben. Ennek az eszköztárnak a felvázolása során olyan kommunikációs dinamikák is felmerülnek, melyeknek Habermas diskurzuszfogalmával való viszonyát bővebb kifejtésre érdemesnek tartom. Az általa kínált keret fontos nyitást képvisel a társadalomszervező elvek, a morál kialakulásával, alapjaival kapcsolatos korábbi elképzelésekhez képest. A tudáskeretek és kooperációs stratégiák koordinálásában, a bizonytalanság kezelésében egyaránt szerepet játszhatnak a Habermas (1987, 1990) által diszkurzívként illetve autoriterként kategorizált stílusok, eltérő dinamikákat eredményezve. Felfedezhetjük ugyanakkor ezekben a folyamatokban a kommunikációnak olyan aspektusait is, melyek a habermasi keretben tárgyalt stílusokon túlmutatnak, mégis fontos szerepet kaphatnak a társadalmi cselekvés, morál, kooperációs elvek összehangolásban. Elsősorban ezek az aspektusok támogatják leginkább a bevett formáktól eltérő, új kooperációs potenciál kialakítását is. Ilyen elveket a kommunikációs jelenségek széles körében találhatunk, akár változással, akár stabilitással jelezhető helyzettel van dolgunk, s a cikkben ilyen általános elvek és működések bemutatására vállalkozom. A habermasi keret felől nézve tehát a kommunikációs stílusok kiterjesztésére teszek javaslatot. Ennek a kiterjesztésnek az érvénye nem korlátozódik a művészeti gyakorlatokra, kifejtéséhez mégis a művészeti gyakorlatok egy speciális formájának, a társadalmilag elkötelezett részvételi művészeti gyakorlatoknak a kritikája kínálkozik alkalmas kiindulópontként. A diszkurzív, dialogikus kommunikációs formák és a véleménydiverzitás fókuszba kerülnek ebben a művészettörténeti diskurzusban, és megfogalmazódik a habermasi diskurzuszfogalommal kapcsolatban valamiféle hiányérzet és kritika. Ennek az intuitív módon fogalmazódó kritikának a megfontolásai laza rokonságban állnak a fent említett elvekkel, kiterjesztési javaslattal, saját empirikus kutatásaimból származtatott, interdiszciplináris elméleti keret mozgósításával és egyfajta szintézisével. Az általam ajánlott analitikusabb szempontrendszer többek között a kreativitás és a társadalmi változás, az átmenet diskurzusaiból merít, és a kommunikációtudomány és a kooperáció elméleti megközelítéseinek határvidékén kívánja magát meghatározni. Ebben a nézetben tehát a művészeti gyakorlatokra is kommunikációs aktusként, a tudásgenerálás és konszenzuskeresés sajátos terepeiként tekintek. A kö-

vezetőkben tehát ettől a művészetelméleti alapú diskurzuskritikától elrugaszkodva kínálok fel ezt az általánosabb érvényű analitikus szempontrendszert, és a részvételi és más művészeti praxisok területén maradva mutatom meg, mennyiben képvisel ez másfajta rátekintést és magyarázó erőt.

Intuitív kiterjesztési javaslat a művészetkritika felől

A részvételi művészeti gyakorlatok paradigmája reflektáltan és vállaltan társadalmi relevanciájú. Az individuális alkotó gyakorlatoktól elszakadva az alkotás folyamatába is bevonja a laikus közönséget, esetenként társadalomkutatókat is. Az ilyen alkotó folyamatok gyakran valamely konkrét társadalmi ügyre, közösségi problémára reagálva, ahhoz kapcsolódóan célozzák meg új tudáskeretek, kooperációs elvek kialakítását. A kommunikációs mozzanat így kulcsszerepet játszik ezekben a gyakorlatokban, és a művészetelméleti kritikájukban is központi helyet kap.

Az individuális performatív gyakorlatokról leválva a 20. század utolsó évtizedeiben bontakozik ki ez a művészeti paradigma. A róla szóló művészetelméleti diskurzust a kétezres években két irányzat, egy erősen társadalmi fókuszú, illetve az esztétikai elvek szerepét hangsúlyozó megközelítés vitája határozza meg, s ezekben eltérő hangsúlyokkal és megvilágításban jut szerephez a kommunikációs funkció. Habermas diskurzusfogalmára erősen épít Grant Kester (2005) megközelítése, mely a társadalmi változást helyezi középpontba. Elvárásrendszerében azok a művészeti projektek tekinthetők jónak vagy sikeresnek, melyek nem pusztán valamilyen erős művészi hatást kívánnak elérni oly módon, hogy a bevett társadalmi orientációs módokat és szemantikai rendszereket megbontják, hanem valódi változást generálnak, a dialógus révén ténylegesen beavatkoznak a társadalmi valóságba. Ezekben a szituációkban a művész közvetítő szerepe a társadalom, közösségek tagjaival folytatott interakciókra is kiterjed. Az interakciók esetenként (de nem szükségképpen) kifejezetten erre a célra szervezett vagy kreált sajátos kontextusban zajlanak (pl. hajókirándulás, speciálisan kialakított városi épített struktúra, stb), és olyan társadalmi szereplőket hoznak össze, akik a hétköznapi vagy intézményes keretek között közvetlenül nem, vagy csak szabályozott módokon kerülnek egymással kapcsolatba (pl. periférián élő csoportok és döntéshozók; szembenálló ideológiákat képviselő csoportok tagjai, stb.). A művész által generált helyzet az intézményes szabályokon, bevett foratókönyveken kívül esik, a mű maga pedig gyakran nem is lép túl maguknak az eseményeknek, interakcióknak a dokumentálásán.¹ Kester elismeri a diskurzus habermasi megközelítésének fontosságát az ilyen dialogikus gyakorlatokban, ugyanakkor felhívja a figyelmet a fogalom ezen értelmezésének bizonyos korlátaira, és rámutat olyan további dinamikákra, melyek speciálisan az ilyen részvételi gyakorlatokban szerepet játszhatnak, a konszenzustalálást támogathatják. Ezzel szemben Claire Bishop (2006) a művész szerepét az esztétikai minőség garantálásában látja, és ebben az értelmezésben a diskurzus nem valamilyen társadalmi cél megvalósítását szolgálja, hanem maga is az alkotás médiuma, az alkotás pedig nem közvetlenül a társadalomban, hanem a művészet világán belül fejt ki hatását, mely a társadalmi valóságról való gondolkodás bevett formáitól való elszakadás legitim terepe.

¹ A művészetelméleti diskurzusban leggyakrabban idézett nemzetközi példákat Kester 2005-ös munkájában találjuk. Ezek egy részét, és további műveket elemez például Bálint (2008), a részvételi praxisok történeti előzményeiről pedig magyar nyelven bővebben olvashatunk Bálint (2015), Tatai (2005) és Soós (2011) munkáiban. Magyarországon kifejezetten részvételi alapú hazai munkákra szerveződő kiállítás volt látható a Ludwig múzeumban 2018-ban (Közös Ügyeink, január 30. március 18.), melyről azonos címmel online elérhető kiadvány is készült (Fabényi 2018). Az itt szereplő alkotások között is találunk példákat mindkét póluson, ha az esztétikai vs beavatkozó szembeállítás szerint tekintünk rájuk.

A részvételi gyakorlatoknak a tényleges, közvetlen társadalmi változást normaként állító megközelítése tehát illeszkedik a habermasi diskurzusfogalomhoz. Egyúttal valamiféle hiányt is érzek a dialógus diszkurzív elveivel kapcsolatban, és Kester némi általános iránymutatással is szolgál arra nézve, hogy például az ilyen gyakorlatokban miféle mozzanatok, dinamikák érhetők tetten, amelyek ezeken az elveken szerint túlmutatnak (Kester 2005, Hagoort és Kester 2018). A konszenzus irányába mutató, diszkurzív kommunikáció ismérveit Habermas (1987, 1990) egyértelműen a racionális alapokból eredezteti. A kommunikatív cselekvést a monologikussággal állítja szembe, és az interszubsztitívitás, az egyenlő részvétel, az univerzális hozzáférés és dominanciamentesség jellemzőit kapcsolja hozzá. A kommunikáció a cselekvés koordinálása, közös normák kialakítása irányába mutat, eszközei pedig az argumentáció, a kritika, a propozíciók igazságán alapuló érvényesség, igazolás, legitimitás, az érv kényszerítő ereje. Ennek a kizárólag racionális elvekkel operáló megközelítésnek a szükségességre mutat rá Grant Kester, miközben elismeri a diskurzust a konszenzustalálás alkalmas eszközeként. Habermas azonban szerint túlértékeli az érvelést mint a tudáselőállítás módját. Félrevisz azzal is, hogy ontológiailag stabil ágensekkel operál, és a különbséget és a versengő nézeteket állítja középpontba. A részvételen keresztül ezzel szemben Kester szerint egyfajta összekapcsolt tudás létrehozására nyílik mód, ahol a dialógusban fontos szerepet kap a testbeszéd, az azonosulás, a folyamatjelleg, és az identitás alakíthatósága. Ez az elgondolás elsőre azt is sugallhatja, hogy a dialógus racionális oldala reflektált, az összekapcsoltág dinamikája pedig spontán, és talán szükségszerűen bontakozik ki a jelenlét révén. Tekinthetünk azonban a folyamatnak erre a két arcára egy analitikusabb keretben, ahol láthatóvá válik, hogy ez az összjáték számtalan féle mintázatot eredményezhet. Ezek a mintázatok olyan adottságai a kommunikatív helyzetnek, melyek az ott kibontakozó közös tudás jellegével és a kooperációs lehetőségekkel összefüggésbe hozhatók. Ezek a megfontolások egyúttal átvezetnek a diskurzust médiumként, művészi eszközként értelmező megközelítéshez (Bishop 2006, 2012). Közös, átfogó nézetet kínálnak, olyan rendszert, mely mindkét részvételi művészeti eljárásrend vagy elvárásrendszer jellemzésére egyaránt alkalmas, érvénye pedig ennél általánosabb.

Ennek az analitikusabb keretnek a sarokpontjai a kreativitáselméletekből ismert konvergencia és divergencia elvei, a tudáselemek közös horizonthoz való illesztése, a koordináció eszközei és különböző stratégiái. A konszenzustalálás dinamikáit ezekben a dimenziókban, nem pedig a diszkurzív és nemracionális elvek szembeállításával határozza meg. A következő két szakaszban röviden bemutatom ezeket a dimenziókat és azokat a megfontolásokat, melyek indokolják a konszenzuskeresés dinamikáit magyarázó szempontrendszerben való szerepeltetésüket. Kitérek arra is, hogyan viszonyul ez a perspektíva ahhoz a habermasi kerethez, mely a diskurzust állítja középpontjába a dominanciamentes konszenzuskeresés kommunikációs normájaként. A bemutatott dimenziókat ezután a kommunikációs ökonómia szempontrendszerében egyesítem, láthatóvá téve olyan erővonalakat, melyek a stratégiák alakításában szerepet játszanak a mindennapi kommunikációs gyakorlatban. Végül a művészeti paradigmákra visszatérve a részvételi gyakorlatok kritikáját ebben a közös keretben tárgyalom, kiemelve, mennyiben képviselnek speciális lehetőséget a társadalmi kooperációs potenciál alakításában ezek a gyakorlatok, és a művészeti szcéna gyakorlatai általában.

Kommunikáció és koordináció

A közös tudásnak és a cselekvésnek a kooperáció érdekében történő koordinációjában szerepet kapnak a divergencia, az explorálás és a konvergencia, az összehangolás elvei. A kooperáció domináns, közgazdaságtudományi és evolúciós elméletei, melyeket a huszadik század óta egyre erősebben a játékelméleti megközelítés uralma jellemez, elsősorban a normativitásra, a csoporthatárookra fókuszálnak. Ezzel párhuzamosan a társadalmi formálódásnak azokat az erőit figyelik, melyek a konvergencia elvével jellemezhetők, és inkább a társadalmi beren-

dezkedés és a normák stabilitására vonatkozóan bírnak magyarázó erővel (ld. pl. Binmore 1994, Gintis 2009, Kurzban és Neuberg 2005). A kommunikáció szerepe ebben az elgondolásban elsősorban a normák közvetítése, az egyezkedés, az egyértelmű keretben meghatározható tudás hézagainak kitöltése (Lewis 1969). Az ilyen fogalmi kerettel operáló megközelítésekre a kooperáció statikus felfogásaként utalok. A bizonytalanság, össze nem egyeztethető tudáskeretek, változás helyzeteiben jutnak hangsúlyosabb szerephez a divergencia, a kreativitás elvei, melyek nem az azonnali összehangolás irányába mutatnak ugyan, de az ilyen helyzetekben a konszenzustalálást támogathatják, és vélhetően éppúgy jelen vannak stabilabb kooperációs környezetben, még ha szerepük ilyenkor elhanyagolható vagy kevésbé nyilvánvaló is. Az ilyen elveket bevonó, a változás mozzanatát hangsúlyosabban kezelő megközelítést a kooperáció dinamikus felfogásának nevezem (erről bővebben ld. pl. Kéri 2016a). A konvergens és divergens dinamikákról gondolkodva első közelítésben felvetődhet az az intuitív meglátás, hogy a konszenzustalálást, a nézőpontok közelítését elsősorban a konvergencia elve támogatja, s a divergens elvek ezzel szembemennek, mindenképp zavaró, szétforgácsoló tényezőként jelentkeznek. Terepkutatásaim tapasztalatai is igazolják azonban azt a meglátást, hogy a divergens dinamikák teret nyithatnak új kapcsolódások találásához, kapaszkodókat kínálhatnak a közös tudás alapjainak átszervezéséhez, vonatkoztatási pontokat generálhatnak új, akár „idegen” tudáselemek bekapcsolásához, a kooperációt segítő kognitív illeszkedések megteremtéséhez, kibővítéséhez, újrendezéséhez. A konvergencia és divergencia elvével operáló megközelítésben egyrészt támaszkodok a kreativitás irodalmából ismert fogalom kognitív és társas dimenzióira (Boden 1994, Csíkszentmihályi 1998, 1999, Eysenck 1994, Guilford 1950), másrészt a kreativitás elvét, dinamikáit az egyéni szint analógiájára kiterjesztem a társas folyamatokra. Fontos megjegyezni, hogy a kreatív dinamikák nem tévesztendőek össze az esztétikai elvekkel és nem szűkíthetők le magukra a kreatív művészi gyakorlatokra, bár a művészeti tevékenység természetéből adódóan hangsúlyosan vannak ott jelen.

Koordinációs eszközök és módok, konvergens és divergens dinamikák, nem-rationális elvek

Ha a kommunikációra a kooperációs potenciál kialakítását támogató tevékenységként tekintünk, fontos szerephez jutnak azok a mozzanatok, melyek a megnyilvánulások, megosztott tudáselemek valamilyen közös horizonthoz (Horányi 2009) való illesztésére irányulnak. Ilyen közös horizontok lehetnek többek között a normák, a grammatikai formájukban általános, és nem személyes perspektívát képviselő állítások.

Spontán, moderálás nélküli tematikus diskurzusban gyakran megfigyelhetjük, hogy a partnerek időről időre felkínálnak normatív és általános perspektívákat a bemutatott tartalmak számára. A normatív és általánosító törekvések egyfajta attraktör szerepét töltik be, amikor különböző nézőpontok ütközésével vagy találkozásával van dolgunk. Azt pedig, hogy a felkínált normatív keretek közül melyek fognak kiválasztódni, melyeket fogják a résztvevők legitimálni, mikroszinten éppúgy meghatározhatják a társas dominanciaviszonyok, mint az adott nézőpont kifejtettsége, láthatósága. Önmagában ezért sem a diszkurzív stílus választása, sem a jelenlét, az összekapcsoltság nem garantálja még lokálisan sem a Habermas által tételezett dominanciamentes konszenzusok kialakulását. A racionális vitában megmutatkozhatnak olyan ellentmondások, melyeknek racionális feloldása nem adódik könnyen az adott tér- és időkeretek között, ami a nézetek további kiegyesüléséhez, de akár a vitából való (esetenként látens) kihátráláshoz, eltávolodáshoz is vezethet.

A normativitás vagy csoportszövetségek irányába való gravitálás azonban nem szükségszerű: a kreatív, divergens és az illeszkedő, konvergens dinamikák sokféle mintázatot kiadhatnak. Ezek a mintázatok a legkülönbözőbb kommunikációs kontextusokban leírhatók egy olyan szempontrendszer szerint, mely az explorálás és illeszkedés különböző aspektusai, a

személyes és közös illetve általános perspektívák megjelenítése, az ezekkel kapcsolatos stratégiák köré rendeződik. (ld. még Kéri 2016a, 2016c) A habermasi autoritativ stílus ebben a keretben feszes igazodást feltételez valamilyen monolit perspektívájú, előre meghatározott horizonthoz, amely ugyanakkor lehet jobban vagy kevésbé kifejtett. Diszkurzív kommunikáció, véleménydiverzitás esetén ugyanígy találkozhatunk jobban vagy kevésbé kifejtett perspektívákkal, és a diskurzusban az eltérő nézőpontok maradhatnak kitartva, lebegtetve, vagy felmerülhet gyakrabban az igény arra, hogy ezeket valamilyen közös horizonthoz igazítsák, ellentmondásaikat feloldják a résztvevők. A kialakuló dinamikát befolyásolja, hogy rögzített, hordozható vagy efemer jelek dominálnak, van-e törekvés a tartalmak bármilyen strukturálására, összerendezésére, ami lehet racionális, de például esztétikai alapú is. Ilyen és további tényezők befolyásolják, mennyire stabilak vagy képlékenyek a kommunikációs térben kibontakozó jelentések, társas viszonyok, elköteleződések, hogyan viszonyul mindez a kooperáció más szintjeihez, szűkebb vagy tágabb kontextusaihoz.

Speciális szerephez juthatnak a kommunikációs folyamatban azok az eszközök, jelek és elvek, melyek a koordinációt, összerendezéseket vagy épp a határozatlanságot, az összeférhetetlen perspektívák egyidejű fenntartását nem racionális alapon támogatják. Ilyenek lehetnek az esztétikai alapú összerendezések vagy a vizuális jelek, melyek nem szükségképpen vagy nem közvetlenül propozicionális szerkezetűek, s így potenciálisan fluid, képlékeny, nyitott módon kapcsolhatók hozzájuk jelentések, nem feltétlenül kódolnak viszonyokat, vagy másként teszik ezt, mint a verbális megnyilvánulások. Az esztétikai elvek szerepéről és a vizuális jelekről korábbi írásaimban található példák és elemzések (Kéri 2016a, 2016c), de ilyen, nem racionális alapú, a folyamat képlékenységet, a változást támogató, a divergens dinamikákban sajátos szerepet betöltő eszközöket, mechanizmusokat más dimenziókban is kereshetünk, ezeknek a tárháza nyitott halmaz.

Kommunikációs ökonómia

A folyamatos illesztés és összerendezés igényére érdemes a gazdaságosság elve felől tekinteni. A kortárs diskurzusokban nagyon gyakran alapadottság a sokféle különböző perspektíva jelenléte, minden kommunikációs helyzetben számolhatunk a véleménydiverzitás lehetőségével. A különböző, egymással sokszor ütköző nézőpontok kezelése kognitív terheléssel jár, ezt enyhíteni tudja az illesztés, egységes horizonthoz rendezés. Ezzel szoros összefüggésben a norma irányába való elköteleződés az összehangolt kooperációs stratégiák kiválasztásához biztosít az egyének számára támpontot, magabiztosságot.

A divergens és konvergens tartalomkezelést támogató tényezők összjátékából adódó sokféle lehetséges mintázaton belül a norma és a csoportelköteleződések irányába ható folyamatokat választani ebben az értelemben megéri, ezektől elszakadni, távolodni pedig közvetlenül, az adott helyzetben extra kommunikációs befektetést, költséget jelenthet. Mondhatunk kockázatot is, hiszen számolnunk kell azzal, hogy a kooperációhoz szükséges összehangoltság sérülhet: az explorálás, a divergens dinamikák, az illesztés igényének lazítása közvetlenül az igazodás, a tudás és a stratégiák koordinációja ellenében hat. Nem lehetünk biztosak abban, hogy egymáshoz illeszkedő stratégiákat fognak a szereplők választani az együttműködéshez, amennyiben a tudások illesztése elmarad, szakadozik, nem határozott. Ugyanakkor olyan tágasabb, laza szerkezetű tudásteret eredményezhet a divergens folyamat, ahol a korábbi illeszkedési elvektől függetlenül, azok megtartása vagy elhagyása mellett befogadóbb és akár gazdaságosabb igazodási elvek tudnak kibontakozni és érvényesülni.²

² Korábbi terepkutatásaimból három tanítási helyzet összehasonlítása szemléletes példa arra, hogy a divergens folyamatok hogyan támogathatják a közös tudás, közös alap megteremtését, az egyéni tu-

Az így kialakuló mintázatok nagyon változatosak, és a konvergencia és divergencia dimenziói és a kommunikációs ökonómiát érintő megfontolások összefüggésében megvilágító erejű állításokat tehetünk az adott kommunikációs kontextusban kibontakozó mintázatokról és az ezzel összefüggő kooperációs potenciálról.

Színterek és összekapcsoltság

A fent vázolt, a kooperációs dinamikákra és potenciálra épített szempontrendszer alkalmas azoknak a részvételi gyakorlatoknak a jellemzésére is, melyeket a bevezetőben idézett szerzők kívánatosnak tartanak. Ha ebben a keretben tekintünk a két pólust képviselő mintázatokra, azt találjuk, hogy ezek az előírások viszonylag kevés, és a kívánatosnak mondott eredmény szempontjából nem feltétlenül releváns tényezőt rögzítenek. Nagyon sokféle lehetséges dinamika tud mindkét paradigmában kibontakozni, a kommunikációs mintázatoknak számos tényezője marad nyitott, észrevétlen vagy reflektálatlan. A fenti megfontolások fényében mind a szociális fókuszú, mind az esztétikai fókuszú minta szerint létrejöhetnek olyan művek, melyek valamilyen új perspektíva felmutatásáig jutnak el, és olyanok, melyeknek konkrét hatása van az életvilágokra, melyekkel foglalkoznak. Mindkét paradigma rendelkezik valamilyen potenciállal arra, hogy a fennálló, bevett kooperációs stratégiákba beavatkozzon, a különbség inkább abban áll, milyen úton, milyen léptékben és hatókörben vállalkoznak és alkalmasak ennek a megvalósítására.

Grant Kester egyértelműen a közvetlen társadalmi beavatkozást célzó és megvalósító, lokális érvényű dialogikus művek mellett teszi le a voksát (Kester 2005, Hagoort és Kester 2018). Ahogy a bevezetőben utaltam rá, egyfelől nem találja kielégítőnek, feltétlenül célravezetőnek a habermasi, erősen racionális alapú diskurzusformát, másfelől az empátia, azonosulás, testbeszéd, a folyamatszerűség szerepére hívja fel a figyelmet, melynek révén kibontakozhat egyfajta összekapcsolt tudás. Ez a meglátás azonban inkább intuitív és kevésbé kifejtett. A cikkben bemutatott érveléseim tükrében elmondhatjuk, hogy sem a racionális elvek és az ilyen alapú dialógus, sem a jelenlét és összekapcsoltság önmagában, de együtt sem garantálja a kooperációs stratégiák összehangolását, a sikeres közös cselekvést. Verbális megnyilvánulások, testbeszéd, vizuális jelek és a kommunikáció bármely dimenziója képviselhet konvergens és divergens tendenciákat is. A kommunikációs mintázatok és kooperációs potenciál összefüggéseire fókuszálva, az itt bemutatott szempontok szerint megfigyelhetjük a tudáskoordinálás spontán folyamatainak alakulását. Ezek a szempontok a lehetséges mediációs stílusokról és operatív potenciálról is informálhatnak, rájuk többek között a dialóguson alapuló folyamatok tervezése, mediálása vagy elemzése során is reflektálhatunk. A dialógusban a perspektívák bemutatása, kezelése racionális és nem racionális eszközök, elvek kombinálásával, feszebb vagy lazább igazodási stratégiákkal történhet. Ami közös a közvetlen társadalmi hatásra kielezett művekben, az az, hogy valamilyen közvetlen, lokális közös cse-

dások, perspektívák koordinációját olyan helyzetben, ahol a résztvevők nagyon eltérő tapasztalataival kell számolnunk. A tanítási helyzet jellemzően olyan szituáció, ahol a szoros igazodás a közös horizonthoz, a tudás egységes keretéhez kívánatos, tulajdonképpen ez a hagyományos iskolai tanító kommunikáció egyik legfontosabb kimondott célja. A három tanári stratégia összehasonlításában mégis azt találtam, hogy a kívánatos kerethez nem illeszkedő, hibás, téves, pontatlan válaszok ignorálása akadályozta a diákok bevonását a közös diskurzusba, érezhetően szűkös kapcsolódási felületet eredményezett a tanár részéről részletesen és szabatosan kifejtett tartalmak ellenére, míg a téves válaszok értelmezése, átkeretezése, diskurzusba való bevonása révén olyan széles kapcsolódási felületet sikerült kialakítani, amely végső soron támogatta az egyéni tudások és a kívánatos tudáskeretek közötti illeszkedést. Itt tehát a tudás kívánatos közös keretének sérülése nélkül sikerült az exploráló stratégiával az illeszkedést támogatni. (A helyzetek bővebb leírása megtalálható itt: Kéri 2016a, 2016b.)

lekvésnek a lehetősége kellene hogy legyen a tudások, perspektívák illeszkedésének, koordinációjának a horizontja. Ennek a lokális horizontnak a léptéke adja a támpontot a konszenzushoz vezető divergens és konvergens folyamatok, az átmenetiség, határozatlanság vagy a strukturáltság, stabil támpontok központosásához, hangolásához.

Egész más a helyzet azoknál a műveknél, melyek nem számolnak közvetlen cselekvésre, társadalmi hatásra fordítható kimenettel, és amelyeket szokás a művészi minőséget, esztétikai elveket előtérbe helyező munkákként is kategorizálni (Bishop 2006, 2012). Ezeknek a munkáknak a vonatkoztatási kontextusa továbbra is a művészeti szcéna, értéküket az itt kifejtett hozzájárulásuk határozza meg. A nagy hatású, szemantikai rendszereket átformáló individuális alkotásoktól csupán a módszerük, a mozgósított forrásaik különböztetik meg őket. Kereteiket, végső formájukat továbbra is a művész egy személyben határozza meg. Ebben a megközelítésben a mű a bevett társadalmi orientációkat megbontó hatását a művészet intézményesült közegében, vagy legalábbis azon keresztül, és nem közvetlenül társadalmi cselekvéshez kapcsolódva fejt ki. A konvergens és divergens dinamikák, a kooperációs elvek és stratégiák összerendezése és átszerveződése felől nézve az ilyen alkotásokat, folyamatokat egy-egy sajátos perspektíva felmutatásaiként értelmezhetjük, vagyis kisebb, egyedi mozzanatok lehetnek valamilyen nagyobb léptékű, és akár szélesebb társadalmi rétegeket, tendenciákat, kérdéseket érintő átszerveződésben. A divergens dinamika sajátos használata ez, ahol valamilyen forrásperspektívákat a művész saját értelmezése szerint rendez össze és hangosít ki. A konkrét cselekvéshez kínált ajánlás helyett itt az összerendezési lehetőségekkel való kísérletezésről beszélhetünk inkább. Hogy ez miként fordulhat át valós társadalmi cselekvésbe, az ebben az esetben valóban kívül eshet a művész tevékenységének hatókörén, és számtalan más tényezőtől függ, többek között attól, hogy a művészeti színtér milyen módokon kapcsolódik a társadalom szövetébe, illetve hogyan értjük, alakítjuk annak mint társadalmi intézménynek a szerepét, lehetőségeit.

Mindkét részvételi művészeti műfajt, de a művészeti tevékenységeknek ennél jóval szélesebb körét is értelmezhetjük olyan laboratóriumként, ahol a társadalmi percepciókkal, konszenzusokkal, közös cselekvéssel, tudáskoordinációval, alternatív perspektívák felmutatásával, fenntartásával, összerendezésével, átrendezésével való kísérletezés zajlik. Ennek a kísérletezésnek az eredményei nem annyira igazságértékeken, mint inkább érzetminőségeken, esztétikai és közösségi élményen, közérzeten mérhetők. Nem válaszokat, még csak nem is részeredményeket, hanem felvetéseket produkál, tendenciákat, összeműködéseket próbál ki. Lokális szinten felmutathat konkrét eredményeket, de egyik fontos erénye éppen az, hogy a divergens tudásgenerálási folyamatokból elveszi a közvetlen társadalmi következmények, konfliktus kockázatát. Képes tágabb fogalmi térben is lebegve tartani ellentmondó, még le nem ülepedett, nem illesztett perspektívákat, így az éles társadalmi folyamatokhoz kapcsolódó, pragmatikus diskurzusokhoz képest egész más potenciállal kezeli a komplexitást.

A cikkben használt értelmezési keret általános érvényű, nem kifejezetten művészeti gyakorlatokhoz készült, nem kizárólag ezekre alkalmazható. A kreatív folyamatként felfogott helyzet mindenesetre kulturális kódolásából és módszereiből adódóan is eleve nyitottabb a divergens dinamikákra, és kevésbé van kitéve a szoros igazodás irányába ható tendenciáknak, melyek a racionális alapú diskurzus spontán alakulását jellemzik. A kommunikációnak az a dimenziója, amely nem a közvetlen egyeztetésről, hanem kooperatív folyamatokhoz kapcsolható, de szabad és nyitott kísérletezésről szól, korlátlan, és bármely fizikai vagy online színtéren megvalósulhat. Ilyen példák és mechanizmusok bemutatása meghaladná a cikk kereteit, de az itt alkalmazott elemzési szempontok más színtereken is bevethetők, és rávilágíthatnak arra, hogy a konvergens és divergens dinamikáknak valamely adott szinten megvalósuló összjátéka, központosása hogyan viszonyul az adott szintéren elvárt vagy kívánatos koordinációs lehetőségekhez és a belőlük adódó kooperációs dinamikákhoz.

IRODALOM

- Bálint Mónika (2008) Köz-tér; Köz-ügy; Várostervezési folyamatok és public art. In: Bálint Mónika – Kálmán Rita – Polyák Levente – Ševic, Katarina (2008szerk.) *In-between Zones / Köztes városi terek*. Budapest, IMPEX – Kortárs Művészeti Szolgáltató Alapítvány & Fiatal Képzőművészek Stúdiója Egyesület.
- Bálint Mónika (2015) *A participáció fogalma a művészetben és a társadalomtudományokban*. Doktori értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem.
- Binmore, Ken G. (1994) *Game Theory and the Social Contract*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Bishop, Claire (2006) The Social Turn: Collaboration and Its Discontents. *Artforum*, February.
- Bishop, Claire (2012) Delegated Performance: Outsourcing Authenticity. *October*, No. 140. https://doi.org/10.1162/OCTO_a_00091
- Boden, Margaret A. (1994) What is Creativity? In: Boden, Margaret A. (ed.) *Dimensions of Creativity*. MIT Press, Cambridge, Ma. <https://doi.org/10.7551/mitpress/2437.001.0001>
- Csikszentmihályi, Mihály (1998) *Creativity. Flow and the Psychology of Discovery and Invention*. Oxford University Press.
- Csikszentmihályi Mihály (1999) Kreativitás és társadalom. In: *Fizikai Szemle*, 3: 92–104
- Eysenck, Hans J. (1994) The Measurement of Creativity. In: Boden, Margaret A. (ed.) *Dimensions of Creativity*. MIT Press, Cambridge, Ma.
- Fabényi, Júlia (f.k., 2018) *Közös ügyeink. Együttműködésen alapuló művészeti projektek*. Ludwig Múzeum, Budapest. https://www.ludwigmuseum.hu/system/files/page/attachments/2018-07/ludwig_kozos-ugyeink_100x180_ok_lowres.pdf (letöltve 2020. Február 5.)
- Gintis, Herbert (2009) *The Bounds of Reason. Game Theory and the Unification of the Behavioral Sciences*. Princeton University Press.
- Glaser, Barney G. (1965) The Constant Comparative Method of Qualitative Analysis. *Social Problems*, 12, 436–45. <https://doi.org/10.2307/798843>
- Guilford, Joy P. (1950) Creativity. *American Psychologist*, Vol 5(9), 444–454. <https://doi.org/10.1037/h0063487>
- Habermas, Jürgen (1987 [1981]) *The Theory of Communicative Action*. Beacon Press, Boston.
- Habermas, Jürgen (1990 [1983]) Discourse Ethics: Notes on a Program of Philosophical Justification. In: *Moral Consciousness and Communicative Action. Studies in Contemporary German Social Thought*. MIT Press.
- Hagoort, Eric – Kester, Grant H. (2018) Hear, See, Feel. In Conversation with Grant H. Kester. *Metropolis M. Dutch Magazine for Contemporary Art*, #4.
- Horányi Özséb (2009) Arról, ami szignifikatív és arról, ami kommunikatív; valamint arról, ami problematikus (szinopszis, 7.3 változat). In: *Polihistória. Köszöntők és tanulmányok Buda Béla 70. születésnapja alkalmából*. (szerk. Bagdy Emőke – Demetrovics Zsolt – Pilling János), Budapest, Akadémiai Kiadó, 201–235. Online: http://ozseb.horanyi.hu/participacio/szinopszis7_3.htm
- Kéri Rita (2016a) *Cooperation, Uncertainty, Creativity*. Doktori értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem.

- Kéri Rita (2016b) Seeking, Negotiating and Generating Common Ground. Microanalyses of Communication Dynamics with a View to Emergent Cooperation. *KOME Journal of Pure Communication Inquiry*. Vol 4. Issue 2, 28–45.
<https://doi.org/10.17646/KOME.2016.23>
- Kéri Rita (2016c) Laza közösségek és művészeti gyakorlat. *Jel-Kép* 3, 65–76.
<https://doi.org/10.20520/JEL-KEP.2016.3.65>
- Kester, Grant H. (2005) Conversation Pieces: The Role of Dialogue in Socially-Engaged Art. In: Kucor, Zoya – Leung, Simon (eds.) *Theory in Contemporary Art since 1985*. Blackwell.
- Kurzban, Robert – Neuberg, Steven (2005) Managing Ingroup and Outgroup Relationships. In: Buss, David M. (ed.) *The Handbook of Evolutionary Psychology*. New Jersey.
- Lewis, David (1969) *Convention. A philosophical Study*. Harvard University Press.
- Soós Katalin (2011) *Párbeszéd és alkotás, a részvételi alapú művészet megközelítési módjai*. DLA értekezés, Magyar Képzőművészeti Egyetem.
- Tatai Erzsébet (2005) *Neokonceptuális művészet Magyarországon a kilencvenes években*. Præsens, Budapest.

VALLÁSOK ÉS EGYHÁZAK A NYILVÁNOSSÁGBAN

Korpics Márta

korpics@gmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2020.2.75

Absztrakt

A tanulmány a rendszerváltozás óta eltelt harminc év viszonylatában tekinti át azokat a fontosabb kutatásokat, amelyek az egyház és társadalom, egyház és média viszonyrendszerével foglalkoztak. A tanulmány első fejezete a kiindulópontokat veszi szemügyre, kitér a vallásosság és az egyházak megváltozott társadalmi helyzetére, szerepére, majd ezt követően röviden vázolja a rendszerváltozás következtében kialakult társadalmi és kulturális körülményeket, amelyek nagy kihívás elé állították az egyházakat. A fejezet utalást tesz egy reprezentatív kutatásra, amelynek feladata az volt, hogy kijelölje a Katolikus Egyház társadalmi mozgás-tereit. A tanulmány második fejezete áttekinti a rendszerváltozás óta eltelt időszak első 20 évének kutatásait, a témában megjelent írásokat. A tanulmány kutatástörténeti része alapvetően a Katolikus Egyházzal kapcsolatban megjelent írásokra, tanulmányokra reflektál, így a megállapítások, következtetések is erre vonatkoznak. A tanulmány harmadik része az utóbbi évek újabb kutatásaira, illetve a médianyilvánosságban történt változásokra reflektál. A tanulmány megfogalmazza azt is, hogy a kommunikációkutatásnak fontos szerepe van/volna az egyházak társadalmi kommunikációjának vizsgálatában.

Kulcsszavak

egyház, média, mozgástér, kommunikációkutatás, tematizáció

RELIGIONS AND CHURCHES IN THE PUBLIC

Márta Korpics

Abstract

The study reviews research into the relationship between the church and society, church and media for the thirty years since the changing of the regime. The first chapter of the study takes a close look at the starting points, revealing the changing role and situation of religion and churches. After that, it sketches out the results of the transformation of a regime, which means significant challenges for the churches. The chapter relates to a representative research study, which is tasked with identifying the social margin of the Catholic Church. The second chapter reviews the research studies and reports written on the topic over the last 20 years. This part of the study relates to the Catholic Church, so the comments and conclusions concern that denomination specifically. The third part of the study summarizes the research and thematic endeavors of the last decade, rather than at the level of the questions. The study also states that communication research has an important role to play in examining the social communication of churches.

Keywords

church, media, scene, agenda setting, communication research

VALLÁSOK ÉS EGYHÁZAK A NYILVÁNOSSÁGBAN

A kommunikáció- és médiakutatás eredményei és hiányosságai a területen a rendszerváltozás óta eltelt 30 év tekintetében

Korpics Márta

Jelen tanulmány egyfajta áttekintés és talán egyben valamiféle számvetés is szeretne lenni. A kapcsolódó hazai kommunikáció- és médiakutatás áttekintése, számvetés pedig az elmúlt harminc év ígéreteiről és kérdésfeltevéseiről. Mi történt a rendszerváltozás óta az egyház és média kapcsolatának kutatása szempontjából? Mit váltott be a szakma az ígéretesnek indult kezdeti lelkesedésből? Van-e lehetőség pótolni a hiányokat, illetve milyen aktuális kérdésfeltevések adódnak ezen a területen? Van-e feladata a szakmának az egyházi közösségek nyilvánosságbeli megjelenése vonatkozásában? Ezek a kérdések alakították tanulmányomat, amely kérdések természetesen meghatározták annak fókuszát is. A tanulmány nem vállalkozik arra, hogy vizsgálja és bemutassa az egyházi közösségek nyilvánosságbeli jelenlétét vagy annak sikerességét. Arra vállalkozik csupán – ahogyan az alcímből is következik –, hogy áttekintést adjon a hazai kommunikáció- és médiakutatás eredményeiről és esetleges hiányosságairól a terület vonatkozásában. Ezt a célt is csak töredékesen tudja teljesíteni, hiszen a tanulmány terjedelme a teljes áttekintést nem teszi lehetővé.

Kiindulópontok

A késő-modern társadalmakban jelenlévő vallásosság minőségileg megváltozott, és ez a világon mindenhol megfigyelhető. (vö. Derrida–Vattimo 1998, Molnár 1999, Tomka 1996) Újfajta vallásosság van születőben, mindeközben pedig az egyházas vallásosság visszaszorul. (Berger 1981, Huber 2002, Newbiggin 2006, Tomka 1990) Ezzel együtt a vallás és az egyházak jelenléte a társadalmi kommunikáció színterein a késő-modern társadalomban nem vitatott. Bár a modernitás és a vallás¹ kapcsolatát vizsgáló kutatások sokáig azt jósolták, hogy a

¹ Kaufmann Vallás és modernitás című könyve pontosan ennek a viszonynak a tisztázását tűzte ki célul. A modernitás ambivalenciájának megtapasztalását veti össze a vallás iránt újjáéledt érdeklődéssel. (Kaufmann 1996).

modernitásban a vallás elveszíti korábbi társadalom-legitimáló szerepét, figyelve annak késő-modernkori alakulását és jelenlétét, azt mondhatjuk, hogy a jóslat korántsem igazolódott be. Ami biztosan kijelenthető, hogy a vallás társadalmi szerepe az elmúlt 2-300 év során jól követhetően változott, és hogy ez a változás az utóbbi évtizedekben jelentősen felgyorsult. (vö Bögre 2004, Kaufmann 1996, Martin 1991, Tomka 2001) Az új társadalmi helyzet pedig a vallások és az egyházak számára is új lehetőségeket és kihívásokat jelent.² A vallás és a társadalom, az egyház és a társadalom viszonya változóban van, és ez a megváltozott viszony mindenképpen vizsgálatra érdemes.³ Hagyományosan a vallásszociológia⁴ adja azt a keretet, amelyen belül a vallás és az egyházak társadalomban betöltött szerepét vizsgálni szokás. A megváltozott körülmények azonban indokolják és szükségessé teszik az új kutatási és kutatói attitűdök megjelenését és eltérő vizsgálati keretek bevonását. Az utóbbi években a hazai kommunikációkutatáson belül kijelölésre kerültek azok a keretek, amelyekkel a vallás és kommunikáció, egyház és társadalmi kommunikáció különböző viszonyait vizsgálni lehet. Nevezhetjük ezt egyfajta tematizációs törekvésnek (vö Korpics–P. Szilczl 2007), bár a megjelent publikációknak és lefolytatott kutatásoknak köszönhetően talán kijelenthetjük, hogy a téma megjelent a hazai kommunikációkutatásokban, és más tudományterületek is figyelemmel kísérik az itteni eredményeket. (Bognár 2008, Farkas 2009, Frauhammer 2013, Gonda 2008, Máté-Tóth 2013)

Az elmúlt harminc év vonatkozásában az egyházak⁵ számára hazai viszonyok között a legnagyobb változást és kihívást a rendszerváltozás jelentette. A megváltozott politikai, társadalmi és kulturális körülmények között az egyház nehezen találta meg helyét. Ennek oka ketts: az egyik a megváltozott társadalmi viszonyokban keresendő, a másik az egyház elégtelen reakcióiban. A politikai szabadság új vagy inkább még csak akkor éppen alakuló struktúrái között igen lassan növekedett a civil társadalom, még lassabban jelentek meg az önállóan gondolkodó állampolgárok, akik képesek és hajlandók voltak arra, hogy a közösségért is szolgálatkészen felelősséget vállaljanak. Terestyéni Tamás (2006) a rendszerváltozást nemcsak politikai és társadalmi átalakulásként azonosította be, hanem kommunikációs rendszerváltozásként is, amely folyamat a társadalmi kommunikációra, így természetesen az egyházakra is hatással volt. Terestyéni több tényezőre is felhívja a figyelmet, amely nehézségként, problémaként jelentkezett a társadalmi nyilvánosság kialakításában. Ezek a következők: a demokrácia íratlan szabályainak semmibevétele, a nyilvánosság korlátozása, titkolózás, információtagadás, konfrontatív kommunikációk eluralkodása, az együttműködő és a konfrontatív kommunikációk egyensúlyának a hiánya. Nemcsak a problémás területeket azonosította

² A kereszténységnek a modern társadalmakban betöltött szerepéről nemcsak a szociológia és a társadalomtudományok vitáznak, a téma előtérbe került a teológián belül is. (vö Geffré 2004)

³ Hogy ez mennyire így van, azt néhány neves társadalomtudós megváltozott érdeklődése is bizonyítja, akik korábban egyrészt kizárták a vallást a valóságot magyarázó leírások közül (Habermas 2002), másrészt reagáltak a vallás fontosságára. (ezzel kapcsolatban lásd Derrida–Vattimo 1998)

⁴ Tomka Miklós teljes életműve ide tartozik, de Török Péter egyes munkái, illetve Nagy J. Endre, Tamás Pál írásai is ebbe a körbe sorolhatók. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológia Tanszéke Vallás és Társadalom kötetei, a Szegedi Tudományegyetem Vallástudományi Tanszékének kötetei, illetve nem szorosan a vallásszociológia munkák is figyelemmel vannak a vallás és a társadalom különböző kapcsolódási pontjaira. (Pikó 2003, 2005, 2010, Kopp–Skrabski 2008)

⁵ A tanulmány megállapításai közül a kutatástörténeti áttekintés legnagyobb részt a Római Katolikus Egyház, illetve kisebb részt a nagyobb keresztény egyházak (Református Egyház, Evangélikus Egyház) működésére vonatkozó tanulmányokra reflektál. Ahol ettől szélesebb merítésű kutatásokra is történik hivatkozás, az ott jelzésre kerül.

be a szerző, de az okok feltárására is figyelmet fordított. Az egyik ezek közül a rejtőzködő magatartás, amelybe, ahogy írja „nemcsak a politikai küzdőtereken, hanem a gazdasági élet olyan területein is beleütközhetünk, ahol nyilvánvalóan a legteljesebb mértékű kommunikációs együttműködés lenne a természetes és célravezető viselkedés.” (Terestyéni 2006: 304) Mindezekon túl még a civil társadalom gyengesége, a politikai kultúra fejletlensége, illetve az erős és független média hiánya is megemlítésre került. Ezek az okok természetesen az egyházi és vallási közösségek közéleti kommunikációját is nehezítették.

Fenti akadályok tisztánlátását segítő fordult a Magyar Katolikus Püspöki Kar Tömegkommunikációs Bizottsága a társadalomtudósok felé, hogy segítsenek feltárni és kijelölni azokat a mozgástereket, amelyekben az egyház sikerrel próbálkozhat különböző tevékenységterületeken a változóban lévő társadalomban. A kutatás célkitűzéseit és problémafelvetését tekintve szorosan kötődött a II. Vatikáni Zsinat által megfogalmazott iránymutatáshoz, amely „az idők jeleihez” való alkalmazkodást hirdette meg. A kutatás egyik célkitűzése azt volt, hogy a kutatás tárja fel és mutassa be azt, hogy mennyire sikerült a katolikus egyháznak alkalmazkodnia „az idők jeleihez”, és hogy milyen nehézségekre, konfliktusokra kell számítania a megváltozott politikai, gazdasági és társadalmi környezetben. Ezt Lukács László a kötet előszavában az egyház küldetésének meghatározásával írja le, amely küldetés célja Krisztus örömhírének átadása a világnak tanítással és cselekedetekkel. A küldetés sikerességét csak abban az esetben lehet garantálni, ha az egyház ismeri környezetét, beszéli a hallgatói nyelvét, érti a környezetében lévő emberek gondjait, illetve ismeri saját magát is. (Lukács 1997) A kötet bevezető tanulmányának tanúsága szerint tervbe volt véve a kutatás rendszeres megisméltése, de erre sajnos nem került sor. (Tamás–Horányi 1997)⁶ Az adatfelvétel 1995 márciusában történt, 1000 fős reprezentatív mintán. A kutatás eredményeit szociológusok, teológusok, közgazdászok, jogászok elemezték. A kötet megjelenése és a rendszerváltozás között ekkor még nem telt el 10 év, nagyon sok változást és változtatást nem igazán lehetett még ekkor látni. A kutatás és a tanulmánykötet talán legfontosabb érdeme, hogy rámutatott arra, hogy az egyházak társadalmi szerepének elemzésekor az egyházak mozgásterét kell vizsgálni. A mozgáster fogalmát már a kötet bevezetője megemlíti. (Lukács 1997) A fogalom ezt követően többször előkerül a kötet tanulmányaiban, nemcsak tisztázó jelleggel, de abból a szempontból is, hogy az egyház számára megfogalmazzák, hogy miért szükséges ezzel egyházi oldalról is tisztában lenni. A mozgásteret egyéni és társadalmi hatóerők jelölik ki, amelyre az egyház mint társadalmi szereplő szintén hatással van. Mit is jelent konkrétan ez a mozgáster az egyházak számára? Olyan szimbolikus, de egyben valós teret, amelyben egyrészt megjelenik az, hogy a társadalom milyen területeken várja el az egyház(ak) segítségét, szolgálatát, másrészt pedig az, hogy az egyház milyen területeken kínálja fel a társadalomnak a tevékenységét. (Tamás–Horányi 1997: 13) Az egyik olyan terület, ahol az egyházak társadalmi jelenléte fontos, az a civil társadalomban való aktív tevékenység, azaz különböző társadalmi feladatok fel- és/vagy átvállalása, megerősítése, a közösségek működtetése, mindez által pedig a társadalmi kohézió erősítése. Tamás Pál kutatásvezetőként kihangsúlyozza, hogy a kutatás eredményeinek értelmezése szociológiai nézőpontból történt. „Természetesen a felmerülő problémákról emellett ugyanilyen diszciplináris érzékenységgel és felelősséggel készülhet(ne) pasztorálteológiai, etikai, kommunikációs irányultságú vagy társadalompolitikai írás is. E szövegek mind másra figyelnének a felvétel eredményei közül, mást vennének észre, másféle programokat ajánlanának.” (Tamás–Horányi 1997: 218)

⁶ A Vallások és Egyházak az Egyesült Európában kutatás bizonyos kérdéssorai figyelemmel voltak ennek a kutatásnak a kérdéseire is, de az ottani kérdőív fő célkitűzése nem ez volt.

Kutatások, eredmények

A rendszerváltozás utáni helyzet értékelése számos konferencia és tanulmánykötet jelölte ki témájául. Ezekben az írásokban nemcsak az egyház és a társadalom, az egyház és a média viszonyrendszere került megvitatásra, hanem tágabb kontextusba helyezve a vallás és a kommunikáció kapcsolódási területei is. A tanulmányok egy része a vallás és kommunikáció összefüggésében legtöbbször az adó és a vevő közötti üzenetátadásra helyezte a hangsúly, illetve e kommunikációs folyamat hatékonyságát elősegítő vagy nehezítő tényezők, kommunikációs akadályok vagy zavarok bemutatására.⁷ Értelmező keretként a kommunikáció tranzaktív modellje szolgált. Kommunikáción az információk átadását értették, illetve egyrészt Isten és az emberek között létrejött, másrészt a közösségeken belüli, valamint más közösségekkel való kapcsolatot. Erre irányuló írásokat találunk néhány folyóiratban (Gáncs 1998, Kádár 1993, Kreiner 2004, Sánta 1997, Stenger 2002), továbbá konferencia kötetekben. (Horváth–Szabó–Tomka 2000, Glózer–Mártonffy–Szöllőssy 2002) A kommunikáció nyelvi modelljét (jakobsoni modell) használja fel a gyülekezetben zajló kommunikációs folyamatok értelmezéséhez több református teológus. A kommunikáció nehezítettségét, zavarait nézik végig a modell egyes elemeinek vizsgálatával, kiegészítve azzal, hogy a kontextus ebben az esetben speciális lesz, hiszen Isten is bevonódik a kommunikációba. (Gáncs 1998, Kádár 1993, Sánta 1997) Több teológus és szociológus foglalkozik az egyházi nyelv és a liturgia nyelvének érthetőségével, illetve érthetlenségével. (Kozma 1994, Morel 2000, Szabó 2002) Továbbá van egy jól elkülöníthető téma, ezt pedig az egyházak közéleti kommunikációját leíró, elemző írások jelentik. Ezekben az írásokban főként az egyház és média viszonyának gyakorlati kérdései jelennek meg. (Aczél 2008, 2010, Balázs 2003, Béres 2010, Bokor 2010, Hamp–Szöllőssy 2000, Horányi–Szilczl 2001, P. Szilczl 2010) Ebben a témakörben nagyon sok írás látott napvilágot, amelynek oka kettős. Mind az egyházak társadalmi jelenlétének, mind a kommunikációelmélet alkalmazásának oldaláról is alátámasztható. Egyházi oldalról a téma megjelenését az magyarázza, hogy maguk az egyházak is felismerték, hogy a mai világban a média adta lehetőségek milyen fontos szerepet tölthetnek be az egyházak társadalmi jelenlétében. A kommunikációkutatás oldaláról pedig a biztonságos terep lehet a magyarázat, hiszen ezekben az írásokban az egyház mint a közéleti kommunikáció egy színtere jelenik meg, így ennek elemzéséhez ugyanazt az eszköztárat lehet és kell is alkalmazni, mint bármilyen más társadalmi intézmény leírásánál.⁸

Tanulságos eredményeket fogalmazott meg az egyházi médiáról Andok Mónika és Máté-Tóth András (Andok–Máté-Tóth 1997), akik a Katolikus Egyház mediakritikájának legfontosabb pontjait vizsgálták 1991–1996⁹ között, illetve még arra is kitértek, hogy az egyház ön- és sajtóképében milyen fontos teológiai elemek jelentek meg. A kutatás eredményei nagyon jól ábrázolják az egyház és a média viszonyát a rendszerváltozás utáni évek tekintetében, amikor a hazai egyházak megfogalmazták a médiával kapcsolatos elvárásaikat, illetve kritikájukat. Ez a vélemény alapvetően összhangban áll az egyház médiakapcsolatát megfo-

⁷ Erről részletes áttekintést lásd: Korpics–P. Szilczl 2007.

⁸ Az egyház és a média viszonyának és kapcsolatának elemzése több konferencia témájául szolgált az elmúlt években. Ilyenek voltak például a Pax Romana kongresszusai (1999, 2005), a Keresztény Közéleti Akadémia, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kommunikáció Intézet, valamint a Hüllámhír Kommunikációs Iroda közös rendezvénye „Média az egyházban, egyház a médiában” címmel (2005 október), a Konrad Adenauer Alapítvány és a Protestáns Fórum által közösen rendezett Médiakonferencia (2003 március), a KÉSZ Egyház és kommunikáció – az igehirdetés modern eszközeivel (2005 november), az MPRF és a Kommunikációtudományi Társaság Szakrális Kommunikáció szakosztály közös konferenciája Egyház és média címmel (2007. február).

⁹ A vizsgálat az Új Ember című katolikus hetilapban 1991–1996 között megjelent írásokat érintette.

galmazó szentszéki iratokkal, de a hazai katolikus egyház inkább a kritikai megközelítés mentén foglalt állást. A kritika három pilléren nyugszik, az egyik az egyház társadalomképéből, a másik az egyház önképéből, a harmadik pedig az egyház médiaképéből táplálkozik, következik. A két szerző így összegezi kutatásának eredményét: „Az egyház médiakritikája tehát arra irányul, hogy a média nem lehet elégséges mértékben az övé. Érvelését a következő logikai sorban foglalhatjuk össze: A társadalom egésze természeténél fogva igényli a vallási üzenetet, erkölcsi állapotánál fogva pedig rá is szorul. Az egyház rendelkezik a megmentő örömhírrrel, ezért tehát a média – éppen közszolgálati sága alapján – köteles az egyház evangelizációjának több teret szentelni. Azonban a vallási tájékoztatás, az általános műveltséget vagy a vallási vonatkozású információigényt szolgáló műsorok önmagukban nem tartalmazzák az örömhírt, hanem csak tájékoztatnak, miközben azonban az embereknek tanúságtételre van szüksége, hogy megtérjenek.” (Andok–Máté–Tóth 1997: 120–121)

A kommunikációs megközelítések keretbe rendezéséhez jól használható tipológiát ad a Horányi Özséb és Szilczl Dóra által leírt megközelítés, amely az egyházak társadalmi kommunikációban való részvételét három szintre¹⁰ tagolva tárgyalja. (Horányi–Szilczl 2001) Egy tipológia mindig leegyszerűsítő, de az áttekintést megkönnyíti. Az első szint az, amely esetben az egyház a társadalmi kommunikáció résztvevőjeként tevékenykedik a társadalmi kommunikáció különböző szinterein. A másodsor maga az egyház jelenti a társadalmi kommunikáció egy sajátos színterét. A harmadik pedig az a szint, ahol a transzcendenssel kapcsolatos kommunikáció zajlik, ez a szakrális kommunikáció színtere. Az első két szinten történő megnyilatkozások, események adják az egyház(ak) közéleti kommunikációját. A két szint vizsgálataival az egyház(ak) nyilvános jelenlétét lehet leírni. A harmadik szinten zajló események, cselekmények azt mutatják meg, hogy az egyes felekezeten belül hogyan alakultak, és alakulnak a transzcendenssel való kapcsolattartás módjai, akár az egyéni, akár a közösségi kommunikációs formákat vizsgáljuk.¹¹

A hazai kommunikációkutatás több olyan fontos monográfiát könyvelhet el eredményként a témában, amelyek a későbbi kutatások számára fontos mérföldköveket jelenthetnek. Lovász Irén Szakrális kommunikáció címmel megjelentetett monográfiája a szakrális kommunikáció témakörének bevezetését célozta meg a hazai vallás- és kommunikációkutatás számára. (Lovász 2002) P. Szilczl Dóra könyve szintén a szakrális kommunikáció színterén zajló kommunikációs aktusokat vizsgálja, azt állítva, hogy a szakrális egy sajátos felkészültség, amelynek révén az ember kapcsolatban tud kerülni a transzcendenssel. (P. Szilczl 2016) Kovács Lajos a participációs kommunikációelméleti modellt segítségével azt vizsgálja, hogy az egyház mint a társadalmi kommunikáció egyik résztvevője a kommunikáció révén hogyan válik teológiai valósággá, „communiová”. (Kovács 2016)

A Vallások és Egyházak az Egyesült Európában címmel lebonyolított reprezentatív kutatás nemcsak a vallásszociológia felől értelmezte a kapott adatokat, de több kommunikációkutató is csatlakozott a kutatás eredményeinek kommentálásához, értelmezéséhez. (Aczél 2010, Andok 2010, Béres 2010, Bokor 2010, P. Szilczl 2010) A kutatás vezetője Nagy Endre

¹⁰ A szintér fogalma a kommunikáció participációs felfogása szerint nem a fizikai térrel van kapcsolatban, ennél sokkal összetettebb. A szintér nem földrajzi értelemben értendő, hanem olyan közegként, amelynek minden eleme (tér, idő, felkészültség) fontos a kommunikációs esemény megvalósulásának szempontjából. A szintér tehát olyan környezet, ahol maguk a kommunikatív aktusok végbemennek. „A kommunikációs szinterek ágensek és felkészültségek olyan strukturált aggregátumai, amelyekben érvényesek bizonyos intézmények (kódok) (és mások nem), a szintér struktúráját pedig az ágensek és a felkészültségek elérhetősége adja.” (Bátori–Hamp–Horányi 2007)

¹¹ A három szintér működését bővebben lásd Korpics 2014, a szakrális szintérről pedig Kovács 2016, P. Szilczl 2016.

volt¹², a kutatócsoport összetétele vegyes volt, a kutatás eredményeit bemutató kötet multidiszciplináris értelmezéseket is lehetővé tett. A kutatás fő célkitűzése az volt, hogy „föltárja és bemutassa azokat az összefüggéseket, amelyek a vallások és egyházak¹³, belső és külső helyzetének, valamint, társadalmi szerepének értelmezése és bizonyos szocio-demográfiai komponensek (mint nem, kor, képzettség, egyháztagság, vallásosság) között fennállnak.” (Korpics–Wildmann 2010: 15) A kutatás kérdőívének összeállítása során a kutatócsoport törekedett arra, hogy a témában korábbi kutatások bizonyos releváns kérdéscsoportjait megismételje, ám arra már nem, hogy ezekkel összehasonlító elemzéseket is végezzen. A kötet bevezetőjében a kérdőív kérdéskörénél a szerzők megjelölték, hogy mely kérdéscsoport milyen korábbi kutatásra utal vissza. Három ilyen kutatási előzmény jelent meg. Ezek a Vatikáni Megállapodás eredményeit és hatásait elemző bizottság által indított felmérés, az Aufbruch felmérés¹⁴, illetve a Paul Zulehner teológus által vezetett „Papság 2000” kutatás egyes kérdései. A kérdőívnek két olyan kérdésblokkja is volt, amelyek az egyházak külső és belső kommunikációjával kapcsolatban fogalmazott meg állításokat.¹⁵ Az egyház külső kommunikációjával kapcsolatban az állítások az egyház médiajelenlétére, ennek a jelenlétnek a sikerességére, másrészt pedig a különböző egyházi kommunikációs megnyilvánulásokra vonatkoztak. A belső kommunikációval kapcsolatos állítások között az információáramlás, a kínos ügyek, a bürokratikus kapcsolatrendszer és ezen állítások fordítottjai (az egyházban általában jó, kölcsönösen egymásra figyelő a kommunikáció, illetve a problémákról nyíltan lehet beszélni) szerepeltek. Az egyház külső kommunikációjáról magasabb arányban vélték úgy a válaszadók, hogy az nem a mai ember nyelvén szól, hogy nem járul hozzá a társadalmi problémák megoldásához, és hogy az egyház nem használja jól a modern kommunikációs lehetőségeket. A belső kommunikációval kapcsolatban is a kritika volt túlsúlyban. A válaszadók fele értett egyet azzal, hogy az egyházban nem beszélnek a kínos ügyekről, relatív többségük azzal is egyetértett, hogy egyirányú a kommunikáció. Mindkét kérdéscsoportnál magas volt a „nem tudom” válaszok aránya, kiemelkedően a belső kommunikációs kérdésekre vonatkozóan (19–30%). Ennek oka valószínűleg az információhiány lehet. Tomka Miklós a 90-es évek egyházi kommunikációjáról írta azt, hogy az egyház kommunikációja – mind a külső, mind a belső kommunikációra igaz ez –, viszonylag szűk hatáskörű, és nem igazán hatékony. (Tomka 1996) A hatékonyság pedig a legtöbbször kommunikációs problémaként jelenik meg. Ezen a szinten nem magának az üzenetnek a megfogalmazása, és továbbadása a kérdés, hanem hatásának, eredményességének a mértéke. A kérdőív e kérdéscsoportjából egyértelműen az derült ki, hogy a lakosság nagy része nem rendelkezik elegendő információval az egyház kommunikációjával kapcsolatban. Ennek oka pedig az, hogy az emberek nagy részéhez nem

¹² Egyház és társadalom az átmenet sodrásában címmel írt tanulmányában a korábbiakban bemutatott kutatás adatainak értelmezői közé tartozott. (Nagy J. 1997)

¹³ A kutatás adatainak elemzése során derült ki, hogy az egyháztagság erősebb meghatározó tényező volt a véleményalkotásban, így a kutatók erre támaszkodtak a felekezeti önbevallás helyett. Ennek alapján négy csoportot lehetett képezni a válaszadók között: római katolikus, református, egyéb (evangélikusok, ortodoxok, kiségyházak) és a felekezetenkívüliek csoportját. A válaszadók a kérdőívben feltett válaszokra a saját egyházukra vonatkozóan adták meg válaszaikat, vagyis ennek a kutatásnak az adatai szélesebb körben értelmezendők, nem csak a Katolikus Egyház vonatkozásában.

¹⁴ Az Aufbruch-kutatás a vallásosság és a keresztény egyházak helyzetét vizsgálta a poszt-szocialista államokban. A kutatás eredményeiről lásd Tomka–Zulehner 2000, illetve Máté–Tóth–Sarnyai 2008.

¹⁵ Az eredmények a 2007-es évet tükrözik, ezek érvényességéről nehéz ma relevánsan nyilatkozni. A kutatás eredményei azért fontosak, mert azok a problémák, amelyeket a kutatás azonosított, részben a mai napig fennállnak, bár néhány területen történtek azóta előrelépések.

érkeznek el az egyház(ak) által feladott üzenetek, vagyis az egyház – bár jelen van a társadalmi kommunikációban – nem hatásosan hallatja a szavát.

Külön ki kell térnünk Tomka Miklós vallásszociológus írásaira, mert azok a szociológiai adatfelvételeken és adatelemzéseken túl több ponton is érintették a vallás és kommunikáció, vallás és média területéhez tartozó témaköröket. Tomka Vallás és társadalom Magyarországon című 2006-ban kiadott munkájában korábbi tanulmányait szerkesztette egy kötetbe, és az egyes tanulmányokhoz átkötő szövegeket írt. A kötet utolsó fejezete a Vallás és kommunikáció címet kapta. A fejezet első alfejezete a vallási nyelvről és a nyelv szerepéről szól a vallási kommunikáció során. Tomka véleménye szerint a vallási nyelvnek közvetítő szerepet kell betölteni a többségi társadalom felé is, hiszen csak ekkor tudja hitelesen közvetíteni a keresztény tartalmakat. A második tanulmány az egyházak és a média címet viseli, amely tanulmány a rádióban és a televízióban található egyházi műsorok vizsgálatával foglalkozik, de azt is rögzíti, hogy a címben rejlő kapcsolat ennél sokkal összetettebb, és hogy pl. „a vallási kommunikáció egyedi sajátosságairól szinte egyáltalán nem esik szó, annak tisztázása még a jövő feladata”. (Tomka 2006: 294) Témánk szempontjából legérdekesebb megállapításai a tanulmánynak a vallási közlés sajátosságaira vonatkoznak, a ki (az üzenet címzettje), mi (az üzenet lényege), honnan (kitől jött az üzenet) és milyen (az üzenet műfaja) kérdésekre adott válaszok révén. Tomka az első kérdésre egyértelmű választ ad, és fontosnak tartja, hogy a hívek mellett a társadalom egészéhez is szólni akarnak az egyházak. A vallási kommunikáció kétrétegű, amelynek egyik rétege a híradás, a másik rétege pedig a vallási élmény, a közös ünneplés, a hit megélésének különböző eseményei, aktusai. A kétféle tartalom nem válik el egymástól, éppen ezért ezek a műsортípusok nagyon kényes egyensúlyi helyzetben vannak. A második tanulmány kérdésfeltevéseit Tomka tovább részletezi a Mely rétegekkel kommunikál a magyar egyház? című tanulmányában.¹⁶ A tanulmány bevezetőjében Tomka több kérdést fogalmaz meg a címben felvetett kérdéskörrel kapcsolatban, de a tanulmányban nem a kérdések¹⁷ logikája mentén halad, hanem három nagyobb kérdéscsoport köré szervezve mutatja be érvelését, elemzését. Az első témacsoport az egyházak önmagukkal való kommunikációjával foglalkozik, a második a kifelé történővel, a harmadik pedig ennek az egyházi kommunikációnak a sajátosságaival. Ez a fejezet egyben a tanulmány végső következtetéseit is tartalmazza, amelyek nem adtak nagy derűlátásra okot. A belső kommunikáció szempontjából a szerző megállapítja, hogy a közlés címzettjei olyan szereplők, akik kevésbé mobilak, többségében alacsony iskolai végzettségűek, és kevésbé aktívak a közéletben, ők tehát kevésbé vannak hatással a körülöttük lévőkre. Van egy másik réteg, amelyik társadalmi mobilitás és a közéletben való részvétel szempontjából ennek a belső körnek az ellentéte. Ők ugyan kapcsolatban vannak az egyházzal, de annak üzeneteit rendre másképp értelmezik. Vallásszociológia kategóriába beazonosítva őket ők a „maguk módján hívők”, illetve a „nem az egyházhoz tartozók”. Ide sorolandók a fiatalok és az 50 évnél fiatalabb felnőttek nagy része. A kutatási adatok alapján a szerző azt a következtetést vonja le, hogy az egyháznak meg kellene tudni szólítani ez utóbbi réteget is, de ahhoz olyan üzeneteket kell megfogalmazni, amit ez az egyházhoz távolabb lévő réteg is megért, és elfogad. Tomka a médiát fontos szereplőnek gondolta a vallásról való vélemények kialakításában, hiszen, ahogy fogalmazott, a vallásról szóló közbeszéd nyelvezetére és formáira a média van hatással. (Tomka 2006)

¹⁶ Eredeti megjelenése: Európai Szemmel 1996. 4, 53–66. Viszont az a tény, hogy a szerző ezt a tanulmányt egy 2006-os kötetben is szerepeltette, azt jelenti, hogy továbbra is érvényesnek gondolja az abban leírtakat.

¹⁷ A kérdések: ki, az, aki közöl valamit. Kivel, kikkel közöl valamit az egyház? Mit közöl az egyház? Tudatosan közöl-e valamit az egyház. Tudja-e a közölteket ellenőrizni? Milyen további jelentéseket hordoznak a közlések? Milyen eszközökkel kommunikál az egyház? (Tomka, 2006: 306–307)

30 évvel a rendszerváltozás után

Az elmúlt évtizedben a vallás és társadalom, egyház és társadalom összefüggésrendszerének témája megjelent különböző kutatócsoportok vizsgálataiban, de a kommunikációs megközelítés hiányzott belőlük. A Szegedi Egyetem Vallástudományi Tanszékének Vallás és társadalom sorozata, illetve Máté-Tóth Andrásnak több munkája érintette a témát, illetve ennek különböző részterületeit. (Máté-Tóth–Juhász 2007, Máté-Tóth 2013) A Médiakutató egy számának két tanulmánya szólt a vallás és média viszonyáról (Médiakutató 2010/3), de a Jelkép című folyóiratban azonban nem találunk ilyen tematikus számot. Éppen ezért örvendetes volt olvasni a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán működő Kommunikációs és Médiatudományi Intézet Médiakultúra, Vallás, Nyilvánosság kutatócsoportja által kiadott kötetet. Ebben az Intézet több oktatója is közöl tanulmányt hol szorosabban, hol lazábban kapcsolódva a – vallás és média, egyház és média – témához.¹⁸ (Lázár Kovács 2017a) A kutatócsoport célja, hogy szélesebb összefüggéseiben vizsgálja, miként van jelen a vallás a kultúrában, illetve a modern társadalmakban. Külön érdeme a 2017-ben megjelent tanulmánygyűjteménynek, hogy olyan fontos és időszerű kérdéseket elemez, mint az egyház szerepe a szekularizálódási folyamatok által fellazult Európában (és szerte a világban), valamint a migrációs folyamatok, a modern média és az iszlám globálissá válásának társadalmunkra gyakorolt hatásai. A kötet apropója Hans Joas magyarországi látogatása volt, aki a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen és a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskolán is tartott vitaindító előadást a vallás modernitásbeli szerepéről. A látogatás és az előadások a professzor könyvének magyar nyelvű kiadásának megjelenéséhez kapcsolódtak. (Joas 2014) A konferencián a nemzetközi híró professzor mellett a Kar Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének oktatói is előadtak, amely előadásokból születtek meg aztán előbb a Vigiliában, majd önálló tanulmánykötetbe szerkesztve azok a tanulmányok, amelyek tematizálják a vallás és média viszonyrendszerét, kérdéseket és problémákat vetnek fel, illetve kijelölik azokat az utakat, amelyek a hazai kutatások keretében is jelen kellene, hogy legyenek. Míg a rendszerváltozás utáni fellendülést a változás, illetve az egyházak nyilvánosságban való megjelenése indukálta, addig látható, hogy a napjainkban zajló ilyen típusú kutatási hajlandóságra inkább a nemzetközi példák lehetnek hatással. A kötet tanulmányai elméleti összefoglalásnak tekinthetők, néhány esetben persze történnek utalások kutatási kérdésekre is.

Lázár Kovács Ákos (a kötet szerkesztője) három fő kérdés mentén közelíti meg a vallások és a média kapcsolódásait: „1. Milyen cselekvők révén juttatják érvényre meggyőződéseiket? 2. Milyen színtereken lépnek fel ők? 3. Milyen kommunikációs, illetve érvelési eljárásokkal élnek a nagyegyházak véleményük kifejezése során?” (Lázár Kovács 2017b: 105) A szerző a kérdések megválaszolásához segítségül hív néhány meghatározó katolikus teológust, akik nem mediális szempontból, de mégis érintik a keresztény értelmiségi nyilvánosságbeli megjelenéseit. Az egyikük Karl Rahner, aki a hiteles szakmai munkát tartja fontosnak a keresztény szereplők szempontjából (is), Lehmann a kezdeményezést említi mint fontos keresztény feladatot, míg Metz az egyház társadalomkritikai feladatát emeli ki. Mérlegelve a kérdésekre adandó válaszokat és a hivatkozott teológusokat Lázár Kovács erős kritikát fogalmaz meg az egyházak nyilvánosságban való jelenlétével és szereplésével kapcsolatban: „Mindezek értelmében felvethető lenne, hogy a kérdéssel kapcsolatban Magyarországon van-

¹⁸ A másik nagy keresztény egyetem, a Károli Gáspár Református Egyetem is megalapította Egyház és Társadalom kutatócsoportját, itt azonban a vallás és média viszonyának kutatása nem cél, mivel a kutatócsoport fókuszában az ökológiai kérdések, a református művelődés, a reformáció öröksége, illetve romológiai kérdések állnak. Az Egyetem Szociológiai Tanszékén folynak még ezenkívül vallásszociológiai kutatások, itt a fő irány a gyülekezetek és a gyülekezeti élet vizsgálata.

nak-e nagy nyilvános viták [alig]; ezekben játszanak, játszhatnak-e szerepet egyházi szereplők [alig]; nem fenyeget-e az a veszély, hogy az eltompult polgári lelkiismeret megnyugtatózásában merül ki az egyházak nyilvános szerepe [nagyon]”.¹⁹ (Lázár Kovács 2017b: 107) A kötet egy másik szerzője, P. Szilczl Dóra szerint „a média és a szekuláris környezet viszonyának a vizsgálata még mindig elhanyagolt témának számít a kommunikációkutatáson belül” (P. Szilczl 2017: 77), de néhány azóta megjelent áttekintés szerzője – Andok és Roncakova – némileg árnyaltabban látja a helyzetet. (Andok 2018, Roncakova 2018) P. Szilczl Dórának azonban igazat kell adni akkor, ha mindezt a hazai kommunikációkutatás felől nézzük. Abban is igaza van, hogy a vallási tartalmak közvetíthetőségének pozitív tárgyalásáról nagyon kevés szó esik, bár az online médiatér ehhez már nagyon sok lehetőséggel járulhatna hozzá.

A médiakörnyezet átalakulása (Myat 2010) és főként a social media egyre elterjedtebb használata felveti a kérdést, hogy hogyan is alakult át az elmúlt évtizedben a nyilvános szféra (Sebestény–Gayer 2016) és milyen támpontjai vannak az egyházaknak, vallási felekezeteknek az ebben való eligazodáshoz, jelenléthez? Andok Mónika több tanulmányában is foglalkozik a média-nyilvánosság témakörével (Andok 2015, 2016, 2017) – és míg a Digitális média, mindennapi élet kötetben lévő tanulmány inkább a politikai nyilvánosság területét helyezi a középpontba, addig – a Vigiliában és a Vallás – média – nyilvánosság kötetben publikált tanulmányaiban kifejtetteket érdemes a vallási és egyházi kommunikáció területére is kiterjeszteni.²⁰ Andok e két utóbbi tanulmányában Papacharissi hálózati kommunikációjáról írt megállapításait mutatja be, és értelmezi ennek alapján a társadalmi nyilvánosságot. Papacharissi tanulmányának egyik alapkérdése az internet és főként a web2 technológia után sokak által tárgyalt kérdés: „...az internetalapú technológia adatkeresési és -tárolási tulajdonságai vajon olyan információkkal látják-e a közéleti vita résztvevőit, melyek másképp nem érhetők el?” (Andok, 2017: 133) Papacharissi válasza pedig erre az, hogy a globális kapitalizmus hatása annyira erősnek tekinthető, hogy az internet nem tud változtatni, átalakítani, sokkal inkább igazodik az adott politikai kultúrához. Válaszát kicsit részletesebben három kérdéskör mentén vezeti le. Az első az információ-hozzáférés kérdésköre. Ezzel kapcsolatban azt mondja, hogy bár a hozzáférés és az elérhetőség sokkal egyszerűbb lett, a tartalmak mennyisége és sokszínűsége a folyamatot inkább gátolja, mint segíti. A második, a globalizáció, illetve fragmentáció szembeállítás. Ezzel kapcsolatban a szerző álláspontja az, hogy a viták, konfliktusok földrajzi értelemben történő kiterjesztése nem jelent egyben racionalizációt, sőt azt láthatjuk, hogy az egész netes nyilvánosság ma nem a racionalitás, hanem inkább a szórakoztatás felé halad. A harmadik kérdéskör az elüzletiesedés témaköre, amellyel kapcsolatban a válasz az, hogy mivel az internet működtetése is gazdasági érdekekhez kötődik, ezért a legfontosabb érdek mindig gazdasági, nem pedig demokratikus. (Andok 2017)²¹

A fentiekben bemutatott válaszok nem igazán reménykeltők, nem a médiaoptimista olvasatot és használatot erősítik. Van-e olyan lehetőség, értelmezés, ami a társadalomkutató számára olyan eligazodást ad(hat), amely alapján képes pozitív kutatási problémafelvetéseket, javaslatokat megfogalmazni az egyházak és felekezetek számára a nyilvánosságban való

¹⁹ A tanulmány fontos mondanivalója jelent itt meg zárójelek és még több zárójel alkalmazásával. Mintha a szerző maga is bizonytalan lenne, hogy a társadalomkutató tehet-e ilyen állításokat, illetve, ha tesz is, van-e, lesz-e ennek valami hatása az üzenet címzettjére.

²⁰ A publikáció helye és a közeg nyilvánvalóan érinti a célközönséget is.

²¹ Ez utóbbi kérdéskörrel jó szembeállítást ad Croteau és Hoynes könyve (2013), akik a médianyilvánosság-szféra szempontjából vizsgálják a média működését, az üzleti és a nyilvánosság-modellt egymással szembehelyezve.

megjelenést illetően? Andok Mónika olyan keretet ajánl, amely a társadalmi mozgáster²² megtalálásához talán közelebb vihet bennünket. „Média és cselekvés összekapcsolása, a média mint gyakorlat elgondolás azt jelenti, hogy a használó és a média viszonya is átalakult. A használó nemcsak médiatartalmakat fogyaszt vagy állít elő, vagyis nemcsak tartalmi kapcsolata van vele, hanem cselekszik.” (Andok 2017: 121) Ez a megközelítés egyre inkább meghatározóvá válik a kortárs médiakutatásban²³, de még a valláskutatás területén is találkozhatunk ilyen típusú megközelítéssel. Andok Hoover *Religion in the Media Age* című könyvére utal, ahol is a szerző azt javasolja, hogy a médiára nem annak technológiai értelmében gondoljunk, hanem gyakorlatként. Annál is inkább érdemes ezen az úton maradni, mert nemcsak a médiahasználati szokások alakultak át, hanem a vallási gyakorlatok is, így a két változás hasonlóságai mentén könnyebben lehet ajánlásokat megfogalmazni annak érdekében, hogy milyen módon jelenjen meg az egyház a nyilvánosságban. Lázár Kovács korábban idézett tanulmányában fontos figyelmeztetést fogalmaz meg ezzel a jelenléttel, megjelenéssel kapcsolatban. Ez pedig arra vonatkozik, hogy az egyházaknak tisztában kell lenniük azzal, hogy minden megjelenésnek a kortárs médiarendszer stratégiáiba kell ágyazódnia. Vagyis rájuk a többi médiaszereplővel azonos szabályok és keretek vonatkoznak. (Lázár Kovács 2017b)

Ezen a szintén azonban nagyon nehéz a megfelelő működés (Aczél 2010, Máté-Tóth–Juhász 2007), jól látszik ez a friss kutatási adatokból is. Az Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Társadalmi sokszínűség kutatási jelentései rendszeresen monitorozzák a hírműsorok vizsgálatával az egyházak médiabéli megjelenését. A vizsgálat a nagy egyházak (Magyar Katolikus Egyház, zsidó felekezetek, Magyar Református Egyház, Magyarországi Evangélikus Egyház), illetve a többi egyház és felekezet médiaszereplését kíséri figyelemmel (negyedéves időtartamokban) a közszolgálati és a kereskedelmi csatornák hírműsoraiban. A megjelenések témáját tekintve a nagy egyházak a megemlékezések, ünnepnapok, kultúra témáiban jelentek meg, az egyéb egyházak tekintetében a megjelenések nagy részét a botrányok tették ki. Az egyházak médiajelenlétének vizsgálata a társadalmi-gazdasági szereplőkkel került egy kategóriába, amely tény azért fontos, mert a többi csoporttal összevetve az egyházak médiaszereplése mindössze 3,3%-ot tett ki. Hogy miért érzékeny és figyelemfelkeltő ez az adat? A jelentés felmondja nekünk a kommunikációs leckét: „A médiának fontos szerepe lehet abban, hogy a médiafogyasztók mennyire vannak tisztában egy társadalom sokszínűségével, valamint mennyiben válnak fogékonnyá az egyes társadalmi csoportok problémái iránt. A hazai médiaszolgáltatók közvetve befolyásolhatják a magyarországi társadalmi szolidaritás és ezzel összefüggésben a társadalmi kohézió alakulását. A médiaszolgáltatásokról és a tömegkommunikációról szóló 2010. évi CLXXXV. törvény a közszolgálati médiaszolgáltatás esetében kifejezetten kiemeli a társadalmi sokszínűséggel kapcsolatos célokat. Eszerint a közszolgálati médiaszolgáltatásnak fontos feladata a nemzeti összetartozás és a társadalmi integráció elősegítése, a társadalom speciális csoportjainak (nemzetiségek, vallási közösségek, hátrányos helyzetben lévő csoportok, fogyatékkal élők, határon túli magyar kisebbségek) bemutatása.” (Társadalmi sokszínűség a hírműsorokban. 2018. január 1. – június 30. NMHH)

Szolgálja-e az egyházak érdekét, ha a társadalom szereplői ebből a 3,3%-os arányból kapnak híreket, tudósítást? A késő-modern médiakörnyezet nyilvánossága ráadásul nem pusztán az elektronikus médiából áll, hiszen ma már – a fejlett országokban – szinte mindenki számára elérhető az internet. Főként a fiatalokat lehet megszólítani azokon az új platformokon, amelyek sokkal valósabb, a belső nyilvánosságot is megmutató és bemutató közléseket tesz-

²² Emlékezzünk vissza arra, hogy a rendszerváltozás utáni első nagy szociológiai felmérés is az egyház mozgásterét vizsgálta. (Tamás–Horányi 1997)

²³ Ezekről jó áttekintést ad Andok. (Andok 2017: 120–127)

nek lehetővé. A kutatástörténeti áttekintésben idézett kutatásból (Korpics–Wildmann 2007) is az derült ki, hogy az adatközlők sokszor azért nem tudtak véleményt nyilvánítani, mert nem volt információjuk, vagy mert csak azok az esetek kaptak nagyobb hírverést, amelyek alapvetően negatív színben tüntették fel az egyházat. Mit lehet ez ellen tenni? Mi a feladata ebben a kommunikációkutatásnak? Milyen válaszokat lehet adni? És miért fontos ezzel foglalkozni társadalomkutatóként?

Ahogy erre már Tamás–Horányi is rámutatott, „az egyházak a magyar társadalomban meghatározó kulturális minták, egyéni és csoportos viselkedési modellek képviselői.” (Tamás–Horányi 1997: 4) Ezek a kulturális minták és követendő modellek értékek, szimbólumok és szimbolikus cselekedetek révén válnak a társadalmi valóság részévé. Bár a vallás és az egyházak helyzete átalakult a késő-modern társadalmakban, jelenlétük nem vitatható. A három kommunikációs szintér kutatását illetően a szakmának bőven van mit teljesítenie, hiszen a kezdeti érdeklődést követően az elmúlt 10 évben nagyon kevés olyan kutatással találkozunk, amelyek empirikus keretek között foglalkoztak volna az egyház és média, egyház és nyilvánosság kérdésköreivel. Az első szintéren zajló kommunikatív megnyilvánulások (főként az egyház és a média kapcsolatának) vizsgálata több kutatásban előtérbe került, tematizációja a rendszerváltozás óta zajlik, és folyik. Az azóta eltelt évtizedekben azonban az első szintér vonatkozásában számos technológiai változás történt, amelynek hatását nem hagyhatjuk figyelmen kívül. A második és harmadik szintér részletes vizsgálata még várat magára.²⁴ A két szintéren működő közösségek vizsgálata két szempontból is fontos. Az egyik szempont az, hogy a három szintéren való jelenlét nem választható el egymástól, vagyis a kommunikációs kérdésfeltevésekkel induló kutatások az egyház társadalmi kommunikációjáról úgy fogalmazhatnak meg releváns és helytálló állításokat, ha az egyház működésének mindhárom színterét figyelembe veszik. A külső kommunikáció színtere is nagyon összetett, itt nemcsak a médiajelenlét a fontos, de minden, az egyházhoz tartozó képviselőnek a megnyilvánulása is. A képviselők kommunikatív tevékenységei alapvetően a másik két szintéren zajlanak, de ezek szétválaszthatatlanul fonódnak egybe az egyház külső kommunikációjával. A másik szempont, hogy bár az egyház belső kommunikációjának egyik területét adó lelkeségi mozgalmak, kisközösségek tevékenysége nagyon ritkán jelenik meg a nyilvánosságban, búvópatakként vannak jelen az egyház és a társadalom életében, mégis kohéziós erejük egyre inkább kimutatható. A harmadik szintéren (szakrális kommunikáció színtere) figyelhetők meg és írhatók le az egyes felekezetek, közösségek Istennel való kommunikációjának sajátosságai. Nem kapunk teljes képet az egyház(ak) kommunikációjáról ennek a szintérnek az ismerete nélkül.

A megváltozott technológia-társadalmi-kulturális viszonyok, a megváltozott nyilvánosságszféra megközelítéséhez adekvát és releváns elméleti és kutatási kereteket, módszereket kínál fel a kommunikációkutatás. Ahogy változik a társadalmi-kulturális környezet, úgy változnak a megközelítések is. Gerbner a 60-as években még veszélyesnek ítéli a média történetmesélő funkcióját (Gerbner 2000), de Croteau és Hoynes (2013) már a történetek közéleti szerepét emelik ki. Kommunikációkutatóként feladatunk a média mozgástereinek a vizsgálata, a lehetőségek és változások felismerése. A média ugyanis egy olyan lehetőség az egyházak kezében, amely egyrészt segítheti az evangelizációt, és egyben segíthet tisztább, átláthatóbb képet adni az egyházak belső kommunikációjáról is. Jó példa erre Ferenc pápa, a „Twitter sztárja”, aki maga is sikerrel használja a social media platformjait, és több megnyilatkozásában is kiemeli a tömegkommunikáció jelentőségét.

²⁴ Az elmúlt években néhány doktori disszertáció választotta témájául a szakrális szintéren zajló kommunikáció vizsgálatát, ezek könyv formájában is megjelentek, gazdagítva a terület feltérképezését. (Korpics 2014, Kovács 2016, P. Szilczl 2016)

IRODALOM

- Aczél Petra (2008) Mi azonban...Gondolatok médiáról, az egyház kampányairól, a megtalált közösségről. *Vigilia* 2008/9. 642–652.
- Aczél Petra (2010) Milyen ez a kép? In: Korpics Márta – Wildmann János (2010) *Vallások és egyházak az Egyesült Európában*. Budapest, Typotex. 285–292.
- Andok Mónika (2010) Az örök és a változó – a vallásban és egy szociológiai felmérésben. In: Korpics Márta – Wildmann János (2010) *Vallások és egyházak az Egyesült Európában*. Budapest, Typotex. 267–272.
- Andok Mónika (2015) Átalakuló média, átalakuló nyilvánosság. *Vigilia*, 2015/6. 423–429.
- Andok Mónika (2016) *Digitális média és mindennapi élet*. Budapest, L'Harmattan.
- Andok Mónika (2017) A média fogalmának új megközelítése és érvényessége a nyilvánosságelméletekben. In: Lázár Kovács Ákos (2017szerk.) *Vallás – média – nyilvánosság. Új társadalomtudományi megközelítések*. Budapest, Gondolat. 119–140.
- Andok Mónika (2018) Media, Religion and Public Sphere: International Trends and Hungarian Researches. *KOME – An International Journal of Pure Communication Inquiry*, Volume 6, Issue 2. 16–31. <https://doi.org/10.17646/KOME.2018.22>
- Andok Mónika – Máté-Tóth András (1997) Egyházi médiakritika teológiai kritikája. In: Terestyéni Tamás (1997szerk.) *Médiakritika*. Osiris–MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport. 115–132.
- Balázs Géza (2003) Az új média retorikája. *Vigilia* 1. 12–18.
- Bátori Zsolt – Hamp Gábor – Horányi Özséb (2007) *A társadalmi kommunikáció szerkezete és működése a második modernitás időszakában*. www.akti.hu/tanulmany/dok/horanyi.doc (hálózati közlemény 2007.06.21.)
- Béres István (2010) Széljegyzetek egy kutatáshoz: tehertételek az egyházban. In: Korpics Márta – Wildmann János (2010 szerk.) *Vallások és egyházak az Egyesült Európában*. Budapest, Typotex. 221–227.
- Berger, Peter (1981) *Heretical Imperative. Contemporary Possibilities of Religious Affirmation*. New York, Doubleday.
- Bognár Bulcsu (2008) Vallás, egyház és a média kapcsolata. *Vigilia*. 653–661.
- Bögre Zsuzsanna (2004) *Vallásosság és identitás*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- Bokor Tamás (2010) Belső kommunikációval a társadalom felé. In: Korpics Márta – Wildmann János (2010) *Vallások és egyházak az Egyesült Európában*. Budapest, Typotex. 317–326.
- Croteau, David – Hoynes, William (2013) *A média mint üzlet. Nagyvállalati média és közérdek*. Budapest, Wolters Kluwer Kft.
- Derrida, Jacques – Vattimo, Gianni (ed.) (1998) *Religion*. Cambridge, Polity Press.
- Farkas Judit (2009) *Ardzsuna dilemmája. Reszocializáció és legitimáció egy magyar Krisna-hit közösségben*. Budapest L'Harmattan.
- Frauhammer Krisztina (2013) *Írásba foglalt vágyak és imák: Magyar kegyhelyek vendégkönyveinek összehasonlító elemzése*. Szeged, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.

- Gáncs Péter (1998) A hit kommunikációból van. A kommunikáció problematikája a Bibliában. *Lelkipásztor* 1998, szeptember.
- Geffré, Claude OP (2004) A kereszténység, az iszlám és a modern kor kihívása. *Mérleg* 2004/4. 406–423.
- Gerbner, George (2000) *A média rejtett üzenete*. Budapest, Osiris MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Glózer Rita – Mártonffy Marcell – Szöllősy Ágnes (2002szerk.) *A kölcsönösség struktúrái*. Budapest, MPRF–Balassi.
- Gonda László (2008) Meghívás a hit asztalához. Gondolatok a missziói kommunikáció kérdéséhez. *Mediárium*, 2008 tél. 12–17.
- Habermas, Jürgen (2002) Transzendenzen von innen, Transzendenzen ins Diesseits. In: Habermas, Jürgen (2002) *Glauben und Wissen*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Hamp Gábor – Szöllősy Ágnes (2000szerk.) *Egyház és kommunikáció*. Budapest, MPRF–Balassi.
- Horányi Özséb – Szilczl Dóra (2001) Az egyház(ak)ról. In: Buda Béla – Sárközy Erika (2001 szerk.) *Közéleti kommunikáció*. Budapest, Akadémiai. 79–92.
- Horváth Pál – Szabó Lajos – Tomka Miklós (2000szerk.) „...és akik más hisznek?” *Hívek és egyházak egymásról*. Budapest, Balassi.
- Huber, Wolfgang (2002) *Az egyház a korszakváltás idején. Társadalmi átalakulás és az egyház megújulása*. Budapest, Kálvin.
- Joas, Hans (2014) *A hit választása*. Budapest, Vigilia.
- Kaufmann, Franz-Xavér (1996) Vallás és modernitás. *Replika*, 21–22. 249–277.
- Kádár Zsolt (1993) A keresztény kommunikáció sajátossága. *Theologiai Szemle* 5. 259–267.
- Kopp Mária – Skrabski Árpád szerk. (2008) *Magyar lelkiállapot. Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban*. Budapest, Semmelweis Kiadó.
- Korpics Márta (2014) *A szakrális kommunikáció színterei: A zarándoklat*. Budapest, Typotex.
- Korpics Márta – P. Szilczl Dóra (2007) Miért kommunikáció, miért szakrális? In: Korpics – P. Szilczl (szerk.) *Szakrális kommunikáció*. Budapest, Typotex. 11–33.
- Korpics Márta – Wildmann János (2010) *Vallások és egyházak az Egyesült Európában*. Budapest, Typotex.
- Kovács Lajos (2016) *Az egyház mint kommunikáció*. Budapest, Jezsuita Kiadó.
- Kozma Zsolt (1994) A kommunikáció mint gyakorlati teológiai kérdés. *Theologiai Szemle* 1994/2. 66–77.
- Kreiner, Armin (2004) Párbeszéd és igazság viszonya az egyházban. *Mérleg* 2. 129–144.
- Lázár Kovács Ákos (2017a szerk.) *Vallás – média – nyilvánosság. Új társadalomtudományi perspektívák*. Budapest, Gondolat.
- Lázár Kovács Ákos (2017b) A mediatizált vallás. Egy „nem tetszőleges partner” a poszt-szekuláris társadalomban. In: Lázár Kovács Ákos (2017szerk.) *Vallás – média – nyilvánosság. Új társadalomtudományi perspektívák*. Budapest, Gondolat. 101–118.
- Lovász Irén (2002) *Szakrális kommunikáció*. Budapest, Európai Folklór Intézet.

- Lukács László (1997) Előszó. In: Horányi Özséb (1997 szerk.) *Az egyház mozgástereiről a mai Magyarországon*. Budapest, Vigilia. 7–10.
- Martin, David (1991) The secularization issue: prospect and retrospect. *The British Journal of Sociology* Volume 42. 465–474. <https://doi.org/10.2307/591190>
- Máté-Tóth András (2013) *Vallási kommunikáció és vallásdiskurzus*. Budapest, Magyar Vallástudományi Társaság – L’Harmattan.
- Máté-Tóth András – Sarnyai Csaba Máté (2008) „Egyházak a rendszerváltó Kelet-Közép-Európában. Egy nemzetközi vizsgálat tapasztalatai különös tekintettel Magyarországra, Szlovákiára és Ukrajnára / Cirkvi v strednej a východnej Európe počas transformacie.” In: Balogh Margit (2008szerk.) *Felekezetek, egyházpolitika, identitás / Konfesie, cirkevna politika, identita*. Budapest, Kossuth. 355–365.
- Máté-Tóth András – Juhász Valéria (2007) *Vallási közösségek az írott sajtóban. Kvantitatív és kvalitatív elemzések*. Szeged, JATE Press.
- Molnár Attila Károly (1999) A tudatreformáció és a vallásszociológia elvarázslása. In: Molnár Attila Károly (1999) *Feljegyzések a kaotikus feyházból*. Budapest, Kairosz. 307–331.
- Morel Gyula (2000) Mi szól a radikalitás mellett? *Mérleg* 3. 310–316.
- Myat Kornél (2010) Médiaelméletek és a késő-modern médiakörnyezet. *Médiakutató*, 2010/2.
- Nagy J. Endre (1997) Egyház és társadalom az átmenet sodrában. In Horányi Özséb (szerk.) *Az egyház mozgástereiről a mai Magyarországon*. Budapest, Vigilia. 149–166.
- Newbiggin, Lesslie (2006) *Evangélium a pluralista társadalomban*. Budapest, Harmat.
- Pikó Bettina (2003) *Kultúra, társadalom, és lélektan*. Budapest, Akadémiai.
- Pikó Bettina (2005) *Lelki egészség a modern társadalomban*. Budapest, Akadémiai.
- Pikó Bettina (2010) *Védőfaktorok nyomában*. Budapest, L’Harmattan.
- P. Szilczl Dóra (2017) A kollektív metamorfózisa. Szekularizációs aspektusok és a privát hit? In: Lázár Kovács Ákos (2017szerk.) *Vallás – média – nyilvánosság. Új társadalomtudományi perspektívák*. Budapest, Gondolat. 63–83.
- P. Szilczl Dóra (2016) *Vallás-tapasztalat-kommunikáció. A szakrális mint felkészültség*. GlobeEdit.
- P. Szilczl Dóra (2010) Kommunikáció a társadalommal In: Korpics Márta – Wildmann János (2010) *Vallások és egyházak az Egyesült Európában*. Budapest, Typotex. 308–314.
- Roncakova, Terézia (2018) Religious Messages and the Media Code – Inherent features of the media language code and the transmission of religious messages. *KOME – An International Journal of Pure Communication Inquiry* Volume 5 Issue 2. 19–37. <https://doi.org/10.17646/KOME.2017.22>
- Sánta Anikó (1997) Kommunikációs zavar az igehirdető és az igehallgató között. *Lelkipásztor*. 1998, január.
- Sebestyén Judit – Gayer Zoltán (2016) Az ó és az új nyilvánosság mint önmagába térő ösvény. *Médiakutató* 2016/ősz-tél.
- Stenger, H. M. (2002) Párbeszédés kommunikáció a 208. kánon szerint. *Mérleg* 1. 71–77.
- Szabó Zoltán József (2002) Az egyházi beszéd kommunikációs nehézségei. *Theologiai Szemle* 2. 80–85.

- Tamás Pál – Horányi Özséb (1997) A társadalmi konfliktusok és az egyház. In: Horányi Özséb (1997szerk.) *Az egyház mozgástereiről a mai Magyarországon*. Budapest, Vigilia. 11–18.
- Társadalmi sokszínűség a hírműsorokban. 2018. január 1. – június 30.* NMHH. hálózati közlemény. <http://nmhh.hu/szakmai-erdeltek/mediafelugyelet/tarsadalmi-sokszinuseg> (Utolsó letöltés dátuma: 2019. március 5.)
- Terestyéni Tamás (2006) *Kommunikációelmélet. A testbeszédtől az internetig*. Budapest, AKTI–Typotex.
- Tomka Miklós (1990) A vallás mint változó rendszer. *Szociológia* 3–4. 155–184.
- Tomka Miklós (1996) Mely rétegekkel kommunikál az egyház?. *Európai szemmel* 1996/4. 53–66.
- Tomka Miklós (2001) *Vallásszociológia. (Jegyzet)*. www.phil-inst.hu/uniworld. (hálózati közlés).
- Tomka Miklós (2006) *Vallás és társadalom Magyarországon*. Pázmány Társadalomtudomány 4. Budapest – Piliscsaba.
- Tomka, Miklós – Zulehner, Paul M. (2000) *Religion im gesellschaftlichen Kontext Ost(Mittel)Europas*. Ostfildern, Schwabenverlag.

NYILVÁNOSság A DIKTATÚRÁBAN

Elbeszéléstörténetek a Gyergyói-medence kulturális életéről

Kovács Eszter

kovacs.eszter0519@gmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2020.2.91

Absztrakt

Ez a tanulmány egy 2018 január–augusztusi terepkutatásra épül. Célja a nyolcvanas évek kulturális életének rekonstruálása a működtetők világán keresztül. A vizsgált térség, a Gyergyói-medence kulturális intézményei aktívan bekapcsolódtak a *Megéneklünk Románia* országos kulturális fesztiválba, a megyei szintű *Tavasza Hargitán* fesztivál programjába, illetve a helyi kulturális rendezvényekbe. Bár a hivatalos kulturális rendezvények egyfajta „pezsgő” kulturális életet biztosítottak, céljuk többnyire a tömegkultúra népszerűsítése és a lakosság indoktrinálása volt. Az etnikai identitás reprezentációjára a nyolcvanas években kevés alkalom adódott a magánszférán kívül, ha ez mégis megtörtént, akkor a kvázi-nyilvánosság védőhálójában történt. Dolgozatom a kulturális élet működtetőinek visszaemlékezései alapján vizsgálja a kvázi-nyilvánosságot.

Kulcsszavak

formális kulturális rendezvények, diktatúra, etnikai identitás, kvázi-nyilvánosság

A PUBLICITY IN A DICTATORSHIP

Recollections of the cultural life of the Gheorgheni Basin

Eszter Kovács

Abstract

The present study relies on the results of my field research conducted between January and August 2018, which aims to reconstruct the cultural life of the eighties in the Gyergyó Basin through the world of operators. The cultural formations of the institutions of the examined region were actively involved in the schedule of the *Megéneklünk Románia* National Cultural Festival in Romania, in the program of *Tavasza Hargitán* festival, and in the local cultural events. Although formal cultural events provided a "sparkling" cultural life, their goal was mostly to popularize mass culture and indoctrinate the population. In the eighties, there was little opportunity to express the ethnic identity outside the private sphere, but if they did, then it happened in the protective network of the quasi-public sphere. My thesis examines the quasi-public sphere on the basis of the recollections of the operators of cultural life.

Keywords

formal cultural events, dictatorship, ethnic identity, quasi-public sphere

NYILVÁNOSSÁG A DIKTATÚRÁBAN

Elbeszéléstörténetek a Gyergyói-medence kulturális életéről*

Kovács Eszter

1948-tól Románia-szerinte nemcsak a magántulajdon, hanem a kultúra államosítása is kezdetét vette. A Román Kommunista Párt megyei Propaganda és Agitációs osztályainak alárendelve hoztak létre művelődési egyleteket, illetve a Művészet- és Tájékoztatásügyi Minisztérium által kiadott *Művelődési Útmutatót*¹ (román testvérkiadványa is funkcionált), amely előírásokat tartalmazott a kultúrotthonok programjára és működési módjára vonatkozóan. (Lázok 2006, Novák 2016: 747) A MAT (Magyar Autonóm Tartomány)² megalakulásakor a pártapparátus ígéretet tett Székelyföld kulturális felvirágoztatására, melyben az 1945-ben indult „kulturális forradalom” kibontakoztatását célozták meg. Viszont a kezdeti években a kulturális élet arculata kevésbé volt magyar jellegű, inkább illeszkedett az országos akkulturációs folyamatokba, a kulturális felvirágoztatás helyett csak néhány kisebb engedmény született. Azonban 1955-től, Márton Áron, frissen szabadult püspök székelyföldi bérmezőútjának meghirdetésével a MAT vezetősége alkudozni kezdett Bukaresttel annak érdekében, hogy új kulturális intézményeket hozzanak létre, melyek fontosságát osztályszempontokkal igyekeztek legitimálni. Ebben a szellemiségben jött létre a Székely Népi Együttes, a rajoni múzeumok, a tartományi rádióstúdió, kulturális és ifjúsági folyóiratok stb. A hatalom szeméből nézve az újonnan létrejött magyar intézmények lehetőséget biztosítottak a „haladó hagyomá-

* A szerző a Budapesti Corvinus Egyetem Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskolájának hallgatója. Ez a publikáció az Európai Unió, Magyarország és az Európai Szociális Alap társfinanszírozása által biztosított forrásból az EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 azonosítószámú „Tehetségéből fiatal kutató – A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban” című projekt keretében jött létre.

¹ A *Művelődési Útmutató* 1948 1. évfolyam, 7–12. számában már a népi kultúra megújulásáról írnak, melyben közlik, hogy ezentúl a Román Népköztársaság évente egyszer az ország falvaiban és városaiban magyar nyelven kiadja a *Művelődési Útmutatót* a kultúrházak és a kulturális munka magyar irányítói számára, hogy elősegítse a magyar dolgozók új kultúrájának kifejlesztését.

² 1950-ben bevezették a rajonálási törvényt, amely az addig francia típusú, megyékből álló rendszerrel szemben egy szovjet, hármas felosztású területi felosztást követett (község/város/municípium-rajon-tartomány), amely egyébként az időszak hatalomkiterjesztési folyamatának lenyomata volt. Végül 1952-ben létrehozták szovjet mintára a Magyar Autonóm Tartományt (MAT), amelyhez Gyergyószentmiklós (jelen kutatási terep és környéke) is hozzátartozott. 1960-ban átalakították, ezt követően Maros–Magyar Autonóm Tartomány nevet viselte. (Bottoni 2008: 48–55)

nyok ápolása”³ címet viselő új kultúrpolitika kiteljesítésére. (Bottoni 2008: 95, 178, 129–130) Az 1960-ig tartó korszak fokozottan központosított volt, de ugyanakkor az egyéni alkuk és az engedményekre hajlamos pártapparátus viszonyát tükrözi a kulturális élet. Ennek ellenére tény, hogy a kisebbségi kultúra egy államilag finanszírozott és szigorúan ellenőrzött keretben működött. A MAT kulturális szerveinek feladata az ötvenes években a szocialista forradalom vívmányai és az új népi kultúra magyar nyelvű közvetítése volt. (Bottoni 2008: 168, 171, 178) Ebben a helyzetben a korszak kulturális intézményei, név szerint az *Igaz Szó*, a Székely Színház, a műkedvelő színjátszó csoportok és a dalárdák abba a csapdába estek, hogy a rendszer által szorgalmazott, előadásokba épített ideológiai tételek a tömegek elutasításával és ellen-szenvével járt együtt. A Székely Színház repertoárjának ideológiai tartalmát például bonyolult rendszer ellenőrizte, ami magába foglalta a színházigazgatókat, a néptanács Végrehajtó Bizottságát, a tartományi pártbizottság Tudomány és Művelődési osztályát és a Művelődési Minisztérium Színházi Osztályát is. Azonban a marosvásárhelyi színház a felsőbb nyomás ellenére sem teljesen tett eleget az ideológiai üzenetek tolmácsolásának és az új embertípus propagálásának, ebből adódóan több konfliktus is kerekedett a hatóságokkal. Szabó Ernő főrendező és Tompa Miklós igazgató járta ki azt az utat, hogy az előzetes műsortervtől eltérő darabokat játsszanak. Szimonov, Leonov darabok helyett Heltai, Machiavelli darabokat vittek színre. A hatalom szemében Tompa kispolgári elemnek számított, azonban szakmai kifogástalansága és a Bukarestben védett személyisége miatt elmozdíthatatlannak bizonyult. Az 1960-ban Maros–Magyar Autonóm Tartomány átnevezett és területileg átszervezett régióban a szigorúbb irányelvek követése a kulturális intézmények hétköznapijait továbbra is meghatározta, illetve a már említett alkukapcsolatok is. A megyésítést követően (1968), amellyel együtt járt az értelmiségiek által megalkotott „hargitaiság”⁴ eszményének népszerűsítése, illetve az új tömegkulturális rendezvények létrejöttével a következőképpen alakult a kulturális intézmények működése Hargita megyében. (Bottoni 2008: 188–194)

Ceaușescu hatalomra jutását (1965) követően kialakult a szocialista kultúra új iránya. Fogyasztható, tömegkultúrává alakult át a kultúrpolitika. Továbbra is állami finanszírozás és ellenőrzés alatt működött a közművelődés, illetve az addigi intézményhálózatot kibővítették a művészeti népiskolákkal és a népi alkotások házaival. (Novák 2016: 756–757) Ebben az időszakban a közművelődés, a szórakoztatás és a kulturális szolgáltatás került előtérbe. A pedagógusok körében kötelezővé vált az úgynevezett kultúrmunka, ez az iskolán kívüli kötelező kulturális, népművelő munkát jelentette. A pedagógusok feladatai közé tartozott, hogy az általuk vezetett műkedvelő csoportok munkáját integrálják a *Megéneklünk Románia* országos fesztivál és a *Dacida* tömegsportmozgalom szervezetébe. (Ferencz 2011: 15)

A *Megéneklünk Románia* fesztivált 1976-ban alapították, a *Politikai Nevelés és Szocialista Kultúra* elnevezésű kongresszuson, amelyet június 2–4. között rendeztek meg. A címet Alecu Russo (1817–1859) azonos című esszéje⁵ inspirálta. Évenként került megrendezésre,

³ Az eszme a harmincas évekből ered, a Révai József által megalkotott „progresszív hazafiság” tételéből, melynek célja a nemzeti érzelem és a proletár internacionalizmus összekapcsolása. (Bottoni 2008: 130)

⁴ Az úgynevezett „hargitaiság” 1968-as megyésítést követően veszi kezdetét, amikor Hargita megye lesz a magyar megye, az ott élő értelmiségiek és politikusok feladatuknak tekintik egy kulturális úr betöltését, ami a hargitai ember, a hargitai kultúra definiálását, megalkotását jelentette. Egy retorikai klisérendszer alakítottak ki, melynek hordozója volt a megyével párhuzamosan megszülető *Hargita* megyei napilap. Azonban a mindennapi élet és a „hargitaiság” eszménye egymással ritkán találkoztak, illetve csak a létrehozók és fenntartók szűk rétege vette komolyan. (Biró–Bodó 1991: 196–208)

⁵ Alecu Russo *Cîntarea României* című műve 1850-ben jelent meg anonim a *România Literară* irodalmi folyóiratban.

ahol a nemzeti kulturális rendezvényeket területileg, műfajilag tagolva felmenő rendszerben egyetlen egységes szisztémába akarták szervezni. Célja a szocialista tudatformálás, forradalmi hangvételű, ideologikus előadások bemutatása volt. A sajtó intenzíven hozzájárult a rendezvénysorozat propagálásához. Így tömegmozgalommá nőtte ki magát, a nép mint a nemzeti kultúra megteremtője jelent meg, a fesztiválnak a tömegkultúra népszerűsítése és a lakosság indoktrinálása volt a célja. Minden romániai művészeti megnyilvánulás a *Megéneklünk Románia* mozgalom neve alatt futott, amely mind a magasművészetet, mind a tömegkultúrát magába olvasztotta. (Ernei 2013: 428–429) A román nemzeti öntudat és a népi kultúra erőteljes propagálása mellett a rendezvény a személyi kultuszt is kiszolgálta. A mozgalom egyfajta segerszemlélt hozott létre, melyen az amatőr, és a profi művészek is részt vettek, részt kellett venniük. A rendezvénynek volt egy verseny jellege, ahol összemérhették erejüket a különböző művészeti csoportok. (Demeter 2015: 130) Helyi, regionális, megyei és országos szakaszai voltak a *Megéneklünk Romániának*, ahol a helyi szakaszon dobogós helyezést értek továbbjutottak a megyei szakaszra, onnan pedig az országos szakaszra lehetett továbbjutni. Az országos szakaszt több alkalommal Bukarestben vagy valamelyik, a lakosság nemzetiségi összetételét tekintve román többségű városban szervezték meg. Hargita megyében a megyei szakaszt a Zsögödfürdön minden év tavaszán megszervezett *Tavaszi a Hargitán* elnevezésű verseny testesítette meg. De például a lövete-bányai *Bányásznapi*, vagy a szentegyházi *Nárciszfesztiválnak* is nagy visszhangja volt. (Ferencz 2011: 15) A helyi szakaszok ugyancsak a *Megéneklünk Románia* név alatt futottak. Az országos és megyei rendezvényeket egy évben csak egyszer rendezték meg, ezek nagy volumenű rendezvénynek számítottak. A helyi szakaszok egész évben, helyileg és intézményileg is más-más időpontokban kerültek megszervezésre. Ezek a versenyek kisebb méretűek voltak, többnyire az adott intézményhez tartozók vettek részt.

Az országos és megyei szakaszokon nevesebb művészek, a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanácsok vezetői, inspektorai, a pártbizottság tagjai és a propagandaosztályokból kerültek ki a zsűri tagok. A helyi szakaszokon pedig a megyei Művelődési Tanácsból kirendelt személyek, a helyi sajtó és művelődési intézmények vezetői, helyi művészek zsűriztek. A produkciókat értékelték a tekintetben, hogy ki juthat tovább a következő szakaszra, ennek fényében alakultak ki 1–3. helyezések. A nyolcvanas években egyre nagyobb méreteket öltött a rendezvény-mozgalom, a művészeti produkciókat ekkor már alapvetően az amatőr szerzők és előadók határozták meg. Az 1968-ban létrehozott országos és megyei Szocialista Művelődési és Nevelési Tanácsok, a pártbizottság és a propagandaosztályok ellenőrizték és adtak ki előírásokat a művelődési életre vonatkozóan, amely kiterjedt a *Megéneklünk Románia* kultúrversenyre is (Novák 2016: 756), ekkor már viszonylagos alkotói szabadságról sem beszélhetünk. (Demeter 2015: 128–130)

Ezek a rendezvények egy előre kidolgozott forgatókönyv szerint zajlottak, mindegyik a helységek, illetve a megye szimbolikus sajátosságait volt hivatott reprezentálni, tematizálni. A közművelődés jellegét erőteljesen meghatározta a régió népi hagyományainak felmutatása, a székely folklór és kézműves alkotások is nagy hangsúlyt kaptak⁶ mind a helyi rendezvények,

⁶ A jelenséget a szakirodalom folklorizmusként nevezi meg, amely iránt az 1970-es évek végétől nagy érdeklődést mutatott a néprajztudomány. V. E. Guszev a folklorizmust egy társadalmilag meghatározott folyamatként határozza meg, amely eltér a hagyományos folklór kialakulásától és létezési körülményeitől. Akkor tűnik fel a folklorizmus jelensége, amikor bizonyos objektív körülmények felmerülése akadályozza a folklór fejlődését, illetve akkor, amikor a nemzeti kultúra kialakításához vagy újratermeléséhez igyekeznek felhasználni. Guszev öt tipológiát nevez meg a szocialista társadalmakban fejlődő folklorizmusra. A romániai tömegkulturális rendezvények a következőkbe illelnek bele: a folklór transzformációja az amatőr művészeti tömegmozgalmakban, a folklór transzformációja az állami-társadalmi koncert- és esztrádművészet rendszerében, illetve a folklór adaptációja a hivatásos művészet területén. (Guszev 1983: 440–442) Hermann Bausinger a folklorizmusról al-

mind a *Hargita* és a *Megyei Tükör* megyei lapok hasábjain. (Demeter 2015: 135) A közművelődés erőteljes népi kultúrára való ráépítése országos és hivatalosan is elvárt tendencia volt. (Stefănescu 2010)⁷ Mindezek mellett gyakoriak voltak a képzőművészeti táborok, (a legkiemelkedőbb a gyergyószárhegyi Barátság Művésztelep, ahol egész Románia területéről képviseltették magukat elismert képzőművészek), a szavalóversenyek, a képzőművészeti kiállítások, az író-olvasó találkozók és a kórustalálkozók, az amatőr színjátszók előadásai és ezek egyben mind népszerűek is voltak. (Demeter 2015: 132)

Gyergyószentmiklós és a környező települések is aktív részesei voltak az országosan kiépült közművelődési hálózatnak, hiszen minden állami egységnek kötelező volt részt venni a különböző országos és helyi kulturális rendezvényeken. A dolgozatnak nem célja, hogy a Gyergyói-medence összes kulturális szerveződését számba vegye, azonban voltak olyan formációk, néptáncgyűttesek, amatőr színjátszó csoportok, kórusok, irodalmi körök, amelyek megalakulásuk óta a rendszerváltás utáni években vagy máig működnek. Így az 1972-ben létrejött gyergyószentmiklósi Hóvirág Néptáncgyűttes, a Salamon Ernő Irodalmi Kör (1962), a Figura kísérleti színház (1984), Gyergyóditróban az 1964-től Petres Lajos által vezetett⁸ gyerek- és vegyes kórus. Elmondható, hogy a Gyergyószentmiklós körüli összes településen a vizsgált időszakban aktív kulturális élet zajlott. Gyergyóremetén és Gyergyócsomafalván korszerű kultúrházakat építettek a hetvenes évek végén azzal a céllal, hogy az erdélyi nagy színházak (Kolozsvár, Marosvásárhely, Sepsiszentgyörgy stb.) előadásait fogadni tudják.

„1975 december 21-én avattuk fel, azt már ejtett padlóval, tehát színházteremnek lehet nevezni, a nagyobb színházakat is fogadni tudtuk 400 férőhellyel.” (R43)

kotott szerkezetében három lépcsőfokot különböztet meg, melyben a *Megéneklünk Románia* verseny a második és a harmadik szakaszba építhető be. A második szakaszban egy ideológiailag homogenizált társadalomról beszél, ahol a homogenizálásnak az egyik eszköze lehet a folklór, egyértelmű és új identitást közvetítő emblémákkal, a részvétel általában kötelező ezeken a rendezvényeken. A harmadik lépcsőfokon a bemutatás főképp kifelé irányul, azt hivatottak jelezni a nagy rendezvények, hogy a világ még rendben van. (Bausinger 1983: 439–440)

⁷ Simona Stefănescu román szociológus megerősíti, hogy 1949 és 1989 között Romániában a népi kultúra egyre inkább szerves része volt a tömegkultúrának. Viszont a *Megéneklünk Románia* versenyek nem jelentettek a román lakosság számára akkora szimbolikus ellenállási lehetőséget, mivel a nemzeti identitás felmutatása adott volt. Inkább a nyugati, tömegkulturális elemek nyilvánosságba való kiemelése testesítette meg az ellenállás lehetőségét, vagy a vicceselések. Ezt Lucian Boia román történész is megerősíti, aki szerint a vicceselés általi ellenállás és a tiltások ellenére a valósággyakorlás jelentette különösen a nyolcvanas évek második felében az ellenállást a román lakoságnak. (Boia 2016: 110–111)

⁸ Gyergyóditróban a legelső férfikórus működése 1867-re tehető, amit az I. világháború felbomlasztott. 1926 után újraéledt a ditrói férfikórus, amelybe a II. világháború újra beleszólt. 1946 januárjában Kacsó Ferenc karnagy vezetésével folytatta a kórus az addig megkezdett munkáját. 1947-ben az államosítás hozott változásokat a kórus életének működésében, az énekkar önállósága megszűnt, a továbbiakban pedig az állami támogatásoktól függött. Ettől kezdve a kórus rendszeresen vett részt az országos és tartományi kultúrversenyeken. Az 1800-as évek vége, az 1900-as évek lején már van utalás a ditrói gyermekénekkari tevékenységre, azonban a két világháború közti időszakra pontosabb adatok vannak a gyermekkórus működéséről. 1935-ben a Gyergyói-medencei gyermekkórusok vándortalálkozóján a ditrói gyermekkórus is részt vett. Ennek a találkozóknak verseny jellege volt, melyen a legjobb kórus egy zászlót kapott, amit egy évig őrzött. 1948-ban az új oktatási törvény életbe lépésével egyre inkább megszűnik a kórus egyházi jellegű tevékenysége. Az állami ünnepeken politikai tartalmú műsorral is készült a kórus, ami feltétele volt a működésüknek. 1967-ben ünnepelte a kórus százéves évfordulóját. Petres Lajos 1964-től vette át édesapjától, Petres Ignáctól a vegyeskar, a gyermekkar és a Líceum kórusának vezetését, amelyet egészen 2000-ig irányított. (Petres 2017: 18–22, 36, 57–59)

A megyésítés után a községek közművelődési életét a községi pártbizottság propagandatitkára irányította, aki egyben a kultúrotthon igazgatói szerepét is betöltötte, ezenkívül a községi néptanács elnökhelyettese is vezető szerepet töltött be a helyi kulturális életben, kiegészülve az agitációs brigádok tevékenységével, illetve a tanárok és a pedagógusok is nagy szerepet vállaltak a helyi kulturális élet működtetésében. (Demeter 2015: 129) Hargita megye összes településének kulturális élete ugyancsak a megyésítést követően a csíkszeredai megyeszékhelyű Szocialista Kultúra és Nevelés Bizottságának, illetve az Alkotások Házának felügyelete és irányítása alá tartozott.

A kutatás

Jelen dolgozat egy folyamatban lévő doktori disszertáció részét képezi, amely a nyolcvanas évek szimbolikus ellenállási⁹ gyakorlatait igyekszik feltárni. A dolgozat 2018 január–augusztus között készített félig strukturált mélyinterjúk alapján igyekszik rekonstruálni a nyolcvanas évek kulturális életét Gyergyóban a működtetők világán keresztül. Ez utóbbi alatt értem a helyi kulturális elit szereplőit, akik a különböző kulturális intézményeket, szerveződések irányították. Az interjúalanyok kiválasztásánál szerepet játszott, hogy a Gyergyói-medence összes települése fókuszba kerüljön, beleértve Gyergyószentmiklóst is. Ez annak függvényében sikerült, hogy kik azok, akik ma is élnek és szívesen beszélnek a vizsgált időszakról és munkásságukról.

Kiss Dénes a következőképpen határozza meg a nyolcvanas évek falusi kulturális elitjét. E szerint létezett egy adminisztratív-gazdasági elit csoport és egy kulturális elit csoport, ahol az utóbbiba a tanárok, tanítók, orvosok és ritkábban mérnökök tartoztak. A kulturális elithez tartozók általában felsőfokú végzettséggel rendelkeztek és a kapcsolathálójuk is az oktatási intézményrendszerben teljesedett ki, annak ellenére, hogy pártvonalon ritkábban, de voltak kapcsolataik. A kulturális elit csoport a falusi társadalomtól eltérő, értelmiségi életmódot folytatott, szinte az egyetlen olyan csoport, amelyik nem foglalkozott gazdálkodással. (Kiss 2004: 12) Kisshez képest valamivel tágabban értelmezem a falusi kulturális elitet. A kérdezettek között kultúrház igazgatók, egykori propaganda-titkárok, iskolaigazgatók, tanárok, orvosok, ta-

⁹ A hétköznapi ellenállás nem szándékozik forradalmat csinálni, nem egy szervezett tevékenység, mert egyéni akciókban nyilvánul meg (az anonimitás védelmében), azonban mégis jellemzi a kooperáció, a kisközösségek sűrű együttműködése, az informális társaskapcsolat-hálózatok kooperálása, egyfajta szubkultúrán alapuló együttműködés. (Scott 1990: 17–19) A hétköznapi ellenállás több formája ismert: hamis adatszolgáltatás; álcázás, színlelés; halogatás, passzivitás; háritás; teljesítmény-visszatartás; visszatulajdonítások; lopás; kooperációk; kötelezettség tagadása és végül a szimbolikus támadás. (Oláh 2001: 199–252) A szimbolikus ellenállás a kommunikáció és a viselkedés szimbolikus eszközeivel igyekszik az aszimmetrikus társadalmi viszonyokat kiegyenlíteni, megfordítani (Oláh 2001: 250–251), nem mindig egyértelmű az üzenete, ami zavaró is lehet, viszont gyakran szándékosan kétértelmű a tartalom, hogy a közvetlen, nyílt kihívás kijátszásával a nyílt megtorlás is elkerülhető legyen. (Scott 1990: 17–19) Disszertáciomban négy területen vizsgálom a szimbolikus ellenállás jelenségét a Gyergyó-medence nyolcvanas éveiben. Így az ugratásokban és a politikai viccekben, a kulturális élet és a sport szerveződése területén, illetve a vallási ünnepek és szórakozás témájában. Nem szándékozik az ellenállás-alkalmazkodás leegyszerűsítő dichotómia szerint elemezni az eseteket, inkább a különböző témák példáit a maguk komplexitásában igyekszem feltárni. Így a mostani dolgozatom is a disszertációm részét képezi, a kulturális élet hétköznapijait vizsgálom. Olyan cselekvéseket elemzek, melyben a hivatalos reprezentációknak a használata a kényszer eredménye, viszont az eseményeket a résztvevők a saját etnikai identitásuknak megfelelően értelmezik. Csak azért alkalmazkodnak, hogy céljaikat elérjék, mivel forradalmat csinálni nem voltak képesek és nem is szerettek volna, így a reprezentációkkal és a bizalmi kapcsolatokkal való ügyes operálás jellemzi a nyolcvanas éveknek ezt a részét is.

nítók, könyvtárosok és szakképzett, de felsőfokú tanulmányokkal nem rendelkező személyek is szerepeltek. Ezért e tekintetben jóval összetettebb a falusi kulturális elit meghatározása. Az általam kérdezett és az esettanulmányban szereplő 8 „kultúrunkásból” 4 személy nem rendelkezik felsőfokú végzettséggel, a szakképesítésük vagy kapcsolódott valamilyen módon a kulturális élethez (gondolok itt a könyvtárosi munkára, vagy a koreográfusi pályára) vagy más szakmai felkészültségük volt (mezőgazdasági szakképesítés). A tanítók elengedhetetlen elemei voltak a kulturális életnek, viszont voltak szakképzetlen, helyettesítő tanítók is (főként az ötvenes-hatvanas években volt jellemző). A következő réteg a szakmunkás végzettségűek. Már az ötvenes évektől kezdődően jellemző volt, hogy a paraszti sorból „felemelkedett” gyári munkásságnak teret biztosított a korabeli kultúrpolitika, hogy amatőr színjátszóköroökben, az irodalmi életben, kórusokban stb. kibontakoztathassa tehetségét az, aki affinitást érzett erre. Ez egyrészt saját választás is volt, másrészt egy nyomásnak is volt köszönhető, hiszen minden termelési üzem rendelkezett kulturális szakosztállyal is, amely kötelezően a különböző párt-ünnepek, évfordulók alkalmával műsorral szórakoztatta a közönségét. Így nem meglepő, hogy a nyolcvanas években is találunk olyan személyeket, akik nem rendelkeztek felsőfokú képzettséggel, viszont sikeresen működtették, „felvirágoztatták”, vagy aktívan részt vettek kulturális mozgalmakban, intézményekben. Ehhez kapcsolódik az agitációs brigád közismert működése, ahol kimondottan az üzemek dolgozóinak munkamorálját javító humoros formában rövid verses énekeket költöttek, általában valakinek a rosszul végzett munkáját „énekeltek ki”. Azonban a kulturális élet működtetői nem tartották az agitációs brigádok munkáját a kultúra igazi részének, inkább csak a hatalom által kényszerített, silány minőségű hazafias ügyködésnek.

„A szárhegyi néptanácsnál be jól megy a munka, rendelkeznek, intézkednek, de mégsincs foganatja. Hej jó élet, élet, ez aztán az élet. Ha nem hiszed gyere hozzánk, ott majd meggyőződhetsz! Nem a rendszert bíráltuk, hanem a rendszerben lévő embereket, akik nem csinálták meg a munkájukat, sőt ezt kérték, hogy meg kellett bírálni, hogy nem jól megy a munka. Ki kellett énekelni, hogy hol a baj. Nem tudták jól felszedni a kollektívbe a pityókat „Piros is volt, fehér is volt, de felszedni, de kiszedni, de nehéz volt.” Ilyen marhaságokat énekeltek. Agitációs brigád örökké volt, megszenyítették azokat, akik nem dolgoztak jól. A kultúrba¹⁰ énekeltek ki, nem a nagyfőnököket, csak a helybélieket, hogy jobban menjen a munka. Az agitációs brigádba én örökké benne voltam.” (R26)

Egy vezérfonal szerint haladtam az interjú kérdéseivel, melyekben személyre szabott kérdések is szerepeltek az interjúalany beosztásától, életkorától és társadalmi beágyazottságától függően. Nyitott kérdéseket is feltettem, melyek a kulturális rendezvények, vagy azok szervezésének személyes élményeire voltak kíváncsiak, illetve arra, hogy hogyan intéztek el ügyeket. Ezeknél a kérdéseknél igyekeztem szabadon hagyni a visszaemlékező gondolatait, azokat nem befolyásolni, hogy minél árnyaltabb képet kapjak a válaszokból. Arra voltam kíváncsi és szerettem volna konkrét példákkal alátámasztani, hogy a gyergyói térségben a köznyelv által megfogalmazott „diktatúra legsötétebb éveiben” hogyan egyensúlyoztak a kulturális élet működtetői a hivatalos kényszer és a helyi igények között.

Több történet szól olyan esetről, ahogyan ezeken a versenyeken a résztvevők sikeresen játszották ki a cenzúrát és a hatalom figyelmét. A kulturális elit résztvevői az esetek többségében sikerrel egyensúlyoztak a formális kényszer és a helyi közösség igényei között. Például a vizionálások alkalmával, vagy a kultúrversenyeken, amikor a falusi színjátszóköroök vagy dalsoprotok nem szívesen tanultak be román nyelvű műveket, mert egyrészt a hiányos nyelvismeret gátolta őket a megértésben, másrészt ezek többnyire a kommunista eszméket voltak

¹⁰ Kulturház.

hivatottak hirdetni, ilyenkor a közösség igénye a kulturális versenyeken abban mutatkozott meg, hogy a nemzeti kisebbségi kulturális és helyi vonatkozású, tradicionális értékeket reprezentálták (Ferencz 2011: 61).

„(...) ugye, próbálták örökké globalizálni, leszorítani, s román színbe öltöztetni, voltak, akik bedőltek ennek, de volt, aki megtalálta a módját, hogy mégse ez történjen, de pont ennek a leple alatt sajátos értékeket hozza fel az ember. Mikor azt mondták, hogy a nemzeti értékek fontosak, hát akkor vesszük először a sajátjainkat s azután jönnek a többiek. A Megéneklünk Románia fesztivál keretén belül ugye volt lehetőség arra, hogy sajátos helyi értékeket szedjen elő az ember, népdalversenyek, irodalmi versenyek, író-olvasó találkozó stb. egy pezsgő kulturális életet lehetett teremteni (...)” (R6)

A fent idézett visszaemlékezés-részlet ugyan a magyar kisebbségi nézőpontból, de utal arra a Romániában a nyolcvanas években, különösen a kulturális, szellemi és politikai életben létező aspektusra, amikor a marxista beszédmódot felváltotta egy erős nemzeti, ideológiai diskurzus. Ennek következménye a nemzeti értékek és szimbólumok hangsúlyozása volt. Azok a magas kulturális értékeket képviselő román értelmiségiek, akik nem csatlakoztak ehhez a diskurzushoz, illetve éppen ellene voltak, ugyanúgy hozzájárultak a nemzeti ideológiai diskurzus reprodukálásához. Ez vagy a távolmaradás, vagy a deklaráltan európai (nyugati) értékek képviselésének hangsúlyozásával vagy a kulturális szférában működésük ellehetetlenítésével teljesedett ki (Verdery 1990: 302, 316). A magyar kisebbség reakciója erre, az általam vizsgált térségben a nemzeti kisebbségek szimbólumainak és értékeinek a kvázi-nyilvánosságba való kiemelése volt, és az ilyen helyzetek megteremtésének az igyekezete.

Kutatásom interjúbeszélgetéseken alapszik, azonban mindvégig szem előtt tartom azt, hogy az elbeszélte történetek a jelenben megélt pozíciókból születtek, ezzel együtt megszüpítve, akár felértékelve a harminc évvel ezelőtti múlt eseményeit, teljesítményeit¹¹ (Gyáni 1997: 152–161, 2009: 259–274), valamint azt, hogy a nyolcvanas években a kisebbségi elite jellemzővé vált az úgynevezett etnikai diskurzus¹², amely a mindennapi tevékenységekbe és szóhasználatba beépült és felerősödött (Biró 1998: 72).

Az interjúk anonimizálásában Louise Corti, Annette Day és Gill Backhouse szerzők, kvalitatív adatok anonimizálásáról szóló tanulmánya szerint jártam el. Több szempontot adnak meg az anonimizálás stratégiájához, melyek mind az interjúalanyok személyiségi jogait védik. Elsőként hangsúlyozzák, hogy az interjúalanyok részéről a szóbeli vagy írásbeli beleegyezés elengedhetetlen eleme a kvalitatív módszerek alkalmazásának. Az interjúalanyok felismerhetősége, vezeték- és keresztnéve, munkahely nevét nem lehet feltüntetni. Ez alól kivételt képeznek azok az oral history interjúk, melyeknél az interjú alanyok ragaszkodnak hozzá, hogy a nevük szerepeljen az archívumban. Az anonimizálás következő lépése a személynevek kicserélése álnevekre, kódokra (Corti 2000, Corti – Day – Backhouse 2000). Az álnevek és kódok megnevezése a kutató döntésén alapszik, a felismerhetőség minimalizálás a cél. Táblázatba csoportosítottam az interjúalanyokat kódok szerint (pl. R8, R31 stb.), a foglalkozások megjelölésénél csak a tág értelemben vett területet jelölöm meg. Például a tanárok esetében

¹¹ Illetve a dolgozat másik célja – amely jelenleg folyamatban van –, hogy a visszaemlékezések mellett az állambiztonsági iratokban szereplő jelentéseket is figyelembe vegye.

¹² Biró A. Zoltán az etnikai diskurzust a hatalommal szembeni, nem legitim diskurzusként definiálja, mintegy menedékként értelmezi, amelyet a kisebbségi elit a nyolcvanas évekre teljesen a magáévá tett és kanonizálódott. Az etnikai diskurzus a rejtett etnikai nyilvánosságban legalább annyira kötelező volt, mint a legitim társa. Az elitnek mindkét diskurzushoz tisztázni kellett a viszonyát. A legtöbb esetben föl kellett vállalni a legitim diskurzussal való azonosulást, illetve az etnikai diskurzussal való rejtett azonosulást. Ez azoknak okozott problémát, akik egyik diskurzussal sem tudtak azonosulni (Biró 1998: 72–74).

nem nevezem meg a konkrét szakterületet, csak azt, hogy az oktatásban tevékenykedtek. A kulturális vezetők csoportjába beletartozik a propaganda titkár, a színjátszókör vezetője, néptáncgyűttes vezető, kultúrház igazgató, kultúráért felelős felsőbb szervek, lapszerkesztők, kiadók vezetői. A kulturális élet csoportba az írókat, zenészeket, képzőművészeket, illetve az amatőr kulturális tevékenységet végzőket soroltam. Az idézett interjúszövegek mellett kizárólag a kódneveket jelöltem meg.

1. táblázat
A kutatás interjúalanyai

Kód	Interjú fajtája	Interjúalany neve	Település	Munkaterület	Születési év
R5	személyes	nő	Gyergyószentmiklós	kulturális élet, adminisztráció	1939
R6	személyes	férfi	Gyergyócsomafalva	oktatás	1941
R8	személyes	férfi	Csíksereda	kulturális vezető	1946
R26	személyes	férfi	Gyergyószárhegy	szakmunkás	1936
R31	személyes	férfi	Gyergyóremete	adminisztráció, kulturális vezető	1943
R39	személyes	férfi	Gyergyószentmiklós	kulturális vezető	1947
R40	személyes	férfi	Gyergyóditró	kulturális vezető	1947
R43	személyes	férfi	Gyergyócsomafalva	kulturális vezető	1944

A kvázi-nyilvánosság és az átjárási technikák a visszaemlékezésekben

A szocialista társadalmakat vizsgáló kutatók a nyugati társadalomelmélet nyilvános–privát szféra distinkciója helyett inkább a hármas felosztást javasolják. A Marc Garcelon szociológus által megalkotott trichotómia modellben a szocialista társadalmak három nyilvánosságát különbözteti meg, a *hivatalosság szféráját, a társadalmi szférát és a magánszférát* (Bodó 2004: 58–60). A hivatalosság szférájába a hatalmi apparátust sorolja a maga zárt világával; a társadalmi szférába a hivatalos intézményeket sorolja, melyeket sűrűn átszőtt kapcsolati hálókkal, kölcsönös függőségekkel és lekötöttségekkel jellemez. A magánszféra a hivatalosság szférájától jól elkülönült világ, az intimitás, a megbízhatóság és a nyilvánosságból kiszorult értékek őrzése jellemzi (Bodó 2004: 58–60). Bodó Julianna is egy háromosztatú keretben vizsgálja a nyolcvanas évek társadalmi nyilvánosságait. Megállapítása szerint a nyolcvanas években a székelyföldi társadalomban olyan események váltak ceremonikussá, ünnepélyessé,¹³ melyek egy nem diktatórikus társadalomban egyszerű hétköznapi eseményeknek számítottak volna (Bodó 2004: 87–88). Bodó a nyolcvanas évek székelyföldi társadalmának nyilvánosságára a következő, ugyancsak hármas felosztást alkotja meg. Elkülöníti a hivatalos szférát,

¹³ A Ceaușescu diktatúra nyolcvanas éveiben a székelyföldi társadalom egyre több ünneplési alkalmat keresett, amelyek valós vagy vélt közösségi jegyek megerősítésére törekedtek, ez pedig abban az időszakban nyilvánosan nem, csak burkolt formában jöhetett létre. Olyan események, amelyek egy nem diktatórikus korszakban hétköznapi nap számítottak, azok ebben az időszakban különlegessé, ünnepélyessé váltak (Bodó 1998: 212).

a kvázi nyilvános szférát, és a mindennapi élet nyilvánosságának dimenzióit. E szerint a hivatalos nyilvánosság a hatalom önmaga reprezentációjának tere volt, azt teljes egészében kitöltve, olykor monumentális méreteket öltött, viszont a nyolcvanas években egy szigorúan beszűkített szókészlettel, behatárolt térrel és időtartammal rendelkezett ez a tér, a nép csak, mint díszlet szerepelt ebben a nyilvánosságban. Erőteljes ceremonikusság jellemezte a hatalom mindenfajta megnyilvánulását. A kvázi-nyilvánosság tere, ami egyébként nem azonos a nyugati társadalmakban civil szférának tekintett térrel, a magánszféra védelmébe mentett értékeket igyekezett kiemelni és a hivatalos szférába ültetni. Ez a tér fizikailag inkább formális, hivatalos volt, viszont helyet adtak az informális események lebonyolításához. Ilyenkor mind a két szféra elemeiből lett felépítve az esemény a jelöletlenség érdekében, a lehetőségeknek és a kényszereknek megfelelően. Mivel akkoriban a nyilvánosság csak reprezentatív nyilvánosságként működött, ezért a becsempészni kívánt értékek a nyilvános szférába ünnepi kontextusban teljesebben ki, leginkább ünnepi események keretében. Ilyenkor a reprezentatív nyilvánosság szimbólumainak tárházát igyekezett kihasználni, a hatalomtól jól megkülönböztetett diskurzust kialakításának céljából, mindemelett védekező eszközöként is szolgáltak a hatalom elemei, egyfajta kimagyarázási lehetőségként működött. Ez volt az egyetlen nyilvános szféra a korszakban, ahol az identitást nyilvánosan működtetni lehetett. A mindennapi élet nyilvánossága is jelentős lépéseket tett annak érdekében, hogy az addig megszokottól eltérő nyilvánosságmezőben mutatkozzon meg, kilépjen a láthatóság szférájába. Hasonló próbálkozások voltak, mint a kvázi-nyilvánosságé, annyi különbséggel, hogy a privát szféra nem törekedett arra, hogy felhasználja a nyilvános szféra elemeit. A saját elemek idegen térbe való átvitelét jelentette, Bodó Julianna hangsúlyozza, ezek a kilépések kizárólag az ünnepi alkalom idejére szóltak, de mindenképpen megragadták ilyenkor a lehetőséget, a hétköznapi élet elrejtett világ reprezentációjára (Bodó 2004: 56–63).

A következőkben azt nézem meg, hogy a visszaemlékezésekből kinyert példák mennyiben felelnek meg a szocialista társadalmi nyilvánosságok hármass felosztású keretének, illetve milyen átjárási technikákat alkalmaztak a kulturális élet szereplői. Az állami kulturális és adminisztrációs intézmények hivatalnokai és a hétköznapi ember, jelen esetben a lokális kulturális élet résztvevőinek mekkora szabadsága volt a két szféra közötti mozgásra, ezek pedig milyen szerepváltozásokkal jártak (D. Lőrincz: 2004: 71–72).

A nyolcvanas évekre a székelyföldi társadalomban kitermelődött a dichotomizált világ, a *mi* (a hatalommal ellentétes társadalom) és az *ők* (hatalom), a „*lenti*” és a „*fenti*” világ, a kettő közötti átjárás, a két világ találkozása a mindennapokban és az ezeknek háttérter nyújtó társadalmi nyilvánosságok egy sor stratégiai eljárást igényelt. Ez a kettős világ a román és magyar nyelvű kettős hatalom világaként jelent meg, melyben a visszaemlékezők nem érezték nyelvi korlátokat. A kettősség a hivatalos ideológia és a mindennapi problémák világának kettősségét is jelöli. A *mi* és az *ők*, e szerint a „*lenti*” és a „*fenti*” világ aszimmetrikus megnevezése (Koselleck 1997: 6), egyfajta elhatárolódás, ami a székelyföldi, többségében magyar nemzetiségű társadalom magatartásmódját jellemzi. Ez az elhatárolódás már a vizsgált időszakban jól körülhatárolt fogalmakkal, nemzeti identitást erősítő szimbólumokkal megtöltött tartalmi apparátus volt. A *mi-csoport* a magyar kisebbséget jelöli a román többséggel szemben. Mivel ezek az identitáselemek eltérnek a hivatalos ideológiai irányelvektől, a centralizált beszédmódtól, politikai cselekvéssé artikulálódnak (Koselleck 1997:6). Ugyan az 1989-es változásokat követően válik szembetűnővé a román-magyar szféra kettészakadása (Tánczos 1998), a kommunista diktatúra központosított hatalmi struktúrájában is fellelhető ez a kettős hatalmi szerkezet, ami nem egymástól elkülönülve, hanem egymással szoros kölcsönhatásban működött. Ez volt a feltétele a *mi-csoport* önérdékvényesítő stratégiáinak.

A vizsgált időszakban szinte csak a reprezentatív nyilvánosság működhetett, ezért a ceremonikusság által váltak láthatóvá azok a szférák, amelyeket a hatalom láthatatlanná akart tenni. A hatalom mindenhatósága miatt a mindennapi élet arra törekedett, hogy a megfelelő

személyek irányításával, a rejtett értékeit a hivatalosság területére behatolással kiemelve, vagy saját maga számára idegen területeket hódítson meg. A megfelelő személyek alatt értem azokat, akik hivatalosan a fenti világot is reprezentálták valamilyen módon, bizonyos funkcióban voltak (Bodó 2004: 97). Lehetett ez egy iskolaigazgató, kultúrházigazgató, tanár, mérnök stb., olyan, akit a lenti világ is megbecsült.

A példákban a nyolcvanas évek kulturális életét működtető személyek szólnak meg, olyan részeket emeltem ki az elbeszéléseikből, melyek a Bodó Julianna által megalkotott kvázi-nyilvánosság jegyeit magukon hordozzák, azonban azt is bizonyítják, hogy volt más feltétele is a kvázi-nyilvánosság megteremtésének. Az informális kapcsolatháló, a bizalmi formális-informális viszonyok, melyek a hatalomtól eltérő ideológiai tartalmakat rejtettek magukban és ellentétes irányba befolyásolták a kultúrpolitikát (Kiss 2012: 187) mind az alapját képezték ennek az alternatív nyilvánoságnak. Mindehhez kellett egy olyan személy, aki a hivatalosságot is képviselte, nélkülük nem lettek volna védettek ezek a szituációk. Az általam kiemelt bizalmi viszonyok sajátossága nem az, hogy feszítv módon járjanak el, hanem hogy ügyeket intézzenek, esélyt szerezzenek arra, hogy a kisebbségek a nyilvánosságban, a kultúrversenyeken a saját értékeiket reprezentálhassák. Az első példa trükköket jelöl a hatalom és cenzúra kijátszására, ahol egy hallgatólagos együttműködés tapasztalható a kultúrversenyek szervezői és a résztvevők között.

„Megalkuvás kellett legyen, tehát úgy lehetett Bartók műveket tanítani, Kodály és Bartók, magyar kórusműveket, az erdélyi magyar kórus zeneszerzők műveit, ha románt is tanítottunk.” (R40)

Erre a ditrói gyermekkórus megoldása a következő volt, nemcsak vegyítették a kórusműveket, hanem a repertoárban kedvező sorrendben válogatták be a román és magyar műveket. Kvázi keretet szabtak az előadásuknak román művekből, hogy belecsomagolhassák/integrálhassák a magyar zeneműveket is. A *Megéneklünk Románia* szakaszain a ditrói gyermekkórus a hivatalosság egyaránt fizikai és szimbolikus terébe lépett be. A „fenti” világ érzékelhető, jól látható elemei uralják a teret, de mégis ez volt az egyetlen hely, ahol nyilvánosan működtethető volt az etnikai identitás, pontosabban a Bartók és Kodály művek előadása. A kilépés gesztusa önmagában eseményt teremtett az eseményben, még inkább ünnepi formát kapott. Ebben a kilépésben hivatalos szféra elemeinek beemelése a Constantin Marin művek előadása volt. Ideális esetben a magyar zeneszerzők művei nem tartoznának a magánszféra terébe, azonban erre az időszakra jellemző volt, hogy a kisebbségi kulturális értékek már visszaszorultak a magánszféra terébe, ezért volt nagy jelentősége ezeket onnan kiemelni (Bodó 2004).

1983. május 3.	1. Constantin Marin: Ceaușescu și copiii 2. Bartók Béla: Cipósütés 3. Kodály Zoltán: Gergelyjárás

1987. április 14.	1. Neagu Mircea: Pionieri visători 2. Bárdos Lajos: Az árgyélus kismadár 1. Kozma Mátyás: Tavasz a kertben 2. Grigoriu Gheorghe: Marș pioneresc 3. Petres Csaba: Vettem majorannát 4. Chilf Miklós: Tavaszi hívogató 5. Constantin Marin: Ceaușescu și copiii

„A másik eset: 1976-ban Vasluiban. Akkor engem már ismert a román zeneszerzők elnöke, bukaresti Ludovic Paceavo, mert vegyes kóruossal négy éven keresztül ilyen nyíltszíni televíziós versenyen vettünk részt. (...) beállt és a gyermekkórus és a karmester mindig oda kellett menjen a zsűrihez, hogy válasszák ki abból a tizenötből, hogy melyiket énekeljék, na és kérdezi, hogy melyiket. No de azért, mert ő is írt egy vegyes kórusművet, az volt a címe, hogy *Partid Lumină, A pártfény*. Na meg is csináltak többször is nem volt azzal gond, jól ismertem, és azt mondja, hogy milyen énekeket énekelsz. És mondom, hogy válasszon és kiválasztott két kötelezőt, s te melyiket választod és mondom, hogy két Bartók és két Kodály művet. Bartók: *Cipósütés*, Kodály Zoltán: *Gergely-járás*. S azt mondja, hogy ezeket nem lehet, s mondom miért nem lehet? Hát mert Kodály milyen nemzetiségű zeneszerző volt? Mondom milyen volt. És Bartók? Mondom, igen ám de Nagyszentmiklóson született Romániában, és ő volt a legnagyobb román népzene gyűjtő! Nem számít, azt mondja. Kijelölt a tizből még kettőt. Mondom Isten segítse, jól van. Ahogy megyek fel a lépcsőn a színpadra, azt mondja a hangosbemondó, hogy menjek vissza (románul). Visszamegyek és azt mondja, hogy meggondolta magát, és énekeltesd, amit akarsz. Úgyhogy rendes gyerek volt.” (R40)

A fenti példa jól szemlélteti az informálisnak azt a válfaját, amikor a szakmai kapcsolatok által kialakult jó ismerősi, baráti viszony jegyében nem korlátozták egymást a kulturális élet vezetői.

A nyolcvanas években rendszeresek voltak az író-olvasó találkozók, minden év februárjában országosan megrendezték a *Falusi Könyvhónapot*, augusztusban a *Politikai Könyvhetet*, márciusban az *Intézmények Könyvhetét*. E rendezvények keretén belül a Kriterion Könyvkiadó íróit és fordítóit is író-olvasó találkozókra hívták, melynek rendszerint *Kriterion író-olvasó találkozó* volt a címe, viszont a rendezvény hivatalos neve (pl. *Megéneklünk Románia, Politikai Könyvhét* stb.) adta mindig a keretet. A nyolcvanas évek vége fele már érződött az író-olvasó találkozók ellehetetlenítése, kritikákat kaptak a szervezők, miszerint nacionalista jellege volt a találkozóknak a tekintetben, hogy mindig csak magyar írókat hívtak meg. Ezért román szerzőket is meghívtak a találkozókra, olyanokat, akik a szervezők elmondása szerint „kicsit az ők oldalukra hajlottak¹⁴”, így működhetek tovább a találkozók.

„(...)kialakult egy sajátos kommunikációs nyelv, amit nagyon könnyen megértett mindenki. És érdekes megfigyelni, mert nem éppen madárnyelv, de olyan utalások, annyira értette a közönség ezt a nyelvet, az irodalmi, és a hétköznapi nyelvet is. Például nagyon érdekes dolgok születtek így s mindig az volt az eljárás, hogy ez is *Megéneklünk Románia fesztivál* keretében zajlott, az ellen van-e kifogásuk? Nincs. Hát akkor? Ott volt hátul a színpadon kitéve, hogy *Megéneklünk Románia. Kész, fesztivál (...)*” (R6)

Jelen példa is a hivatalosság terében játszódik, ahol a cél az identitás nyilvános gyakorlása ünnepi formába öltve. A *Megéneklünk Románia* fesztivál reprezentációinak használata védekező eszköz volt, hogy a kortárs erdélyi magyar irodalomról beszélhessenek. Bár a hivatalosság keretében zajlik az esemény, a hivatalostól eltérő diskurzus megléte jellemezte az író találkozókat. Emellett a találkozókat követő zártkörű összejövetelek az írók, lapszerkesztők, könyvkiadók vezetői számára azt az informális légkört teremtették meg, ahol könnyen lehetett információhoz jutni, ügyeket intézni. Az összejövetelek, vacsorák mindig az adott település vagy intézmény kulturális ügyeivel foglalkozók által szervezett események voltak.

„Cseke Péter nagyon jó barátom, s az ő segítségével. Na ő hozta a kolozsvári szakembereket (...) Bitay Ödön, aki a *Politikai Kiadónak* volt a magyar részről a főnöke,

¹⁴ Olyan román írók és költők, akik nyitottak voltak a magyar kultúrára, akikkel jó baráti viszonyban volt a magyar irodalmi közeg, illetve egymást segítették a hatalmi diskurzus ellensúlyozásában, ki-játszásában.

vele megint jó kapcsolatomban volt és akkor ő a legrangosabb történészeket hozta, abból állt, egy mondatot mondtunk arról, hogy Politikai Könyvhét, s akkor tértünk rá a mi közös dolgainkra.” (R8)

A nyolcvanas évek egyik, évente megrendezett eseménye a *Politikai Könyvhét* volt. Bár a legelrettentőbb címet viseli, a szervezők elmondása alapján ez a rendezvény bizonyult a leg-sikeresebbnek, mivel a legrangosabb írókat és szakembereket gyűjtötte össze. Emellett, mint például Bitay Ödön, legitimációs forrása volt a hivatalosságnak.

A műsorterveket a megyei Szocialista Nevelés és Kultúra Bizottságánál vagy az Alkotások Házánál kötelező volt engedélyeztetni, ezt követően a műsorok elkészültével is számíthattak arra, hogy a megyétől valaki kimegy „vizionálásra”, azaz ellenőrzésre.

„Minden turné előtt kijöttek Csíkból vizionálni. A megyei pártbizottság propaganda osztályától valaki, vagy a megyei propaganda titkár, megyei kulturbizottság, megyei szaktanács, megyei alkotások háza. S ezekből jött 4-5 ember, s akkor ilyenkor zsebbenyúlós és pohárpálinka.” (R39)

A zsebbenyúlós és pohár pálinka jelzi azt a cselekvési módot, ami a nyolcvanas évekre már elengedhetetlen része volt az ügyek intézésének, azaz egy viszonylagos bizalmi kapcsolat létrehozása és megerősítése. A nyolcvanas évek második felében, amikor az élelemellátás drasztikus visszaesése a mindennapokat a túlélési technikák alkalmazására ösztönözte, ez a fajta kedveskedés, a nehezen beszerezhető, hiánycikknek számító étel-ital felkínálásával és egy személyes beszélgetéssel a kvázi-nyilvánosság létrehozását segítette.

Mert a műsorterveket jóvá kellett hagyni, (...) én is kezdő kultúrigazgatóként bementem a Salló Pista bácsihoz, ő volt az Alkotások Házának az igazgatója, hogy na jöttem, hogy a Betyárkendőt be akarjuk tanítani, s jóváhagyást kérek rá, s megnéz azt mondja – Tudod mit, a mostani látogatásod baráti látogatás, menj haza, nekem többet ilyenekkel ne gyere, csinálj amit akarsz” na ebből meg lehetett érteni. (R43)

A legtöbb esetben a románajkú ellenőrök vagy pártemberek, vizionálók bizalmába való viszonylagos beférkőzés volt a feladat. Viszont, ha a felettes vagy az ellenőr magyar volt, és biztosította a támogatásáról, akkor a továbbiakban ennek a viszonyoknak csak a megerősítése volt a cél.

A következő példa arról szól, hogyan tudták elintézni, hogy a *Megéneklünk Románia* kultúrversenyen a hivatalostól eltérő repertoárral készüljenek.

„Például volt a Megéneklünk Románia keretén belül a falusi színhátszás, s akkor kiküldtek egy 100 címet, szindaraboknak a címét, ha végigfutottál rajta, akkor egyet se kaptál, ami ennek a népnek megfelelt. Például volt az iskolának egy színhátszó csoportja, a falusi ifjaknak egy színhátszó csoportja. S akkor ügyesen megbeszéltem a felsővezetéssel, mi lesz, ha Tamási Áront játszanak, s mi lesz, ha ez lesz, az lesz. S azt mondták semmi nem lesz, csak menjen valami, de a vezérfonal az ki volt adva, s attól eltekintettünk, s ők nem szóltak semmit. Ezt mindenki megtehetette, aki akarta, a felsőbb vezetők is magyarok voltak, de még a románok is antikommunisták voltak. Úgyhogy például kijött egy ellenőrzésbe egy román ajkú, általában magyarul tudtak mind, általában egy kávé mellett ügyesen elbeszélgettünk, ebből akadó problémánk nem volt. (R31)

Ebben a példában is a kávé melletti beszélgetés az odafigyelést, a bizalmasságot jelöli. Például a gyergyószentmiklósi városi könyvtár alkalmazottai is rendszeresen alkalmazták ezt a technikát a „keményebb kezű” előljáróikkal szemben.

„...Ott nővonalon mi is kicsit kedveskedtünk neki, akkoriban gyakran járt a könyvtárba. S elkezdtek, hogy mi lenne, ha megkínálnánk, kavéztattuk. No én biza elkészítettem egy nagyon finom hirip-gomba salátát, s vittünk kürtőskalácsot és kávét, üdítőt,

és terített asztallal vártuk. S ugye Kálmán¹⁵ írta a szövegeit, ily módon egy kicsit baráti viszonyban voltunk, de nem annyira, csak a gesztusok voltak meg.” (R5)

Az első három példa Bodó Julianna kategóriáit igyekszik megerősíteni, bemutatni. Viszont a többi példa arra szolgál, hogy felismerjük: nem csak a hivatalos terek és reprezentációk ügyes használata szolgál a kvázi-nyilvánosság létrehozásához, hanem a bizalmi kapcsolati rendszerek kiépítése is, ami mintegy megelőzi a ceremonikusság meglétét. A kulturális életben is szükséges volt ügyeket intézni, ugyanolyan megfontolással járt, mint egy farmernadrág beszerzése, azonban itt szimbolikus értelemben volt nagy jelentősége a sikeres munkavégzésnek.

Összegzés

Az interjúkból kiragadott történetek a nyolcvanas évek valamelyik kulturális rendezvényéhez kapcsolódnak, mindegyik eset valamelyest megfelel a Bodó Julianna által meghatározott kvázi-nyilvánosságnak. A *Megéneklünk Románia* fesztivál, a *Tavaszi Hargitán* fesztivál és az összes többi regionális kulturális rendezvény a reprezentatív nyilvánosságnak is eleget tett, a hivatalosság kelléktárába tartozó szimbólumokat kötelezően használta, amely kimagyarázó lehetőséget is nyújtott. Így például a magyar nyelvű író-olvasó találkozók alkalmával a *Megéneklünk Románia* plakátokat használták, ahol Ceaușescu arcképe is szerepelt, vagy románul tüntették fel a keretként szolgáló rendezvény nevét, de előfordult olyan is, hogy a néptánc-együttesek fellépéskor a román táncokat is székelyruhában táncolták, arra hivatkozva, hogy teljesítették a kötelezöt, viszont a csoport anyagai keretei nem tették lehetővé, hogy román népviseletük is legyen.

Bodó Julianna azt mondja, hogy a kvázi-nyilvánosság volt az egyetlen nyilvános szféra a nyolcvanas években, ahol az identitást nyilvánosan gyakorolni lehetett, a ceremonikusság pedig egy jó lehetőséget nyújtott erre. (Bodó 2004: 62) Az ünnep szempontjából határozza meg a nyolcvanas évek kvázi-nyilvánosságát, Marc Garcelonra hivatkozik, amikor a hármas felosztást javasolja a merev nyilvános–privát dichotómia helyett (Bodó 2004: 58), azonban a Garcelon által meghatározott jellemzőket nem építi be a saját trichotómia-rendszerébe. Míg Garcelon a különböző nyilvánosságok résztvevőire és azok hálózati kapcsolatára koncentrál, addig Bodó a ceremonikusság, tér- és szimbólumhasználat szempontjából jellemzi a kvázi-nyilvánosságot.

Ha megvizsgáljuk a visszaemlékezésekből kiragadott példákat, láthatjuk, hogy mindkét hármasszótatúság jellemzőit magukon viselik. A hivatalosság reprezentációinak használata mindegyik szituációban jelen van annak érdekében, hogy a kisebbségi értékeket nyilvánosan gyakorolni tudják, viszont sok esetben utalnak arra is, hogy létezett egy jól kiforrott kapcsolati háló a Hargita megyei Szocialista Kultúra és Nevelés Bizottságának és az Alkotások Házának vezetői, inspektorai és a gyergyói települések kulturális életének működtetői között. Ez a kapcsolati háló egy bizalmas baráti kapcsolatot is magában foglalt, szakmai szinten pedig abban teljesedett ki, hogy nem korlátozták egymást abban, hogy nyilvános térben a magyar nyelvet és kulturális örökséget megjelenítsék, emellett a kulturális élet vezetői ügyeket intéztek, ami egyfajta reciprok kapcsolatként is értelmezhető. (Novák 2016: 765) Ezek a kölcsönös lekötelezettségi viszonyok, a köznyelvben az úgynevezett „kis figyelmességek”, melyekkel a helyi elit, jelen esetben a helyi kulturális elit élt. Ilyenek voltak például az ajánlékok, vacsora- és ebédmeghívások azok részére, akiktől függött, hogy mit vihetnek színre a kultúrversenyeken és milyen kultúrprogramokat rendezhetnek, illetve oda kiket hívhatnak meg.

¹⁵ A könyvtárigazgató.

„Sokszor mondják ezt a Megéneklünk és mit tudom mit, de nem volt haszontalan dolog, mert, jó, hogy volt a keret, a kórus elénekelt egy-két számot a partidul és a patria és conducătorul, de utána jött a mi népdalunk, a táncnál jött a mi népitáncunk, jött a mi kultúránk, a nagy keretbe belefértünk, nem azt mondom, hogy túl ideális volt ez, de mégiscsak...Függött attól, hogy kik voltak az emberek, ha szívügyüknek tekintették az anyanyelvet, a magyar kultúrát, akkor terjesztették, akkor foglalkoztak vele, ez az embertől függött.” (R8)

Dolgozatomban igyekeztem az olvasóhoz közelebb hozni a Gyergyói-medence nyolcvanas éveinek kulturális életét az informális kapcsolatok és az ügyintézők bemutatásán, illetve annak érzékeltetésén keresztül, hogy az ott élők milyen stratégiák szerint, milyen következményekkel kerültek meg a hivatalos szabályrendszereket (Böröcz 2019: 126–127).

IRODALOM

- Bausinger, Hermann (1983) A folklorizmus fogalmához. *Ethnographia*, 94. évfolyam, 3. szám, 434–440.
- Biró A. Zoltán (1998) *Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
- Bodó Julianna (2004) *A formális és informális szféra ünneplési gyakorlata az 1980-as években*. Budapest, Scientia Humana.
- Biró A. Zoltán – Bodó Julianna (1991) *A „hargitaiság”. Egy régió kultúraépítési gyakorlatáról*. adatbank.transindex.ro
- Bodó Julianna (1998) A magánszféra ünnepe a szocializmus korszakában. In: Bodó Julianna (1998) *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Boia, Lucian (2016) *Straniaistorie a comunismului românesc (sinefericiteleei consecinte)*. Bucuresti, Humanitas.
- Bottoni, Stefano (2008) *Sztálin a székeleyknél: a Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960)*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
- Böröcz József (2019) Kistársadalom – kiskapuk. *Replika*, 112 évfolya, 11. 123–143.
- Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana (2011) *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest, L’Harmattan.
- Corti, Louise – Day, Annette – Backhouse, Gill (2000) Confidentiality and Informed Consent: Issues for Consideration in the Preservation of and Provision of Access to Qualitative Data Archives. *Qualitative Social Research*, Volume 1. No. 3. Art. 7. <https://doi.org/10.17169/fqs-1.3.1024>
- Corti, Louise (2000) Progress and Problems of Preserving and Providing Access to Qualitative Data for Social Research – The International Picture of an Emerging Culture. *Qualitative Social Research*, Volume 1. No. 3. Art. 2. <https://doi.org/10.17169/fqs-1.3.1019>
- de Certeau, Michel (1984) *A cselekvés művészete*. Berkeley, Univ. Calif. Press.
- Demeter Csanád (2014) *Rurbanizáció*. Csíkszereda, Státus

- D. Lőrincz József (2004) *Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
- Ernei Júlia (2013) *A román kultúrpolitika evolúciója a Ceaușescu-korszak utolsó két évtizedében*. PhD Konferencia kötet, Debrecen, Balassai Intézet.
- Ferencz Angéla (2013) Helyi kulturális események prezentációs gyakorlata a Csíki-medencében. PhD disszertáció, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Kommunikáció PhD program.
- Ferencz Angéla (2006) *Kultúrázók. Falusi kultúrotthonok Hargita megyében*. Csíkszereda, Hargita Megyei Kulturális Központ.
- Garcelon, Marc (1997) The Shadow of the Leviathan: Public and Private in Communist and Post-Communist Society. In: Wentrub, Jeff – Kumar, Krishan (1997) *Public and Private in Thought and Practice*. The University of Chicago Press.
- Guszev, Viktor E. (1983) A folklorizmus tipológiája. *Ethnographia*, 94. évfolyam, 3. szám, 440–447.
- Gyáni, Gábor (1997) A mindennapi élet mint kutatási probléma. *Aetas* (12.) 1. 152–161.
- Gyáni Gábor (2009) A mindennapi élet mint analitikus kategória. A társadalomtörténet-írás lehetséges új útja. *Történelmi Szemle* (51.) 2. 259–274.
- Kiss Ágnes (2012) Informális gyakorlatok a romániai kommunista cenzúrárendszerben. *Magyar Kisebbség*. 17. évfolyam, 1–2. szám 185–221.
- Kiss Dénes (2004) A falusi elit átalakulása Erdélyben. *WEB* (12) április.
- Koselleck, Reinhart (1997) *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Józsefvárosi Műhely Kiadó, Budapest.
- Lázok Klára (2006) Államosított kultúra? A kulturális élet monopolizálásának kezdetei Romániában – 1948. In: Kovács Kiss Gyöngyi (2006) *Történelmünk a Kárpát-medencében (1926–1959–2006)*. Kolozsvár, Komp-Press Kiadó.
- Novák Csaba Zoltán – Tóth-Bartos András (2016) Társadalmi változások a szocializmus időszakában. In: Bárdi Nándor – Pál Judit (2016) *Székelyföld története III*. Székelyudvarhely, MTA BTK–EME–HRM.
- Oláh Sándor (2001) *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
- Petres Lajos (2017) *Áldást, békeséget kívánok házamnak. A ditrói kóruskultúra története 1867–2000*. F&F International Kft, Gyergyószentmiklós.
- Scott, James (1990) *Domination and the Arts of Resistance, Hidden Transcripts*. New Haven and London, Yale University Press.
- Stefănescu, Simona (2010) „Cultură tradițională” în România în perioada comunistă. O analiză din perspectiva studiilor culturale. *Revista de Sociologie*, nr. 3–4.
- Tánczos Vilmos (1998) Kettős hatalmi szerkezet a Székelyföldön. *Nemzetpolitikai Szemle*, 1998/2, 12.
- Verdery, Katherine (1994) *Compromis și rezistență: cultura română sub Ceaușescu*. Humanitas, București.
- Zöld Lajos (1999) *A víz szalad, a kő marad. A gyergyószárhegyi barátság művésztelép 25 éve/ 1974–1999*. Csíkszereda, Hargita Megye Tanácsa.

SZAKMAI, TUDOMÁNYOS NYILVÁNOS TEREK

Krémer András

kremer.andras@gmail.com,

<https://www.metropolitan.hu/munkatarsak/kremer-andras>

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2020.2.107

Absztrakt

Az interdiszciplináris párbeszéd az egyik legfontosabb tényező a tudomány fejlődésében. Az utóbbi időszakban megváltozott e belső nyilvánosság szerkezete és működése. Kornai János 2006-os cikkéből kiindulva ebben az írásban újragondolom e változások egy részét, a konferenciák tapasztalatai alapján. Hogyan működik ez a személyes párbeszéd e konferenciákon, milyen rejtett üzenetek fogalmazódnak meg e párbeszéd keretében a szekciók termeiben? Hogyan formálódnak azon professzorok körül személyes körök, akik képesek interdiszciplináris kérdésekről gondolkodó csoportokat kialakítani? Hogyan kommunikálnak e professzorok kollegáikkal, tanítványaikkal? Milyen képességek szükségesek, hogy működtessék ezeket a csoportokat, bátorítva a kooperációt, közös gondolkodást és értékteremtést?

Kulcsszavak

tudományos dialógus, kommunikáció, konferencia

PROFESSIONAL, SCIENTIFIC PUBLIC SPACES

András Krémer

Abstract

One of the most essential factors in the development of science is interdisciplinary dialogue. A significant change has been observed in the structure and operation of this inner publicity recently. By recalling János Kornai's article written in 2006, this paper aims to rethink the factors of these changes through the experiences of conferences. What are the hidden messages being articulated by working personal during conversations at conferences? How do professors generate small group dialogue around interdisciplinary questions? How do professors communicate with their colleagues and students? What kind of ability is necessary to operate these networks, to connect professionals and encourage their cooperation, mutual thinking, and creation of values?

Keywords

scientific dialogue, communication, conference

SZAKMAI, TUDOMÁNYOS NYILVÁNOS TEREK

Krémer András

Ez az írás, egy a Kommunikációtudományi Társaság 2019. évi konferenciáján elhangzott előadásból született. Az előadás célja a problémafelvetés volt, a figyelem felhívása arra, hogy a napjainkban egyre növekvő jelentőségű interdiszciplináris kérdések tárgyalásának, fejlődésének előfeltétele a tudományágak képviselői közötti érdemi, konstruktív személyes kommunikáció megteremtése, ápolása.

A szakmák (tudományterületek) belső nyilvánossága, dialógusa mindig a tudományos fejlődés egyik legfontosabb záloga volt. Mára ezeknek a nyilvánosságoknak a szerkezete, a dialógusok működési logikája megváltozott. A Magyar Kommunikációtudományi Társaság (MKTT) éves konferenciája kiváló alkalom, hogy magunkra tekintsünk e belső nyilvánosság, s különösen a konferenciák funkciója szempontjából. A felvetendő kérdések minden bizonyítással nem pusztán kommunikációs problémák, hanem a tudomány mai működésének alapvető strukturális, szervezeti problémái is, amelyeknek még felvázolása sem lehet e rövid írás feladata. Ugyanakkor az ennek előfeltételeként tekinthető belső és tudományágak képviselői közötti kommunikáció néhány sajátosságának felvetése segítheti a kérdés exponálását. Amikor az interdiszciplinaritás kommunikációs problémáiról beszélünk, azt a mélyebb problémák egy szimbólumaként kezeljük. Tesszük ezt azzal az önkorlátozó szerény hozzáállással, hogy a magunk – kommunikáció felőli – megközelítésével hozzá tudunk-e tenni valamit azok megfogalmazásához.

A kérdés megvilágításához Kornai János egy 2006-ban publikált tanulmánya¹ adta a kiinduló gondolatok megalapozását. Kornai ebben az írásában az interdiszciplináris kérdések kutatásával kapcsolatban fogalmazza meg gondolatait, amelyből most elsősorban a kommunikációs tényezőkre koncentrálok.

Interdiszciplináris párbeszéd korábban...

Kornai, e tanulmányában személyes tapasztalatból indul ki, nevezetesen, hogy egy interdiszciplináris témára szerveződő kutatócsoportban komoly nehézségeket okozott egymás megértése („Tisztesség és bizalom a poszt szocialista átmenet fényében”). A kutatócsoport közel húsz éve, 2000-ben szerveződött, s témájából adódóan jogász, közgazdász, szociológus, politológus, politikai filozófiával foglalkozó kutató és történész vett részt a munkájában.. A

¹ Kornai János (2006) A társadalomtudományok elkülönítéséről és együttműködéséről. *Közgazdasági Szemle* LIII. évf. 2006. nov., 949–960.

különböző tudományágak képviselői által használt eltérő feltevések, axiómák, szótárak, vagyis eltérő nyelveket használtak, amely körülmény jelentősen megnehezítette a közös gondolkodást a vizsgálni, értelmezni szándékolt közös valóságról. Másokat tekintettek klasszikus szerzőknek, jelentős kortárs műveknek, amelyek ismeretét a többiektől kölcsönösen feltételezték, elvárták. Ám a vizsgálandó közös valóság (probléma) mégis arra kényszerítette a kutatókat, hogy úgy beszéljenek, olyan közös nyelvet használjanak, amelyet a többiek, a más tudományterülettel foglalkozók is megértenek. Ez a nehézség irányította Kornai figyelmét arra, hogy e párbeszédéről elgondolkozzon. A nehézséget a „tanult nyitottság” enyhítette, oldotta meg, amely egyúttal kölcsönös tanulást eredményezett.

Második esemény, amelyet a szerző felidéz, egy néhány évvel későbbi, 2005-ben tartott előadása volt Kínában. Ehhez tanulmányozta a kínai reform akkori irodalmát, s meglepve tapasztalta, hogy a közgazdászok nem hivatkoznak a politológia irodalmára és fordítva, a politológusok nem hivatkoznak a közgazdaságra. A kölcsönös hivatkozások nélkül azonban meglehetősen egyoldalú a kínai reform értelmezése. Ez a tapasztalat egy kisebb kutatásra indította, s munkatársával, Péter Noémivel négy diszciplína (közgazdaságtudomány, politikatudomány, szociológia és jogtudomány) 5-5 vezető folyóiratának teljes, 2000-es évfolyamát megvizsgálták. Az eredmény megdöbbentő: a közgazdaságtanban 316 cikk 4885 hivatkozásából 88,9% közgazdaságtani, 6,6% interdiszciplináris társadalomtudományi, 2,2% politikatudományi, 1,2% jogi, s mindössze 1% szociológiai hivatkozásra leltek. Ehhez hasonló egyoldalúságot, bezárkózást tapasztaltak a többi tudományterület esetében is. Mindössze néhány kivételt találtak, mint például a racionális választás, vagy a játékelmélet témakörét.

Kornai cikke végén három javaslatot fogalmaz meg. (1) „Legyen legalább minimális jártasságunk a többi társadalomtudományban!” (Kornai 2006: 955) Ez azt jelenti, sokkal többet kell olvasnunk, oda kell figyelniünk a társtudományok friss eredményeire, vitáira. Oktatóként próbáljunk – akár kötelezés, akár ajánlás útján – hatni a hallgatókra. Előbbinek módja lehet a terjedelmesebb irodalomjegyzékek meghatározása, és annak számonkérése, míg utóbbi esetben bátoríthatjuk a hallgatókat azzal, hogy értéként jelölhetjük meg a szélesebb érdeklődést. Ide lenne sorolható az olyan lehetőségek megteremtése is, amely során más diszciplínák kurzusainak teljesítésével lehetne az adott tárgyhoz előírt szükséges kreditek egy részét megszerezni. (2) „Adjunk több biztatást az interdiszciplináris munkához, két vagy több diszciplína művelőinek együttműködéséhez!” (Kornai 2006: 955) Ennek már a cikk keletkezésekor is voltak jelei, gyakrabban fordultak elő ilyen kutatások, mint néhány évtizeddel azelőtt, de nem terjedt el széles körben. Ugyanakkor megemlíti, hogy az „interdiszciplináris tudós” (Kornai 2006: 955) meglehetősen pejoratív minősítés. „Ő a legjobb filozófus a közgazdászok között.” (Kornai 2006: 955) írja. Ennek a megítélésnek a megváltoztatását igen fontosnak tekinti. Ugyanakkor komoly akadályként említi meg, hogy a tudományos nyilvánosságnak hiányoznak azok a fórumai, folyóiratai, amelyek kellően nyitottak lennének az interdiszciplináris eredmények befogadásához. Példaként említi, hogy a Rendszerparadigma című cikkének (Kornai 1999) nem talált olyan angol nyelvű folyóiratot, amelynek profiljába az igazán beleillene. (3) „Segítsük elő egy új típusú „társadalomtudós” megjelenését!” (Kornai, 2006: 956) A problémák szélesebb megközelítése fontos lenne, de nem csak a zsenik szintjén „hanem a sokkal szerényebb kategóriákban is”. (Kornai 2006: 956) Ilyen tudósokra szükség lenne az akadémiai szférában is, valamint különösen a politikai tanácsadók körében. E tudósoknak, tanácsadóknak „nem kell, hogy részletes enciklopédikus tudásuk legyen, de ismerjék ki magukat ezekben a diszciplínákban, tudják azt, hogy milyen könyvekhez kell nyúlni”. (Kornai 2006: 956) A vezető politikusok, döntéshozók így sokkal megalapozottabb tanácsokat kapnának.

Interdiszciplináris párbeszéd ma...

Amellett, hogy e gondolatok ma is megállják a helyüket, több mint egy évtized telt el a cikk megjelenése óta. Sok változás zajlott ez idő alatt, a publikációk száma, s talán a megismerendő, megértendő, s megoldandó problémák száma is többszöröse az akkorinak. Ezért gondoljuk tovább a diszciplínák közötti s a diszciplínákon belüli párbeszédet, kölcsönös megértést, továbbá azokat a tényezőket, amelyek e tudományos közösségek belső dialógusait befolyásolják. Maguk a tudományágak önmagukon belül is fragmentálódtak, iskolák és módszerek szerint egymástól elszigetelt részterületekre váltak szét. A szociológián belül a sokváltozós statisztikai elemzők olykor nem is értik, hogy mit mondanak a narratív életútelemzők, és fordítva. De hasonló helyzetet sejtethetünk a pszichológia területén, azaz az analitikus hagyományokat őrzők, a neuropszichológia követői és a behavioristák között, már ami a közös alapvetéseket, paradigmákat, vagy éppen a közös nyelvet illeti. Tehát egyáltalán nem szűkíthető le a probléma a diszciplínák közötti megértésre, kommunikációra. Az egyes tudományágakon belül is fragmentálódás figyelhető meg, s ez a megosztás sem csupán tematikus, hanem értékek, hitek is törésvonalakat alkothatnak. Hangsúlyos, hogy az elkülönülés nem egyszerűen megértési, kommunikációs probléma, hanem a kasztosodás bizonyos jele. E kasztokon belül alakulnak országon belüli, vagy nemzetközi együttműködések, projektek, s végső soron az erőforrások elosztása is.

Jelen tanulmány mindezekben belül a személyes dialógusokra koncentrál, különösen azokra, amelyek az MKTT által is szervezett konferenciához hasonló rendezvényeken valósulnak meg. Ezen alkalmak, a tudományos, szakmai társaságok nagyobb összejövetelei okot adhatnak arra a bizakodásra, hogy az eredményesebb kommunikáció képes e kasztosodás ellen hatni.

E kommunikációs aktusokkal összefüggésben Michel Foucault a diskurzus hatalmi oldalára, kizáró eljárásaira hívja fel a figyelmet. (Foucault 1991) Ezek egyik elemként a diskurzusra, mint a diskurzustársaságok által ellenőrzött szertartásra tekinti. Ez a szempont felerősödik napjaink tudományos fórumain, amelyeken a diskurzus feletti hatalom egyrészt a kereteket, másrészt a befolyást, azaz a forrásokhoz való hozzáférést biztosítja a személyeknek és intézményeknek, például a pályázatok részrehajló elbírálása során. Ennek a hatalmi rivalizálásnak is szerepe van a tudományágak közötti dialógusok korlátozottságában, minthogy a tudományágak részben eltérő intézményeket is létrehoztak, amelyeket a diskurzus résztvevő csoportjai reprezentálnak. Amennyiben ez a szempont szerepet játszik, az túlmutat a Kornai által megfogalmazott problémákon, s azokhoz képest új tényezőként jelenik meg.

Foucault megkülönböztet „önmagukat elmondó” diskurzusokat, amelyeket hétköznapi-nak tekint, s a diskurzus konkrét aktusához köt, továbbá új beszédaktusokat, amelyek a megfogalmazásukon túlmutatnak időben. Utóbbihoz sorolva a vallási, jogi, s bizonyosan irodalmi szövegeket, s valamilyen mértékig a tudományos szövegeket is. E magasabb szintet nevezi „teremtő, alkotó diskurzusnak”, szemben az ismétlő, magyarázó, kommentáló beszéddel². (Foucault 1991) A foucault-i gondolathoz kapcsolható David Bohm teremtő dialógus elképzelése is. (Bohm 1996)

Mára megállapítható, hogy a tudományos diszciplínák jelentős változásokon mentek keresztül. Részben a tudományterületek határai is elmosódtak, részben az egyes területeket művelő kutatók, szakemberek tradicionális kötődései is különféle diszciplináris közösségekhez, intézményekhez kapcsolják őket. A nagy tudományos és közérdeklődéssel kísért kérdések egy jelentős része döntően interdiszciplináris, multidiszciplináris, ahogyan az infokom-

² Michel Foucault: A diskurzus rendje (ford:Török Gábor). *Holmi*, 1991 július (Az eredeti előadás időpontja 1970.)

munikációs technológiákkal kombinálódó orvostudomány és kommunikációtudomány, a bioinformatika. (Porath 2015) A hazai példák között említendőek például a várossal foglalkozó tudományágak fókuszába került témák: a Római Part, a „Buli negyed” (belső VII. kerület), a turizmus és airbnb, vagy a Városliget kérdései. E csoportok akár a Kornai által jelzett nehézségekkel együtt, akár más módon, de kialakítják saját nyilvánosságukat.

Hogyan működik ez a nyilvánosság? Alakítjuk, vagy csak alkalmazkodunk a sajátosságaihoz? Van-e létjogosultsága hagyományos formáknak? Vannak-e megfelelő képességeink a legmegfelelőbb formák megtalálására, működtetésére?

Az azonos témákkal foglalkozó szakemberek, azonos területen kutatók szűkkörű, vagy a szélesebb közönség előtt nyitva álló, de alacsony érdeklődéssel kísért találkozókon kommunikálnak egymással személyesen, vagy digitális csatornákon, felületeken tartják a kapcsolatot egymással. A közösségi oldalak írásos kommunikációja döntően rövid üzenetekből, postokból áll, amelyek kevésbé alkalmasak gondolataik elmélyült kifejtésére, véleményük mélységében történő kifejezésére. Ebben illeszkednek ezen oldalak általános kommunikációs sémáihoz. A kommentek személytelenebbek, kritikusabbak, mint a személyes, élő beszéd esetében, nélkülözik a háttér információkat és az alátámasztottság is elmarad. A szűkebb személyes csoportok résztvevői ugyanakkor rendelkeznek a közös nyelvvel, terminológiával, szakzsargonnal, amelyet Kornai hiányolt.

A „profiltiszta” diszciplínák mellett, tehát interdiszciplináris, multidiszciplináris, ugyanakkor igen speciális témákban is meghatározzák magukat olyan közösségek, amelynek tagjai egymás számára kívánnak nyilvánosságot létrehozni. Ennek terei részben a közösségi oldalak és levelező listák, részben a személyes tereként azonosítható konferenciák szekciótermei. Kornai megállapításának megfelelően az írott, hagyományos értelemben vett tudományos nyilvánosság nem alakult ki olyan formában, hogy ezeknek a közösségeknek megfelelő teret biztosítson. Profiljukat és szerkesztési elveiket megőrizve kérik fel a szerzőket publikálásra, akiket a tudományos kategóriabesorolása is az adott médiumhoz vonz, adott esetben még a felmerülő költségekkel együtt is.

A kutatók oldaláról egyre nő a nyomás a publikációk számának növelésére, a kutatói életpálya egyre korábbi szakaszaira is kiterjednek ezek a követelmények, s a publikációs kényszer alatt álló kutatók száma is nő. Mára erősebb publikációs követelmények vonatkoznak a doktori iskolák hallgatóira is, így a fiatal kutatók tudományos pályafutásuk elején kénytelenek alkalmazkodni a folyóiratok fő profiljához. Teszik ezt annak érdekében, hogy cikkekük minél nagyobb valószínűséggel befogadásra találjanak. A tudományos közlemények egy része még a publikációval elvileg azonos diszciplínában kutató kollégák többsége számára is követhetlenné, ki- és megismerhetlenné vált. Egyszerűen nincs idő, pénz, lehetőség lépést tartani a publikációs trendekkel, a szakirodalom megjelenésével annak egyidőben történő feldolgozása legfeljebb azon a szűkebb részterületen képzelhető el, amely a kutató kutatási területére fókuszál. E burjánzás eredményeként tehát szinte lehetetlen minden fontos publikációt elolvasni, de az is gondot okoz, hogy fentiek eredményeként a kutató gyakran nem is érti a másik szakterületen más módszereket követő, más előfeltevésekkel élő kollégák gondolatait. Ez tapasztalható a „konferencia-rutinokban” is. Az előadók elővezetik a maguk speciális, mások („kaszton kívüliek”) számára esetleg követhetetlen gondolataikat, amire a konferenciaszervezők reakciója a keretek rögzítésében mutatkozik meg. Korlátos, általában 15 perc időtartam áll nyitva egy-egy prezentációra, amelyet legtöbbször csak néhány kérdés követhet. Nem marad elegendő idő a diskurzusra és ennek eredményeként éppen a személyes jelenlét lényege vesz el, a kérdéskör azonos időben történő közös értelmezés lehetősége. Ezzel a konferenciák – a szakmai önéletrajzokban történő bejegyzés formájában – a szakmával szemben támasztott adminisztratív elvárások teljesítésének színterévé egyszerűsödnek, minimálisan megtartva eredeti céljukat, a tudástranszfer biztosítását.

Ezt a helyzetet erősíti fel az a jelenség is, amelyről többen az ún. „Sokal ügy” kapcsán kezdtek gondolkodni. (Sokal 2000) A fizikus, Alan Sokal, 1996-ban megjelentetett egy cikket a Social Text nevű társadalomtudományi folyóiratban. A cikk durva beugratás volt, posztmodern szlengben megfogalmazott, tökéletesen értelmetlen zagyvaság. A szerkesztők befogadták („benyelték”), megjelentették a cikket, ami lavinát indított el. Sokal természetesen később leleplezte magát. Ezzel drámai kérdésekre irányította a kutatók figyelmét. Amennyiben a használt nyelv bizonyos formái jegyeket hordoz magán, valamint olyan értékekre, normákra történő – akár egymással semmilyen összefüggést nem mutató – utalások szerepelnek benne, amelyek a meghatározó véleményvezérek (Sokal esetében a folyóirat szerkesztői) számára vonzóak, elfogadottak, akkor minden további kontroll nélkül publicitást nyerhet még úgy is, hogy a közlés semmilyen értelmes tartalmat nem hordoz.

Az ügy számos cikket, reakciót generált, amelyek már a tudomány intézményeivel, új korszakával is összefüggésbe hozták azt. Egyebek mellett felvetődött a tudomány új korszakának számos kérdése is. Ezek részben a tudomány mint intézmény, közösség hitelességét, objektivitását, illetve elfogultságát, összeférhetetlenségét érintették. (Ziman 1996) Az ugyancsak fizikus, Ziman Nature-ben megjelent cikkében arról ír, hogy a tudomány intézményrendszere, kultúrája megváltozik, korábbi alapvetések, elvek, gyakorlatok megkérdőjeleződnek, amelyek a tudósok számára megszokott, megtanult közeget jelentettek eddig. Az elvek és a normák egymást kiegészítve jelentették azt az intézményes keretet, amelyben a megismerést objektív eredményként fogadta el a tudomány és a társadalom. Ez az idilli állapot megváltozott, – elsősorban természettudományos példákat említve állítja, hogy – a kormányzatok az alapkutatáshoz nyújtott támogatásokat korlátozzák, és konkrét eredményeket várnak el a támogatásokért. Az új, posztakadémikusnak nevezett korszakban a témaválasztások már nem egyéniek, hanem kollektívek, s az eredmények megítélése sem marad a tudomány önellenőrzésében (peer review), hanem állandó külső értékelés alatt állnak. A tudás megbízhatóságára legnagyobb veszélyt a kutatók teljesítményének túlzott kényszere és ellenőrzése jelenti, amely végül az objektivitás elvesztését eredményezheti.

Fehér Márta egy 1997-ben, a Magyar Tudományban megjelent interjújában így fogalmaz: „a posztakadémikus tudományban a korábbi tiszta igazság keresése, az univerzális és abszolút tudásérték megtalálása helyett szellemi termék előállítására jelenik meg, mint cél, és a szellemi termék természetesen ugyanúgy egy termék a sok közül, mint bármely más termék. Előállítója, a tudós, egyfajta szellemi bér munkás tehát, és a helyzete is ennek megfelelő.” (Fehér 1997) Kampis György 1998-ban íródott egyik cikkében az egyetemek korszakait tekinti át. Az egyetemeket, mint a tudományos megismerés, a tudás megőrzés és továbbfejlesztés intézményének tekinti, amely három kihívásra jött létre. E három kihívás a diszciplínák művelése, a tudás átadása a közösség számára kötött keretek között, a tudás hasznosítása a társadalom számára. Az intézmény hozza létre a személyes tudást, amely a hitelesség és a szavahihetőség révén adható át, amely összességében jelentős hatalommal ruházza fel az egyetemeket. E cikkben az egyetemek három korszakát különbözteti meg: a kíváncsiság, a küldetés és a problémák korszakát. Az elsőt a pusztán megismerés vágya, a másodikat a társadalmi célok, a harmadikat a megbízás vezérli. A megbízó ágens a kliens, személy, vagy intézmény mellett ugyanakkor új tudásszolgáltatók lépnek színre. Ezzel az egyetemek privilegizált szerepe megszűnik, ahogyan a hagyományos akadémiai tudásé is, egyben meg is kérdőjelezve azt. Az addigi tudások relativizálódnak, kételkedni kezdenek bennük, s új médiákban kell versenyezniük az alternatív tudásokkal, amelyek elérhetősége is eltér a korábbi közvetítő médiumoktól. A heterogén források bizalmi és hitelességi problémákat vetnek fel, amelyben a tudomány megszűnik autentikációs központként működni. (Kampis 1998)

Az itthoni felsőoktatásban határozottan kimutatható volt ez a „professzionizálódás” az uniós csatlakozást követő időszakban, amikor az egyetemekkel szemben kifejezetten megfogalmazott elvárásként mutatkozott a helyi innovációkat segítő funkciók megerősítése,

amely lényegében azonos időszakban következett be az egyetemi integráció folyamatával. Ekkor működött az un. Pólus Program, amelyben az egyetemek térségfejlesztő elvárásoknak igyekeztek megfelelni, amely során ugyancsak egyfajta tudástermelő feladatot töltöttek be. (Krémer 2008)

Miért fontos mindez számunkra a konferenciák személyes társasága szempontjából? A konferenciák személyes közössége az, amely a kutatók belső hitelesítésének továbbra is működő intézménye, amely belső dialógusaiban megőrizheti a tudásközösséget. Éppen ezért érdemes figyelmünket e keretek között zajló párbeszédre, kérdésekre, vitákra irányítani. Ezek egyszerre vihetnek közelebb a tudások bővítéséhez, a problémák megértéséhez, a személyek hitelesítéséhez.

Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy a dialógussal, mint a tanuló szervezetek egyik legfontosabb erőforrásával foglalkozó olyan szerzők, mint – az eredetileg egyébként nem társadalomtudós – David Bohm, vagy Edgar Henry. Schein milyen jelentős szerepet tulajdonítanak a sokkal „oldottabb”, kevésbé kinyilvánító, inkább kérdező, tanuló párbeszédnek. Jelentőséget tulajdonítva annak nemcsak a szervezeteken belül, hanem a kultúrák, szubkultúrák közötti megértésben, problémamegoldásban is. Az előfeltétele mindennek a problémák közös „megformálása”, a dialógus mint csoport folyamat elemzése, fejlesztése. David Bohm kifejezetten felhívja a figyelmet, hogy a nem megfelelően lezajló dialógus nem egyszerűen a beszéd tárgyában nem vezet kellő eredményre, de a résztvevőkben erős frusztrációt és elégedetlenséget vált ki. (Bohm 1991, 1996)

Párbeszéd a konferenciákon...

A konferenciák iránti érdeklődést egyszerre táplálja a kutatók kíváncsisága, szándéka, hogy találkozzanak kollégáikkal, új inspirációkat, kritikákat kapjanak, s az a nyomás, hogy a szakmai, tudományos teljesítmények mérésében, dokumentálásában is helytálljanak. Ez utóbbi érdekltség szintén fennáll a doktori hallgatók esetében is. Jelen keretek között kifejtésre nem kerülő, ugyanakkor nem elhanyagolható szempont az sem, hogy a konferenciaszervezés – valószínűleg az előbbiektől nem függetlenül – jelentős üzletággá fejlődött. A hazai szakmai konferenciák sokak számára elérhetőek, s létrejöhetnek azok a személyes terek, amelyekben a vizsgálandó párbeszéd megvalósulnak. A kérdés, hogy ezeket a kommunikációs helyzeteket nevezhetjük-e dialógusnak? (Horányi 2013)

A szóban forgó konferenciákon nem ritkán egészen szűk körű szekciókban, néhány kutató találkozik mindössze, akik gyakran ismerik is, „olvassák” is egymást. Ezek a szekciók nekik is alkalmat adnak kötetlenebb, a témákat szabadabban szemlélő párbeszédre, kritikák megismerésére. Ez jelentős inspirációt adhat a már kutatott témákban, vagy új kutatási kérdéseket, abban megvalósítható együttműködések vethetnek fel. A szakmai konferenciák nagyobb, plenáris előadásai, szekciói sajátos kommunikációs tartalmakat vegyítenek. Észrevételeimet, személyes tapasztalataim alapján fogalmazom meg, így leszögezem, hogy azok nem kutatási eredmények, inkább kutatási kérdésfeltevések jelen formájukban.

A Magyar Szociológiai Társaság (MSZT) Szegeden megrendezett idei éves konferenciáján – természetesen – az előadások egyik elsődleges funkciója volt az előadók azon eredményeinek bemutatása, amelyek a megismert, (újra)értelmezett társadalmi valóságot írják le, a tudomány eszközeivel. Azonban ezzel együtt megjelennek további tartalmak is az előadásokban, szekció programokban és azokat követő kérdések, beszélgetések során. E további jelentések egyik tartalmi eleme a szakmai tudományos kohézió kifejeződése. Ebben a jelentéstartalomban szerepe van a közös nyelvnek, a közös kutatási tapasztalatoknak, s bizonyos

módon a közös értékválasztásnak is. Utóbbi abban az értelemben, ahogy a társadalomtudományok diszciplínái jelentős részben értékközösségek is³.

Az értékmentesség weberi értelmezése, Mills (1959) szociológia iránti elköteleződése, vagy a kritikai szociológia felfogásokkal kapcsolatos irodalmi háttér alapos bemutatása nélkül is megfogalmazható a következő feltevés: napjaink konferencia-tapasztalatai önmagukban hordozzák a diskurzus deklaratív kommunikációs tartalmát, amely a közösség értékválasztásához kötődő identitását fejezi ki. Fentiekkel némiképp összefüggésben megfogalmazódnak további kritikai tartalmak, amelyek a vizsgált valóságok által érintett szakpolitikákról, azok irányáról, tartalmáról szólnak. Bizonyos értelemben ezek a közléstartalmak is értékvezéreltek, amennyiben a kifejezett identitás alapjairól szólnak, ahhoz viszonyítva értékelik a szakpolitikákat. A szakpolitikák azonban rendszerint nem csak az adott, vizsgálandó társadalmi valóságot alakítják, hanem éppen annak vizsgálatát végző kutatói közösségre is hatnak.

Ezzel beemelődik egy további tartalmi elem is, amelyet a közösség önreflexiójának nevezek. Ebben megfogalmazódik, hogy mennyiben tudott élni a közösség a szakpolitikák által is befolyásolt kutatási lehetőségeivel, mennyiben tudta érvényesíteni a tudomány megismerési funkcióját, belső nyilvánosságát, amely magában hordozza az adatokhoz való hozzáférést, a kutatási eredmények belső nyilvánosságát, de akár a személyekkel, a csoport tagjaival vállalt szolidaritást is.

Fentiekhez kapcsolódóan még egy, általában látens módon megjelenő tartalom, vagy pontosabban tartalmi szűrés, tartalomhiány, vagy korlátozott reprezentáció is megfigyelhető. A megismert társadalmi valóságok egy része összhangban van az értékválasztásokkal. Egy része ellentmondhat azoknak, vagy valamilyen interpretációja azzal ellentmondó következtetésekre vezethet. Ezen interpretációkkal kapcsolatban önkorlátozás, vagy még markánsabb kifejezéssel élve öncenzúra figyelhető meg. Természetesen ennek az önkorlátozásnak a mértéke függ attól is, hogy a diskurzus milyen mértékben nyilvánul meg a belső nyilvánosságban, mennyire áll fenn a lehetősége annak, hogy e belső nyilvánosságon kívül is láthatóvá váljék az adott megállapítás, közlés, vagy következtetés. Ilyen párbeszédre láttam példát egy korábbi MSZT konferencia kisebbségkutatásról szóló előadása kapcsán. Maga az előadás nevesítése jelen tanulmány szempontjából irreleváns, azonban a konkrét előadás tartalmi értékelése, az előadás utóélete, vitái azonban jól érzékeltették, hogy a megszólalók kevésbé a tényállítások igazságtartalmával, mint inkább a közlések lehetséges percepcióival foglalkoztak. A példa talán érzékelteti, mit érthetünk önkorlátozás alatt.

Egy kicsit sem vitatva azt a társadalmi felelősséget, amely a tudomány, s általában az értelmiség elválaszthatatlan kötelezettsége, pusztán arra hívom fel a figyelmet, hogy e fenti öt tartalmi elem keveredik a kommunikációs aktusok során. Szétválasztásuk bizonyos fokig önkényes, ennyiben magában hordozza a szándékolt közlési tartalmak és a befogadott, értelmezett tartalmak eltérését. Itt kifejezetten e tudományos közösségek belső dialógusáról van szó, nem a kutatók külső közönségei felé irányuló párbeszédéről vagy közlésekről. Abban a kérdéskörben igen közismert a Buravoy közszociológia fogalmával kapcsolatos vita (Buravoy 2006), amely a Replika folyóiratban számos ismertetést, hozzászólást és kritikát generált. (Hadas 2006)

E ponton visszatérve Horányi dialógus feltételeire és sikerkritériumaira (Horányi 2013), felteszem a kérdést, hogy az itt vázolt helyzetek dialógusok-e egyáltalán? Ha az állítás egyfelől úgy szól, hogy a dialógus résztvevőinek maximális száma 5-9 fő, akkor azt kell, mondjuk, a szűkebb konferencia szekciókban ez a feltétel teljesülhet. Természetesen csak ab-

³ Az oktatásszociológusok nem csak az oktatás társadalmi leírásával foglalkoznak, de elkötelezettek pl. a minőségi oktatás hozzáféréseinek biztosításáért, az oktatási rendszer szegregáló hatásainak csökkentéséért, s más, az oktatás során megjelenő társadalmi értékek érvényesüléséért.

ban az esetben, ha ezek a konferenciák alkalmat adnak legalább arra, hogy az elhangzott előadások megvitatására sor kerüljön. Ez sajnos egyre ritkább. A korábban említett „konferencianyomás” gyakran arra kényszeríti a szervezőket, hogy adott időkeretbe minél több előadást beszorítsanak, míg a levezető elnök szerepe leszűkül az időkorlátok betartására. A nagyobb létszámú szekciók, ahol biztosan több, mint kilenc fő vesz részt is tudnak olyan párbeszédet kialakítani, amelyek – Horányi értelemben vett – ágensei nem tisztázható módon az „előadó(k)” és a „közönség”, vagy az előadók, szekcióvezetők és a közönség aktív része?

Mindenesetre érdemes lenne – akár egy kutatás keretében is – rátekinteni, hogy milyen részben valósul meg e konferenciaszituációkban a dialógus. Megvalósul-e sikerkritériumként az egyetértésnek legalább az a szintje, amely a közös identitást erősíti meg? Esetleg a további említett témákban is kialakulhat az egyetértés egy adott szintje? Hasonlóan felvetődik a kérdés, hogy ezek a személyes interakciók, személyes csoportok, mint közösségek, képesek-e hitelesíteni tagjait? És a hitelesítésen keresztül téziseiket, mondandójukat, mint tudományosan objektivitásra törekvő kijelentéseket, magyarázatokat megfogalmazni?

Ugyanakkor továbbgondolva feltehetjük magunknak azokat a további kérdéseket, mint: Hogyan tudjuk az üzeneteket e párbeszéd (dialógus?) során pontosítani, címezni, világosan kifejezni, hogy az milyen címzetti körnek, személynek, vagy a szűkebb belső, vagy tágabb nyilvánosságnak szól, tisztítani, vagyis a nem kívánt, nem szándékolt jelentéstartalmaktól elkülöníteni. Szükség van-e arra, hogy a levezető elnök szándékoltan betöltsön egy fajta mediátori, facilitátori szerepet, hogy ezt elősegítse, belefér-e az ilyen szerepvállalás a moderátori szerepen túl abba a kánonba, melyet e konferenciákon követünk?

Kommunikáció személyek körül

E személyes dialógusok, kapcsolatrendszerek egy további formáját is érdemes szemügyre venni, nevezetesen azon professzoroknak szűkebb körét, akik körül olyan személyes csoportok alakulnak ki, amely csoportok rendszeres személyes interakciók révén sajátos közösséget alkotnak. A tényleges közösség dinamikája ennél bonyolultabb, de illelhető a „mester és tanítványai” viszonyrendszer analógiával. Nem mindig tanítványokról van szó, vagy pláne nem éppen aktuálisan tanítvány státuszban lévő szereplőkről, s nem is feltétlenül a szó, hagyományos értelmében vett iskoláról. Tehát nem a „mester” gondolatainak csoportos elsjátításáról, hanem inkább egy közös megismerési ethosz együttes műveléséről.

Korábban egy cikkben már foglalkoztam azzal a kérdéssel, hogyan alakul ki egy tudóstanárról a személyes kommunikáció sajátos tere (Krémér 2018), melyet itt tovább gondolván, általánosítva kapcsolodom a gondolatmenethez. Kérdés, hogy miképpen alakul ki egy személyes szűk nyilvánosság, dialógus olyan személyek körül, akik valamilyen tulajdonosságuknál, képességüknél fogva elegendő vonzerőt képviselnek ahhoz, hogy a kutató társak, tanítványok időről időre megújítva folytassanak dialógusokat e személyekkel és egymással. És tegyék mindezt úgy, hogy e szűkebb közösségekben miképpen teljesülnek azok a sikerkritériumok, amelyek alapján dialógusnak tekinthetjük e kommunikációs folyamataikat. A korábbi írásomban szereplő Farkas János mellett bizonyára többen is vannak ilyen szűkebb közösségeket teremtő személyek, köztük Horányi Özséb, aki köré szerveződő „tudományos társaság” elemzése egészen biztosan nagyon érdemi hozzájárulást adhatna a jelenség pontosabb leírásához, megértéséhez. E leíró elemző munkára természetesen e csoport tagjai lehetnek hivatottak. Remélem, felvetésem találkozhat az érintettek valamelyikének kezdeményezésével. Az egyik korai példaként tekinthető Ernest Rutherford fizikus, aki kiemelkedően támogatta munkatársait, s egyáltalán nem csak a fizika területén, hanem olyan emberi támogatást is nyújtva, amely a legfontosabb támogatást jelentett számukra. Példáját idézi Vekerdi László, C. P. Snow, „két kultúra” teóriájához kapcsolódó írásában. (Vekerdi 1969)

Milyen felvetésekkel élhetünk egy ilyen kommunikációs kapcsolati háló működésével kapcsolatban? A tanári tevékenységének is, de különösen e szűkebb kört működtető személynek egyik legfontosabb eleme maga a kapcsolattartás. Az a személyes viszony, amelyet kollégáival, tanítványaival, a vele tudományos kérdésekben kapcsolatba kerülő személyekkel fenntart. Ezekben a viszonyokban olyan mentor, tutor, aki iránymutatást ad, de egyszerre az a bizalmi személy is, aki szemmagasságban tud beszélni, tanácsot adni, kérdezni, vagyis a kapcsolatot fenntartani, megerősíteni, az adott ügyet, kérdést, témát előre vinni, fejleszteni. Ennek az együttműködésnek, dialógusnak az alapja az a közmegegyezés, hogy a világ érdekes, megismerendő. A közösség tagjai kölcsönösen segíthetik egymást ebben a megismerési, megértési folyamatban, képesek fenntartani azt a dialógust, amelyben a viták, az eltérő ismeretek és tapasztalatok ezt erősítik.

A tudás, a szakmai eredmény, e kapcsolatok, közvetlen levelezések és legfőképpen szóbeli megbeszélések keretében halad előre, fejlődik. Farkas János, ide vonatkozó nézeteit már régen megfogalmazta, 2002-ben megjelent könyvében. Nem csupán azt jelezte előre, hogy a technikai és informatikai eszközök fejlődése megváltoztatja a munka világát, ez nagyon pontos előrejelzés volt, de kiemeli Manuel Castells gondolatát is, hogy a tanulás (ide sorolhatjuk a gondolkodás, vagyis a tudomány művelését) tevékenységek, interakciók révén megy végbe. (Farkas, 2002) E személyes dialógusokban kitüntetett szerepe van a közlés mellett a megértésnek, a közlések befogadásának, meghallgatásának is. A meghallgatásnak azt az aktív, tevékeny módját, amely segíti a közlőt mondandója legpontosabb artikulációjában. Amikor aktív hallgatásról (active listening) értekeznek a szerzők (Rogers–Farson, 1987), hangsúlyozzák ez alatt azt az értő odafigyelést értik, amely nem jelent beavatkozást, de aktív bátorítást igen, illetve további technikákat, amelyek segítik a közlőt közlendője kifejtésében. Másik fontos jelenségként arra hívják fel a figyelmet, hogy a kommunikáló partnereknek közösen, együttműködve kell kialakítaniuk a jelentést egy dialógikus megközelítésben ahhoz, hogy azonos módon értelmezhetővé azt (Krauss–Morsella, 2006) mint a dialógus megvalósulásának előfeltételét. (Horányi, 2013) Fontos hangsúlyozni, hogy e személyes kommunikatív csoportok tudatos választás révén preferálják a szóbeli, személyes kommunikációt, s véletlenül sem a működtető tanárok (tagok) technikai korlátainak eredményeként. Az ilyen, társaságot fenntartó, működtető professzorok nem generációs meghatározottságból, – ugyan erre technikailag képesek lennének, de – nem a közösségi oldalak csoportjaként működtetik társaságukat, hanem egy nagyon tudatos, pragmatikus értékválasztás mentén, annak érdekében, hogy a kommunikáció és a megismerés sikeresebb lehessen.

Végül visszatekintve Kornai három javaslatára talán kiegészíthető egy negyedikkel: „Keressük a személyes interakciók lehetőségét és a dialógusok létrejöttét olyan kutatók között, akik egy adott téma más-más aspektusait kutatják. Segítsük elő, mutassunk példát e személyes dialógusok eredményes, sikerkritériumokat teljesítő párbeszédében, a kölcsönös megértésben.” E dialógusok létrejöhetnek konferenciatermekben, tanári szobákban, szűkebb társaságokban, ahol a megismerés, megértés vágya jelenti a közös nevezőt a résztvevők, ágensek között.

Ezzel persze nem állíthatjuk, hogy megoldódnának a tudomány komoly szervezeti, működési problémái, amelyek jelentős intézményi, finanszírozási, mérési és egyéb kérdéseket vetnek fel. Pusztán annyi önreflexív kérdést vetek fel, hogy a kommunikációtudomány és professzionális kommunikátorai a maguk szűkebb területén hozzá tudnak-e járulni a megismerés konstruktívabb, kooperatívabb formáinak fejlesztéséhez?

IRODALOM

- Bohm, David – Factor, Donald – Garrett, Peter (1991) Dialogue: A proposal. https://mycourses.aalto.fi/pluginfile.php/379267/mod_resource/content/1/Bohm_etc.pdf
Utolsó letöltés időpontja: 2020. április 14.
- Bohm, David (1996) *On dialogue*. Routledge, London.
- Burawoy, Michael (2006) Közérdekű szociológiát! *Replika*, 54–55. szám. 35–66. <https://www.replika.hu/system/files/archivum/replika%2054-03.pdf>
Utolsó letöltés időpontja: 2019. november 24.
- Farkas János (2002) *Információs vagy tudástársadalom?* Infonia–Aula, Budapest.
- Fehér Márta (1997) A poszt-akadémikus tudományig és tovább (Az interjút Percz László készítette) *Magyar Tudomány*, 1997/7. 819–820.
- Foucault, Michel (1991) A diskurzus rendje. *Holmi*, 3. évf. 7. sz. 868–889.
- Hadas Miklós (2006) Sok hűhó semmiért. Burawoy esete a szociológiával. *Replika*, 56–57. szám. 229–244. <https://www.replika.hu/replika/54-55>
<http://burawoy.berkeley.edu/PS/Replika/Hadas.56.pdf>
Utolsó letöltés időpontja: 2019. november 26.
- Horányi Özséb (2013) *A dialógusok sikerfeltételeiről. „Kezdetben van a kapcsolat”: Interdiszciplináris dialógus a dialógusról*. Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya – Faludi Ferenc Akadémia – L’Harmattan Kiadó. 21–33.
- Kampis György (1998) Az egyetemek korszaka után. *Magyar Hírlap*, 1998. máj. 9.
- Kornai János (2006) A társadalomtudományok elkülönítéséről és együttműködéséről. *Közgazdasági Szemle*, 53. évf. 949–960.
- Kornai János (1999) A rendszerparadigma. *Közgazdasági Szemle*, 46. évf. 7–8. sz. 585–599.
- Krauss, Robert M. – Morsella, Ezequiel (2006) *Communication and conflict*. In: Deutsch, Morton – Coleman, Peter T. – Marcus, Eric C. (eds.) *The Handbook of Conflict Resolution: Theory and Practice*. USA, Jossey–Bass, 2006.
- Krémer András (2008) *Az egyetemek térségfejlesztő hatása*. In: Krémer András – Matiscsák Attila (szerk.) *Tér és tudás – Egyetemek, mint tudás-, innovációs- és regionális központok*. Belvedere, Szeged, 2008.
- Krémer András (2018) *A „Tudós-tanár kommunikációja és innovatív kapcsolattartása” – tiszteltetés Farkas János emlékének*. In: Tóth Pál Péter (szerk.) *Siófokról indultam... Farkas János 1933–2016*. Budapest, Gondolat Kiadó. 25–37.
- Mills, C. Wright (1959) *The Sociological Imagination*. UK, Oxford University Press. Idézi: Misetics Bálint (2011) Az egyéni problémáktól a közügyekig. *Fordulat*, 14. szám, 86–93.
- Porath, Amiram (2015) *Collaborative Research in Management: Inside Out*. UK, SAGE Publications.
- Rogers, Carl – Farson, Richard E. (1987) *Active Listening*. In: Newman, Ruth G. – Danziger, Marie A. – Cohen, Mark (eds.) *Communication in Business Today*. Washington C.C., Heath and Company.
- Sokal, Alan (2000) *The Sokal Hoax: The Sham That Shook the Academy*. USA, University of Nebraska Press.

Vekerdi László (1969) *Kalandozás a tudományok történetében. Művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, Magvető Könyvkiadó. 336–362. (Elvek és utak.)
(Újra közölve: A „két kultúra” és a harmadik. *Ponticulus Hungaricus*, XIII. évf. 11. szám. http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/hidverok/vekerdi_in_mem.html
Utolsó letöltés dátuma: 2020. április 16.)

Ziman, John (1996) Is Science losing its objectivity? *Nature*, vol 382. 751–754.
<https://doi.org/10.1038/382751a0>

LASSÚ NYILVÁNOSSÁG

Molnár Csilla

molnarcsilla@hotmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2020.2.119

Absztrakt

A tanulmány egy kortárs társadalmi-kulturális jelenség, a tudatosan választott lassúságot értéként elismerő, és e köré szerveződő Slow-mozgalom néhány sajátosságát tekinti át a nyilvánosság összefüggésében. Ennek jegyében a Slow-mozgalom eredetét, a digitális technológiához való viszonyát, valamint esztétikai és etikai összefüggéseit igyekszem sorra venni. Mindezek nyomán próbálok meg összegezni a lassú nyilvánosság néhány jellegzetes vonását.

Kulcsszavak

időkezelés, lassúság, bevonódás, tapasztalat, mediatizáció

SLOW PUBLICITY

Csilla Molnár

Abstract

This study aims to review the peculiarities of the Slow movement, which is a contemporary social and cultural phenomenon advocating slowing down life's pace, as it relates to publicity. It intends to give an overview of the Slow movement's origin, its relation to digital technology, and its interrelations with aesthetics and ethics. According to these, I will try to summarize some of the main features of slow publicity.

Keywords

time management, slowness, involvement, experience, mediatisation

LASSÚ NYILVÁNOSSÁG

Molnár Csilla

Bevezetés

Írásomban a nemzetközi *Slow-mozgalom* feltűnését, színtereit és az ezekhez kapcsolódó nyilvánosságformákat tekintem át, mutatom be. Munkám címe is erre utal, célja ebben a formában a figyelemfelkeltés, hiszen, ha nagyon pontosak akarunk lenni, lassú nyilvánosságokról lehetne inkább beszélni. E nyilvánosságok közös jegye, hogy valamilyen Slow-célt szem előtt tartva használják őket a ráhatás, a befolyásolás céljából. A nyilvánosság kifejezést kiindulópontként a média nyilvánosságánál tágabb értelemben használom. A fogalom alatt a nyilvánosságteremtés- és fenntartás mintázatait és gyakorlatait értem, a társadalmi cselekvés, ezen belül a stratégiai cselekvés értelmében. (Habermas 2011)

Legyünk akár kívülállók, akár elkötelezettek, a közös vagy rokon értékrend és cselekvés nyomán ismerhetők fel és kapcsolhatók össze a különféle társadalmi gyakorlatokhoz kötődő, törekvések, közösségek, színterek. Ebben az értelemben a nyilvánosság mint reprezentáció a Slow jegyébe sorolható közösségek képviselőiként is értelmezhető, ezen belül a médiaszövegek általi képviselet médiarepresentációnak feleltethető meg. (Hartai 2015) „A lassú média közösségi média, amely körül eleven közösségek alakulnak ki” – ahogyan a *Slow Media Manifesto* készítői fogalmazzak kiáltványuk bevezetőjében.¹

Gondolatmenetem is a fentebb körvonalazott felépítéshez igazodik, a Slow eredetéről készített rövid áttekintést a Slow-mozgalom és a nyilvánosság néhány lehetséges kapcsolatát bemutató rész követi. A következőkben javaslatot teszek arra, hogy a bemutatott mozgalom milyen kommunikációs modellek szerint értelmezhető relevánsan. Végül pedig amellet érvelek, hogy a Slow napjainkban a későmodern társadalmak időkezelésének összetett és alternatív eljárásmodozataként értelmezhető, ennek minden következményével.

Modernség és időkezelés

A modern társadalmakban a munkavégzés köré szerveződő élet napi ritmusának a minél pontosabb időbeosztás szolgál alapul. A gazdaság az ipari forradalomtól kezdődően a technológia fejlesztésére alapuló termelékenység-központú tevékenységként jellemezhető, amely a huszadik századra az élet mind több területét vonta be abba a folyamatba, amely csak az állandó gyorsulással összefüggésbe hozható jelenségeket ismerte el értékként. (Polónyi 2007) A munka és a napi élet ritmusa mellett az idők során a kommunikáció világa is olyan újabb és újabb eszköztárral gyarapodott, amely lehetővé tette az egyre növekvő sebességet. A technológiai alapú médiáknak ez a jellemzője azonban nem szemlélhető úgy, mint ami meghatározta volna

¹ <http://en.slow-media.net/manifesto>

a kultúra és a kommunikáció folyamatait. Ezzel szemben hatványozott ütemű terjedése, használatbavétele az ipari társadalom mint növekvő sebességet, gyorsuló élettempót értéként elfogadó kultúra befogadókészségére, tehát egy már meglévő igényre épült.

A társadalmilag intézményesült időképzet mint szimbólum és mint a mindennapi élet elemeit kezelni hivatott technika is annak a civilizációs folyamatnak az alapvető eleme, amelynek során a társadalmi habitus az egyéni személyiségstruktúra részévé válik. Felnövekedésünk során így saját természetünk részeként éljük meg az idő áramában bekövetkező történéseket. (Elias 1990) Azonban ez a folyamat nemcsak az alkalmazkodás törekvését, hanem a szembeszegülés készítését is magával hozhatja, a pontosság kényszerét mindig ellentételezheti a pontatlanságra való hajlandóság. Minden társadalmat, társadalmi állapotot az időkezelés kizárólag rá jellemző technikája alapján is megkülönböztethetünk egymástól. Továbbá az időkezelés különféle módjai az egyének közötti, illetve a társas kapcsolatok szervezésének is eltérő kapcsolati szövedékét jelenthetik. Elias nyomán azt mondhatjuk, az időérzékenység a civilizációs folyamat tünete. Ez jelentheti azt, hogy megnő az elvárás az idő egyre pontosabb és aprólékosabb beosztására, valamint azt is, hogy megnő az időben gyorsuló folyamatok szerepe és száma az adott társadalomban, és ezt növekvő elfogadottság kíséri. Ugyanakkor az időkezelés vonatkozhat arra a készítésre is, amely egyre többekben jelentkezik, és a minden téren jelentkező gyorsulás ellen próbál meg aktívan fellépni, lassítva azokat a folyamatokat, élettevékenységeket, ahol a gyorsulást szükségtelennek, vagy egyenesen veszélyesnek ítélik meg.

A Slow-jelenség eredete

A huszadik század végére a legiparosodottabb jóléti társadalmakban, ahol leginkább jelentkeztek a gyorsaságra alapuló életszervezés ellentmondásai, és ahol a gazdasági és kulturális központok a világvárosokban összpontosultak, megjelent a Slow-mozgalom. Első formája a Slow Food volt, amelyet Carlo Petrini olasz séf alapított 1986-ban egy Róma központjában megnyitott gyorsétterem miatti tiltakozásként. A Slow Food azóta világmozgalommá nőtte ki magát, és egyre szélesebb körben igyekszik terjeszteni nézeteit. Ennek eredményeként az élet számos területén jelent meg a Slow értékei köré épülő kezdeményezés (*Slow Health, Slow Travel, Slow Parenting, Slow Work, Slow Fashion, Slow Media* stb.).

A Slow terjedése két körülménnyel alapvetően összefügg. Egyrészt a posztindusztriális társadalom megjelenésével, amely olyan társadalmi bázist feltételez, amelynek tagjai képesek kritikusan reflektálni az egyre gyorsuló későmodern élet okozta problémákra, és képesek alternatív értékmintákat kialakítani. Másrészt azzal az anyagi és társadalmi státusz tekintetében fennálló szabadsággal és cselekvési térrel, amelyben ezek az alternatív értékek megvalósíthatók. (Inglehart 1998) A Slow kezdeményezőinek egyik alapvető felismerése az volt, hogy a gyorsaság korábbi, modern kultusza háttérbe szorított olyan értékeket, amelyek a lassúsággal hozhatók kapcsolatba. Ilyen értékek a nyugalom, a megfontoltság, az intuitív irányultság, és az ezek nyomán ígérkező tartalmasabb élet. Ennek megfelelően a lassítás a minőség elvét és annak gyakorlati megvalósítását ígéri a mindennapok során. Olyan törekvésekről van szó, amelyek azzal teszik magukat vonzóvá, hogy nem az iparosodás előtti állapothoz való visszatérést hirdetik, nem utópiákat alkotnak, csupán alternatívákat kínálnak. Alternatívákat a meglévő és egyoldalúan gyorsaságelvű későmodern életvilág kiegészítésére olyan elvekkkel és gyakorlatokkal, amelyek jobba tehetik az élet minőségét. Ahogy Carl Honoré fogalmaz *A lassúság dicsérete* című könyvében: „a Slow-világ alapjában véve életmódforradalom” (Honoré 2014: 18). A Slow-mozgalom kapcsolódik a globalizációkritikához is, hiszen eszerint a jobb élet alapja a munka, a termelés és a fogyasztás kontrollálása, ésszerű mértékben történő művelése.

A Slow-Food gyakorlata ennek megfelelően összekapcsolódik az ökológiai gazdálkodás és a lokalitás támogatásával. Az sem véletlen, hogy a Slow-mozgalomnak ez a legelső és leginkább elterjedt változata Olaszországból ered. Hiszen itt – a többi mediterrán országhoz hasonlóan – az ételek és az étkezés minősége iránti igény és figyelem a kultúra része maradt a modernizáció ezzel szemben ható tendenciái ellenére is. Kezdeményezéseik nyomán számos ország nagyvárosaiban is újra megjelentek a helyi sörfőzdék, a kis pékségek, a hagyományos termelői piacok. A Slow-Food gyakorlat része továbbá az otthoni főzés pártolása természetes alapanyagokból és az étkezés nyugodt, meghitt jellegének erősítése.² Köszönhetően annak, hogy világszerte széleskörű nyilvánosságot tudtak teremteni törekvéseiknek, a homogenizálódás és a globális élelmiszeripar által okozott károk ellenében több száz, feledésre ítélt helyi ételt, növény- és állatfajtát mentettek meg a teljes eltűnéstől Olaszországban, majd számos más országban is az *Ark of Taste* program keretében. A Gasztronómiai Tudományok Egyeteme (*University of Gastronomic Sciences*) piemonti iskolájához hasonlóan, ahol a gasztronómiai ismereteket multidiszciplináris képzés keretében lehet elsajátítani, a program az idők során intézményesült. A *Salone del Giusto* pedig a Slow Food két évente, Torinóban megrendezett seregszemléje, ahol felsorakoznak a képviselők a helyi termelőiktől kezdve profi séfektől és egyfajta nemzetközi vásár keretében, íz-műhelyeket, borkóstolókat, íz-színházakat és egyéb kapcsolódó eseményeket tartanak. (Petrini 2001)

Carl Honoré fent hivatkozott könyvében sorra veszi az általa világmozgalomnak tekintett Slow-mozgalom egyes területeit, az ott működő csoportokat, azok kiemelkedő képviselőit. A Slow-Food mozgalom központja, az olasz Bra városa egy másik lassú mozgalom, a *Citta Slow (Slow Cities)* egyik alapítója is lett további három olasz településsel 1999-ben. Ezekhez azóta számos város csatlakozott, amelyek megfelelnek az új mozgalom ötvenöt alapelveinek. Az alapelvek között „szerepel például a zaj és forgalom csökkentése; a zöldövezetek és gyalogterületek növelése; a helyi gazdák és boltok támogatása, olyan piacok és éttermek létrehozásával, amelyek az ő termékeiket értékesítik; olyan technológiák bevezetése, amelyek óvják a környezetet; a helyi esztétikai és étkezési tradíciók megőrzése; a vendéglátás szelleme és a jószomszédi viszony ápolása”. (Honoré 2014: 68.) Mindezek az ötvézer főnél nem nagyobb városokra érvényes feltételek, a nagyvárosok leginkább az ottani élet stresszének és rohanásának mérséklésével vehetnek példát tőlük. A további, szerteágazó következmények közé számítható a vidéki élet felértékelődése, a lakóövezetek kialakítása iránti nagyobb figyelem, vagy a gépjárművek városi forgalmának szabályozása. Újra feléled az a tendencia, amely már a 19. században megjelent, hogy a városokat élhetőbbé tegyék, például üzleteket, szolgáltatóhelyeket, közösségi tereket hoznak létre a régi belvárosokban és az elővárosokban.

Honoré külön fejezetet szentel könyvében a Slow-gondolkodásnak, amely a lazításra való képességgel kezdődve a megnyugvás, lecsendesedés iránti törekvésen át a különböző meditációs technikákig és egyéb, többnyire távol-keleti eredetű gyakorlatsorokig vezet. Külön-külön kitér a Slow-megközelítésre az alternatív gyógyászatban, a párkapcsolatokban, a munkaidő szervezésében vagy a gyermeknevelésben. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a Slow-mozgalom nem érvényesíthető mindenütt egyformán. A munkaidő vonatkozásában, szervezeti-intézményes keretek között inkább gesztusértékű jelenségekre korlátozódik mindez. A lassúság igazán olyan területeken érvényesíthető gyorsan és látványosan, mint a személyes kapcsolatok, illetve a szabadidő eltöltésének különféle módjai: kertészkedés, olvasás, zenehallgatás. Azonban tartósan fennálló közösségek, intézmények, szinte egész ágazatok is szerveződhetnek világszerte a lassúság értéke köré, ahogyan azt a Slow Food példája is mutatja. Ezt igazolja, hogy hazai viszonylatban is ez a legtagoltabb, legnépszerűbb, legismertebb oldala a Slow-mozgalomnak.

² https://www.slowmovement.com/slow_food.php

A Slow és a nyilvánosságteremtés

A nyilvánosság olyan kulturális konstrukcióként értelmezhető, amely folyamatosan alakul, mert állandó hatalmi küzdelem színtere, ahol kategóriák és definíciók segítségével legitimálják a normák, értékek, reprezentáció módjait. (Hartai 2015.) A Slow ebben az összefüggésben a nyilvánosságteremtés olyan eljárásának tekinthető, amelyet többféle legitimációs eljárással alapoztak meg. Az egyik ilyen a Honoré-könyvnek is alapjául szolgáló érvrendszer, amely szerint a jóléti társadalmak világvárosaiban élők életminőségük javítása érdekében a sebességre, rohanásra, növekedésre és stresszre orientált világukban be kell, hogy építsenek másféle, lassú értékeket is. Ezen értékek egy részét a premodern életformából, más részét a korai modernség kritikájának hagyományából (európai és amerikai romantikusok), illetve az Európán kívüli kultúrák tradícióiból, gyakorlataiból veszik. (Iyer 2014) Hazai viszonylatban ez megfeleltethető annak is, amikor a Kárpát-medence tradicionális, olykor archaikus kulturális gyakorlatait gyűjtik és elevenítik fel.

Ez az alapozásmód a személyes életvitel és a személyközi kapcsolatokat, kisebb közösségek képviselte minőségre helyezi a hangsúlyt, amely területeken napjaink kommunikációs technológiáját csupán eszköztárnak tekintik. Eltérő ettől a lassúság felértékelésének technológiai determinizmusból merítő szemlélete, amelyet – mások mellett – Nicholas Carr képvisel. Ő az internet – különösen a Google által biztosított – információáradatának gondolkodásleépítőként címkézett hatását állítja szembe az olvasás tradicionális, lassú, és mentálisan fejlesztő jellegével. Carr egyenesen úgy véli, hogy „ahogy a technológiák saját magunk kiterjesztésévé válnak, mi is a technológiáink kiterjesztésévé leszünk” (Carr 2014: 263). McLuhan nyomán arra a következtetésre jut, hogy eszközeink a végén eltompítják azt a testrészüket, amit felerősítenek. A technológia általi mesterséges meghosszabbítás révén elhatároljuk magunkat a felerősített résztől és annak funkcióitól. Így elveszítjük a közvetlen kapcsolatot azzal a tárgyi környezettel, amelynek eredendően részei lennénk. A szerző szerint a technológia hatalmának elfogadásáért fizetett ár, „az áldozat a szellemi technológiák esetében különösen nagy lehet. Az elme eszközei felerősítik, másfelől pedig eltompítják a legintimebb és a legemberibb, természetes képességeinket – az érvelést, az észlelést, az emlékezést és az érzést” (Carr 2014: 265). Az óra és a térkép válik nála annak metaforájává, ahogyan a modern korban uralni kezdtük a világot, de ezek természetes életritmusunk és tájékozódási képességeink háttérbe szorítását is jelentették. A hivatkozott számos empirikus kísérlet nyomán Carr arra a következtetésre jut, hogy ha a problémamegoldás és a mentális, kognitív feladatok terhet a számítógépre hárítjuk, akkor csökkentjük elménk erre való képességét. Az internet, a web nemcsak nagyságrendekkel több információt tesz hozzáférhetővé, hanem egyúttal meg is szűri ezeket, kialakítja számunkra azok fontossági sorrendjét. Az egyre kényelmesebb eszköztár háttérbe szorítja a tudatos ügyesség, a személyes kezdeményezés, a kreativitás érvényesítésének lehetőségeit. Ezen túl a fő probléma itt is az időhöz való viszony, az az idő, amely nélkülözhetetlen a szemlélődéshez, a nyugodt ítéletalkotáshoz, az empátiához, a másokkal való érzelmi és morális kommunikációhoz. Ennek hiányában „emberi érzékenységünk és emberi karakterünk lassan erodálódik” (Carr 2014: 278).

Ez felfogásmód hasonló ahhoz az amerikai eredetű 'Long Now' mozgalom által képviselt szemlélethez. Ezt Stewart Brand (2001) a technológiai fejlődés által megvalósuló exponenciálisan gyorsuló idő és az emberi létezés és kulturális gyakorlatok által képviselt, aritmetikusan megélt és kifejezhető idő közötti különbségnek nevezi. Ebben az értelmezésben a szingularitás metaforája képviseli azt a negatív hatást, amelyet a technológiai fejlődés öngyorsító paradigmái fejtenek ki az emberi életre, és mindennek eredménye aztán egyfajta torzulás és szétesés lesz. A mozgalom létrehozta a Long Now Alapítványt, amely e szemléletmód

jegyében fogant, egyszerre szimbolikus és konkrét projekteket szervez. Az első a 10 000 éves óra projektje volt, de indult kezdeményezésük a 100 éven belül kihalt nyelvek rögzítésére vagy hosszú távú fogadások tételére is.³

A lassúság a fentiek nyomán olyan érték kategóriának vagy paradigmaticus elvnek tekinthető, amely látszólag egyszerű javaslatnak tűnik. Ezzel együtt úgy vélem, alkalmas lehet arra, hogy egy új nyilvánosság gyakorlata szerveződjön köré. A lassúság elve révén újratematizálódhatnak, illetve újrakontextualizálódhatnak alapvető kérdések mint az életmód, a jó élet, az emberi képességek kiteljesedése vagy akár az emberiség jelene és közeljövője. A Slow-mozgalmak számos országban megjelentek az elmúlt három évtizedben. Közös jellemzőjük, hogy nincs központjuk, vezetőjük, és nem kötődnek politikai párthoz, ideológiához. A különböző csoportok eltérnek abban, hogy vagy főként egy bizonyos területre fókuszálnak, mint a Slow Food, vagy olyasféle, egyszerre konkrét és szimbolikus megoldásokra töreksznek, mint az amerikai Long Now Foundation.

A Slow-mozgalom magyar vonatkozásai is számottevők. Az ökofalu mozgalomtól a „kézműves” étel- és italkészítésen át, az ezekhez kapcsolódó értékesítési hálózatok kiépüléséig és a társadalmi és online térben való részvételig sokféle ágazó hazai jelenségkör konkrét bemutatására azonban a terjedelem és a kifejtés korlátai miatt ebben az írásban érdemben nem térek ki⁴.

A különbségek ellenére a közös vonások meghatározóbbak, nevezetesen a lassítás/lassúság-mozgalmak a médiát, köztük az internetet, a weboldalakat a nyilvánosság egyik eszközeként használják. Nyilvánosságteremtő eljárásaik között – alapelveikhez igazodva – a legfontosabb a személyes jelenlét; a tevékenységekbe való bevonódás és a társadalmi-kulturális térben történő aktív részvétel. Ahogy Andok Mónika fogalmaz Charles Taylor nyilvánosság-elmélete nyomán, „A társadalmi nyilvánosságot semmi sem alapozza meg azon cselekvésen kívül, melyeket e szférán belül végzünk.” (Andok 2016: 131)

A lassúság paradoxonja

A lassúság paradoxonja, hogy a megjelenését követően viszonylag gyorsan terjedni kezdett. Ennek során az eredeti, szűkebb jelentésösszefüggésből kilépve egy meglehetősen széles társadalmi legitimitációt nyert. Vagy úgy is fogalmazhatunk, hogy a későmodern ipari társadalmak negatív tendenciáival kapcsolatos kritikus álláspontok nyilvánosságaként szerzett olyan szélesebb körű jelentést, amelynek érvényességét a mindennapi tapasztalatok igazolják és ismételten megerősítik. Az itt tárgyalt jelenségkör esetében a már említett legitimitáció nem csupán értelmi és érzelmi elfogadást jelent, hanem a tapasztalatoknak azt a kitüntetett szféráját is magában foglalja, amelyet *esztétikaként* ismerünk fel. Az ilyen típusú tapasztalatoknak a vonzereje összefügg intenzitásukkal, az irántuk támasztott, minden létező kultúrában megtalálható igénnyel, valamint a számukra a kultúrán belül biztosított hellyel. (Maquet 2003) Úgy vélem, hogy ez az antropológiai irányultságú megközelítésmód is részét képezi az esztétikai gondolkodás nagy fordulatának, amely a közelmúltban ment végbe. Ennek egyik meghatározó eleme az érzéki tetszés a mindennapokban való jelenlétének (felismerésén, az élettől különváltként tekintett, az intellektuális szemlélet kizárólagos körébe utalt esztétikai szféra paradigmájának érvényt vesztesén is alapul. Ez a jelenség párhuzamos a Slow-mozgalom feltűnésével, és közös kiváltó okuk a posztindusztriális társadalom változásaira nyújtott kritikai reflexió.

³ A Long Now Foundation honlapja: <http://longnow.org>

⁴ A <https://slowbudapest.com> a vonatkozó hazai mozgalmak egyfajta gyűjtőoldalának tekinthető, amely a további tájékozódások kiindulópontjaként is jó szolgálatot tesz.

Ezek az újabb esztétikai felfogások hangsúlyozzák a közvetlen emberi, személyközi viszonylatok jelentőségét, sőt meghatározó szerepét az esztétikai tapasztalat létrejöttében, mint Nicolas Bourriaud *Relációesztétika* (2007) című könyvében. Illetve a testet korábban méltatlanul háttérbe szorító koncepcióknak letűnése nyomán a test mint az esztétikai tapasztalat közege új jelentőségre tesz szert. Utóbbit Richard Shusterman dolgozta ki az általa szómaesztétikának nevezett új paradigmában. Schusterman 25 éves múltira visszatekintő, világszerte elismert sikerei nem véletlenek. Az amerikai filozófus koncepciója a test, és a hagyományos, klasszikus esztétikai kategóriák meg nem felelése nyomán az életművészet kérdéséig vezetnek, és annak új lehetséges gyakorlatait hirdetik. Az érzékiségnek ezen fentebb vázolt átértelmezése – karon fogva az ipari társadalomról kialakított morális meggyőződéssel – vissza-utal bennünket a lassúság geneziséhez, amely így mind morálisan, mind esztétikailag is értékekkel felruházott gyakorlatok alapjául szolgál a továbbiakban. Az érzéki tapasztalat rehabilitációjával és az esztétikaival ez esetben együtt járó morális érték felismerésének jelentőségével – amely így súlyt ad a cselekvéshez is, de a cselekvő személyének is – megerősíti azt a ritkán elnyerhető felismerést, hogy ami most szép volt számunkra, az még egyúttal jó is volt (Shusterman 2015). Ennek az öröme és intenzitása adja meg a lassúság újabb keletű felértékelődését, amely az ember régi vágyát, a morális és az érzéki tapasztalat/ítélet együttes megélése/meghozása iránti igényt egy erre nyitott közösség tagjai számára elérhetővé teszi az új nyilvánosság(ok) színterein.

Lassú nyilvánosságok – identitás, kommunikáció

A Slow-mozgalmak eddig bemutatott vonásai karakteres, céltudatos és konkrét jelleget mutatnak. Ugyanakkor az is látható, hogy a rokontörekvések idővel összekapcsolódhatnak, és egymást támogató mozgalmakká alakulnak át, amelyek tartós fennmaradásához nyilvánosságra is szükség van. Ahogy erre fentebb már utaltam, a Slow valamely formájában való részvétel személyes jelenlétet, konkrét színtereket és testi-fizikai bevonódást is feltételez, miközben a mozgalom fenntartása a napjainkban elterjedt digitális kommunikációs eszköztár széleskörű igénybevételével történik. Az internet használatához kapcsolják a deterritorizáció jelentőségét a nyilvánosságban, illetve, hogy a hálózati kommunikáció összekapcsol egymástól térben távol álló csoportokat. A Slow-mozgalom esetében úgy vélem, úgy valósul meg a szét-szórt, a világ számos pontján megtalálható résztvevők összekapcsolása a virtuális és a valós térben, hogy eközben megőrzi az általa fenntartott nyilvánosság lokális funkcióit. Sőt, a hivatkozott példák, a lokális adottságok védelme, esetünkben az egyik jellegadó, meghatározó feladatkör is egyben. Az itt tárgyalt összefüggésben a lokalitás preferálása térbelileg megfeleltethető annak, amit a lassításra való törekvés jelent az idő vonatkozásában.

Másik oldalról viszont a Slow nem tekinthető napjaink valamiféle teljesen egyedülálló ellenkulturális mozgalmának, hiszen például rokonítható vele a design – elsősorban a viselet, az eszközök és a hozzájuk kapcsolódó stilizált tárgyi eszköztár – területén megjelent irányzat, a steampunk is. A steampunk ironikus felhangja onnan adódik, hogy az iparosodás korábbi korszakából, elsősorban a 19. század technikai-technológiai-ipari jelenségeinek, megoldásainak köréből meríti formai világát. Utalásrendszere napjaink technológiájával szembeni attitűdjének kifejezése, illetve a korszerű technológia eszközeit olyan stílusú dekoratív elemekkel vonja be, amelyek eredetileg tisztán funkcionálisak voltak (réz és fa felhasználása, rugók, csapok, fogaskerekek, analóg műszerek, csövek stb.).

Tágabb összefüggésben a Slow rokonságot mutat olyan kortárs jelenségekkel is, mint a nosztalgia, a retro korunkbeli változatai. Míg azonban ez utóbbiaknak a köre a személyes emlékezet által érintett múlt iránti vonzalom és érdeklődés területére szorítkozik, és a megőrzés, felidézés, konzerválás jellemző rá, tehát egy sokkal korlátozottabb tevékenységként jellemezhető, addig a lassúság-mozgalom életforma, amely a résztvevő aktív bevonódását feltételezi.

Hazai viszonylatban a kézműves mozgalmak, illetve az ezzel rokonítható, további hagyományörző szubkulturális gyakorlatok is felidézhetők ezzel összefüggésben. Résztevőik tudatos, reflektált keresés-értékválasztás jegyében jutnak el a csoportok, ízlésközösségek keretén belül vállalt aktív elköteleződésig. Ez egyúttal arra is magyarázatként szolgál, hogy hogyan egyeztethető össze az individualitás és a lokális közösségekhez való csatlakozás igénye.

Ezek a jelenségek különféle példái lehetnek annak, ahogyan felerősödik a posztindusztriális társadalomban az értékválasztás, az életforma és általában az identitás heterogenitása iránti szükséglet. „A társadalom meghatározó pluralizálódása már régóta és ma különösen az individuumokra vonatkozik. Az identitás egyre kevésbé monolitikus, egyre inkább pluralisztikus fogalom. Az élet a mai körülmények között az élet pluralitását jelenti: az élet leginkább a különböző életformák közötti átmenetként értelmezhető” (Welsch 2011: 124–125). Mindez a szubjektum új interpretációs módozatait teszi szükségessé, amely feltételezi a nyilvánosság tételét, továbbá a megosztás és a visszajelzés iránti igényt is magában foglalja. Ez tehát a nyilvánosság új fórumait generálja, amelyek között foglalhatnak helyet a Slow-mozgalom színterei is. Azonban a pusztá megmutatkozás a nyilvánosság előtt még nem jelenti azt, hogy ezzel meg is valósult volna a szubjektum új konstituálódása, hiszen az lehet pusztán maszkokkal, szerepekkel végzett külsőleges játék, abban az értelemben, hogy tetszőlegesen reprodukáljuk valamelyiket. Ahhoz, hogy magunk és mások számára jelentőssé váljék a szubjektumnak a kifejeződése, szükséges feltételezni valamifajta dinamikát is, amely a már említett bevonódás során valósul meg. A dinamika az itt tárgyalt összefüggésben az időhöz való viszonyt, az idő kezelésének egy bizonyos technikáját jelenti. Ez lehet a gyorsulás, a pörgés elfogadása, a kísérlet, hogy lépést tartsunk vele, de jelentheti ennek az ellenkezőjét, a felpörgő folyamatokkal való szembezállást, a tudatos lassítás szándékát is, ahogy ezt a Slow-mozgalom esetében láthatjuk.

Azonban a Slow eddig sorra vett sajátosságai egyben azt a kérdést is felvetik, hogy a kommunikáció melyik modelljének feleltethető meg, hiszen az általa kialakított nyilvánosság fórumain a tevékenységek egyszerre instrumentálisak és szimbolikusak. Ez utóbbi jelleg miatt a mozgalom megnyilvánulásai részben a *rituális kommunikáció* körébe sorolhatók, hiszen a valóságról alkotott képzet létrehozása és fenntartása is a kommunikációs folyamat révén valósul meg. Mivel azonban eredetét és kibontakozását tekintve a Slow valamilyen probléma megoldására született, ezért értelmezhető kommunikációs szempontból a *participációs modell* szerint is. (Horányi 2007) Ennek értelmében résztvevői és csoportjai az idő kezelésének problémájára szerveződött ágensek, akik releváns felkészültségeiket az általuk fenntartott kommunikációs folyamatok során teszik elérhetővé.

A nyilvánosságelméletek sokáig jellemzően racionális befogadóval számoltak, és csak a populáris kultúra kutatása nyomán jelentek meg a vonatkozó teóriák fogalomtárában olyan meghatározó összetevők, mint az érzés, az érzelem. (McQuail 2003) Ehhez kapcsolódik a nyilvánosságnak esztétikai tapasztalatként való felfogása, amely a fentebb már hivatkozott esztétikai elméletekben Nicolas Bourriaud *relációesztétikai* elképzelésében ölt meghatározó jelleget. Hiszen az említett szerző a relációkban képződő esztétikai tapasztalat mellett érvelve tulajdonképpen egyfajta kibővített, az értelem mellett az érzések és érzéki tapasztalatok együttesében megvalósuló *esztétikai nyilvánosság* világát körvonalazza. (Bourriaud 2007)

Összegzés: Slow és mediaticizáció

Amennyiben a Slow jelenségét a mindennapi életbe ágyazódva próbáljuk megérteni, az eddigi megközelítések során újra és újra szembeűnik annak cselekvés- és hatásjellege, valamint kapcsolatokra orientáltsága. Ezek a morális és esztétikai tapasztalat egybefonódásával függnek össze a nyilvánosság színterein. Olyan gyakorlat körvonalazódik ennek során, amelynek

velejárója a mediatisáció. A „kifejezés ebben az értelmezésben a médiaintézmények, értékek és technológiák fokozott áthatóvá válása és autonómiája által létrehozott teljesítmény felhalmozódását határolja körül. Lényegében ezek a tényezők már nem közvetítik, hanem alkotják a hatalmat.” (Deacon – Stranyer 2014: 1034) Ebben az összefüggésben mindez úgy is értelmezhető, hogy az egyéneket olyan társadalmi és kulturális tevékenységekbe vonja be, amelyek felelősséggel járnak. (Silverstone 2010)

A Slow-mozgalom már a digitális kommunikációs technikák szélesebb körű használatba vétele előtt megjelent és terjedni kezdett, és a hálózati kommunikáció korszakában is egyre jelentősebb mértékben van jelen a posztindusztriális társadalmakban. A Slow alapja a társadalom civil szférájából induló kezdeményezés, amely feltételezi a személyes részvételt, és célja a modern technológia keretek közé szorítása az emberi élet minősége jegyében. A tényleges életgyakorlatok átformálását viszi véghez, miközben a példák kölcsönösen inspirálják egymást. A részvétel tehát itt erős elkötelezettséget jelent, ideológiák és akár közvetítő technológiák nélkül is. De ha egy mozgalmat napjainkban társadalmi hálózatnak tekintünk, akkor ez – mint a nyilvánosság egyik gyakorlata – feltételez valamilyen általa használt kommunikációs technológiát, amely így potenciális köztérnek tekinthető. „Azonban éppen a technológián belülség, annak használatba vétele ki is mutatja azokat a belső ellentmondásokat, amelyek egyrészt az információhoz való korlátlan hozzáférés és a tájékozottság közti különbség jelent, vagy, hogy az online véleménynyilvánítás a befolyásosság, az aktivitás illúzióját kelti.” (Andok 2016: 133)

A kritikai technológiakutatás nyomán kiderült, hogy nem a hálózati kommunikáció formálja át az életvitelt, hanem a felhasználók alakítják annak használati módját saját igényeik, kulturális preferenciáik szerint. Eszerint a digitális alapú nyilvánosság nem pozicionálja újra a valós társadalmi térben zajló gyakorlatokat, legfeljebb hozzájárul azok koordinációjához. A digitális ismerősök köre nem jelent elég erős kötést ahhoz, hogy az aktivitás magasabb kockázattal járó formáira késztessek a résztvevőket. Mindehhez még hozzáfűzhetjük azt az észrevételt is, hogy az ehhez kapcsolódó technológiák köre és ezek használatának módja nem tekinthető autonóm entitásnak vagy rendszernek. Azok inkább a társadalmi kapcsolatok nyomán formálódó jelenségként értelmezhető, amelyek az értékei is a kommunikatív folyamatok során jönnek létre. (Tófalvy 2017)

A média tehát a mozgalom egyik *lehetséges* színtere, amely lehetővé teszi más színterek használatával együtt, hogy olyan gyakorlatok jöjjenek létre, és állandósuljanak, amelyek kölcsönösen hatnak is egymásra. Couldry (2012) nyomán ide tartozik a keresés és kereshetőség, amely nemcsak tudástartalmakra vonatkozik, hanem utakat és helyeket is jelenthet. Ehhez kapcsolódik a bemutatás gyakorlata, amellyel egy áramlás résztvevőjévé válhat valaki. A jelenlét a közösségi térben, az archiválás pedig a közösségi időben megjelenő gyakorlat, amely segít a kapcsolattartás és a közösségivé tétel megvalósulásában.

Nem feledkezhetünk meg az időnek arról a vonatkozásáról sem a Slow-mozgalom kapcsán, amit a kezdetek, az 1986-os indulás óta eltelt több mint három évtized jelent. Ennek során – némiképpen ironikusan fogalmazva – a lassúság fokozatosan egyre gyorsuló ütemű térbeli és tematikus expanziójáról beszélhetünk.

Megerősíthető, hogy a Slow által sokféle nyilvánosság generálható, amelyek jelentése, funkciója, célja is tágabb és összetettebb jelenségként érthető csak meg. Ebben az összefüggésben is különösen indokolt a Slow-mozgalomra irányuló további figyelem a kommunikációtudományi kutatások felől. A mozgalom képes volt az időkezelés komplex (egyéni és közösségi, individuális és intézményesült, technikai és szimbolikus, szemlélhető és bevonódást feltételező, értékek és gyakorlatok viszonylatait rendező) problematikáját meggyőző és hiteles módon strukturálni és kontextualizálni, és ennek során megteremteni és fenntartani a hiteles alternatívaként megmutatkozó, markáns és mégis rugalmas nyilvánosság világát.

IRODALOM

- Andok Mónika (2016) *Digitális média és mindennapi élet – Konvergencia, kontextus, közösségi média*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Bourriaud, Nicolas (2007) *Relációesztétika*. Budapest, Műcsarnok.
- Brand, Stewart (2001) *Amíg világ a világ*. Budapest, Vince Kiadó.
- Carr, Nicholas (2014) *Hogyan változtatja meg az agyunkat az internet?* Budapest, HVG könyvek.
- Couldry, Nick (2012) *Media, Society, World: Social Theory and Digital Media Practice*. Cambridge, Polity Press.
- Deacon, David – Stanyer, James (2014) Mediatization: Key Concept or Conceptual Bandwagon? *Media, Culture & Society*, Vol. 36., No. 7. 1032–1044.
<https://doi.org/10.1177/0163443714542218>
- Elias, Norbert (1990) Az időről. In: Gellériné Lázár Márta (1990szerk.) *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 15–46.
- Inglehart, Ronald (1988) The Renaissance of Political Culture. *American Political Science Review*. Vol. 82., No. 4, 1988. 12–24. <https://doi.org/10.2307/1961756>
- Habermas, Jürgen (2011) *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Hartai László (2015) *Médiaesemény – esettanulmányok*. Budapest, Wolters Kluwer Kiadó.
- Honoré, Carl (2014) *Slow – a lassúság dicsérete*. Szeged, Lazi Kiadó.
- Horányi Özséb (2007szerk.) *A kommunikáció mint participáció*. Budapest, AKTI–Typotex.
- Iyer, Pico (2014) *A nyugalom művészete. Kalandozások egy helyben*. Budapest, HVG Könyvek.
- Long Now Foundation, <http://longnow.org> (Utolsó letöltés dátuma: 2019. április 28.)
- Maquet, Jacques (2003) *Az esztétikai tapasztalat*. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- McQuail, Denis (2003) *A tömegkommunikáció elmélete*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Petrini, Carlo (2001) *Slow Food: the case for taste*. New York, Columbia University Press.
<https://doi.org/10.1080/07409710500334533>
- Polónyi István (2007) Piac helyett adminisztráció? *Educatio*, 2007/2. 271–284.
- Shusterman, Richard (2015) *A gondolkodó test. Szómaesztétikai esszék*. Szeged, JATE Press.
- Silverstone, Roger (2010) *Médiaerkölcs*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Slow Movement, https://www.slowmovement.com/slow_food.php
(Utolsó letöltés dátuma: 2019. április 2.)
- Slow Budapest, <https://slowbudapest.com> (Utolsó letöltés dátuma : 2019. június 5.)
- The Slow Media Manifesto, <http://en.slow-media.net/manifesto>
(Utolsó letöltés dátuma : 2019. október 24.)
- Tófalvy Tamás (2017) *A digitális jó és rossz születése*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Welsch, Wolfgang (2011) *Esztétikai gondolkodás*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

A MAGYARORSZÁGI RÉSZVÉTELI FILM TÖRTÉNETE ÉS JELENLEGI HELYZETE

Vázlat egy kutatásról a Minor Média/Kultúra Kutatóközpontban

Müllner András

mullner.andras@btk.elte.hu, www.media.elte.hu

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2020.2.129

Absztrakt

Az ELTE Kommunikáció és Média Tanszékén megalapított Minor Média/Kultúra Kutatóközpont egyik kutatási projektje a magyarországi részvételi film történetének és jelenlegi helyzetének feltérképezése. A Magyarországon és Nagy-Britanniában is oktató és kutató Michael Stewart alapította 2011-ben az általa MyStreetnek nevezett részvételi videós mozgalmat a University College of London felsőoktatási intézményben, és elméleti és történeti szempontból is megalapozta azt egy cikkében. Stewart vonatkozó tanulmányában a kisebbségi közösségek önábrázolásáról szólva a Deleuze-Guattari szerzőpáros által Kafka kapcsán bevezetett „kisebbségi irodalom” terminusra hivatkozik. Ennek mintájára született a „minor média” kifejezés: ezalatt a részvételi filmnek a kisebbségi közösségek önreprezentációjában betöltött szerepét értjük, és nem utolsósorban azt a hegemon hatalom képi világához képest alternatív képalkotást, amely e tevékenységben lehetőségként rejlik.

Kulcsszavak

kisebbségi kép/minor média, részvételi filmkultúra, antropológia

HISTORY AND CURRENT STATE OF THE PARTICIPATORY FILM IN HUNGARY

Draft for a research study for the Minor Media/Culture Research Centre

András Müllner

Abstract

One of the research projects of the Minor Media/Culture Research Centre founded at the Department of Media and Communication (ELTE University) is to reveal the history and to map the actual state of the participatory film in Hungary. Professor Michael Stewart, who has both taught and conducted research in Hungary and Great Britain for decades, founded the MyStreet participatory videomaking movement in 2011 at the University College of London and underpinned it theoretically and historically in one of his articles. In this paper, he examines the role of autoethnography in the self-representation of minority communities, and he refers to the term “minor literature,” coined by Deleuze-Guattari in their seminal work on Kafka. We adapted this term and coined the concept of “minor media,” by which we mean the role of participatory film in the self-representation of minority communities and its power to construct images as potential alternatives to the visual domain of the hegemonic power.

Keywords

minor image/minor media, participatory film culture, anthropology

A MAGYARORSZÁGI RÉSZVÉTELI FILM TÖRTÉNETE ÉS JELENLEGI HELYZETE

Vázlat egy kutatásról a Minor Média/Kultúra Kutatóközpontban¹

Müllner András

Az ELTE Média és Kommunikáció Tanszékén 2017-ben megalakult Minor Média/Kultúra Kutatóközpont egyik jelenlegi kutatási témája a magyarországi részvételi film kultúrája történeti visszatekintésben és jelenkori gyakorlatainak szempontjából. Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy egy-két külföldi példa leírása után körülhatároljam azokat a lehetséges altémákat, amelyek a részvételi film körébe tartoznak vagy tartozhatnak Magyarországon, továbbá vázoljam azokat az elméleti kereteket, amelyek a jelzett altémákat egybefogják. Közben említek néhány olyan szempontot is, amelyek a kutatás témáinak, konkrétan filmes példáinak elemzéséhez hasznosíthatónak tűnnek számomra.

A jelenség definiálása

A példák és típusok bemutatása előtt szeretnék némi teret szentelni annak, hogy mi is a helyzet a részvételi filmezés definiálásának terén. A részvételi videóval kapcsolatos mértékadó szakirodalom igyekszik meghatározni a tárgyát, így például Tony Roberts és Chris Lunch (utóbbi a részvételi videós hálózatát globális szinten kiépítő InsideShare alapítója) Shaw és Robertson definícióját idézik, mely szerint „a részvételi videó mint aktivitás jellemző módon hátrányos helyzetű és marginalizált csoportokkal együttműködésben zajlik, és ezen aktivitás során »a videót úgy használják, mint társadalmi és közösségi alapú eszközt az egyéni és csoportos fejlődés érdekében [...], hogy növeljék a csoport tagjainak hitét és önbecsülését, hogy bátorítsák őket önmaguk kreatív módon történő kifejezésére, hogy fejlesszék a kritikai öntudatot, és hogy eszközökkel lássák el őket a másokkal történő kommunikációhoz«”. (Shaw és Robertson, idézik Roberts és Lunch 2015) Ám ezután a szerzők figyelmeztetnek arra, hogy rendkívül sokféle módon és sokféle folyamatra használják a részvételi film terminusát. Ők maguk, mint *A digitális kommunikáció és társadalom nemzetközi enciklopédiájának* (*The International Encyclopedia of Digital Communication and Society*), azon belül is a részvételi videóról szóló szócikknek a szerzői, kiindulásnak egy másik definíciót választanak, amely így szól: a részvételi videó „egy csoporttal vagy egy közösséggel való munka kollaboratív megközelítése annak érdekében, hogy megtervezzék és megalkossák saját filmjüket, megnyissák a tanulás és a kommunikáció tereit, és hogy pozitív változást és átalakulást idézzenek elő.”

¹ Az itt olvasható tanulmány első verziójához Cseke Balázs, Gács Anna és Oblath Márton fűztek hasznos kommentárokat, amelyeket beledolgoztam a szövegbe, és amelyekért ezúton is köszönetet mondok.

(PV-NET 2008, idézi Roberts és Lunch 2015) A definíciók diverzitásának oka nyilván az, hogy részvételi mozgóképkészítés az elmúlt évtizedekben rendkívül sok formát öltött szerte a világon és Magyarországon is, és ezeket különbözőségük megtartásával nehéz organikus és koherens egységbe integrálni. Bizonyos, hogy ebben a törekvésben *A részvételi videózás kézikönyve (Handbook of participatory video)* című tanulmánykötet vezérfonal lehet, mindazokkal a sajátos kérdésekkel, amelyeket felvet. Hogy csak egyet említsek: vajon a részvételi videózás a videónak a részvételi kutatásban való felhasználását jelenti-e, vagy a videós részvételi folyamat tanulmányozását? A kérdésfelvetés után a könyv bevezetésében ez olvasható: „Nehéz a részvételi videóról anélkül beszélni, hogy tekintetbe vennénk a részvételi kutatással való számtalan kapcsolódási pontját, és különösen anélkül, hogy a kutatókat és gyakorlati szakembereket mozgató eszméről szó esszen, akik a lakosság olyan szegmenseivel dolgoznak, akik így vagy úgy, de marginalizáltak, és akiknek a nézőpontjából valami olyasmi mutatható be, ami hiányzik a fősodorbéli diskurzusból, legyen ez a munka az egészségüggyel, az oktatással, a vidékfejlesztéssel vagy a fiatalok önazonosságával kapcsolatos.” (Milne et al. 2012: 1) Mindent egybevetve, elsősorban úgy tűnik, hogy a részvételi videó egy valamilyen szempontból hátrányos helyzetű közösség részvételét jelenti az önmagáról szóló mozgókép megalkotásában. Számolnunk kell azonban azokkal a nehézségekkel, amelyek ezt az egyértelműnek tűnő, és demokratikus (elismeréspolitikai) szempontból rendkívül támogatandó definíciót kritikai szempontból ambivalenssé teszik. A külső-belső ellentétére gondolok, és erre a későbbiekben még visszatérek.

Történeti áttekintés – külföldi példák

A részvételi filmezés lehetősége tulajdonképpen a filmnek mint technikai sokszorosító eszköznek a természetéből fakadt, amennyiben a filmkészítés a kezdetektől csapatmunkán alapult. Ebből a korai (baloldali) német filmelméletben azt a következtetést vonták le, hogy a film technikája révén lehetővé teszi a kulturális tőkével és privilégiumokkal nem rendelkező társadalmi csoportok számára is a művészetben való kreatív részvételt. Emellett a korai filmelméletírók számára a film, tekintettel arra, hogy az individuális alkotásra épülő művészeti ágakkal szemben több szakember harmonikus együttműködését kívánja meg, mintegy szimbolikusan megelőlegezi a részvételiségen alapuló demokratikus társadalmi rendet. (A film társadalmiasításáról és a filmet létrehozó kollektíváról lásd Brecht 1970a, 108, 119.) A gyártói és terjesztői infrastruktúra költségigénye mégis a magasan képzett szakemberek által kivitelezett, üzleti alapon működő ipari filmkészítést kívánta meg (Benjamin, 2011, 89), jóllehet a dokumentumfilm 20. századi története azt (is) mutatja, hogy folyamatosan történtek próbálkozások a kollektív, participáción alapuló filmkészítésre (Cain 2009). Itt két angol rendezői példát szeretnék megemlíteni. Az első Humphrey Jennings dokumentumfilmese, akinek 30-as évek végi filmjei a *Mass Observation* nevű antropológiai és auto-etnográfiai mozgalomban születtek. Jennings filmjei nem definiálhatók a mai értelemben részvételiként (ld. például a fenti definíciókat), annyiban azonban feltétlenül említést érdemelnek, hogy a szakirodalom az auto-etnográfiai minősülő, laikusok és hivatásos kutatók által közösen működtetett *Mass Observation* részének tekinti azokat.² Ahogy arra Michael Stewart utal, Jennings számára a művészet kulcsfogalma a *kép* volt, és ez arra az egyedi folyamatra utal, amelynek során az elképzelt emberi világ megalkotódik történetileg és társadalmilag megformált képzeletként arról, hogy „kik is vagyunk mi” (Stewart 2013: 308–309). Az egyszerre tudattalan és ugyanakkor mélyen történelmi „képek” rögzítésében Jennings felfogásában a kamera kiemelkedő szerepet játszik. Az operatőr (fotós vagy filmes) kiválaszt egy mozdulatot és kiragadja azt a

² A *Mass Observation*-t magyarul két fordításban adhatjuk vissza, és a mozgalom mindkettőről szólt: 'a tömeg vizsgálata' és 'a tömeg vizsgálódása'.

mindennapi életből, ezáltal az egyénben testet öltő társadalmi és történelmi gesztust mutatja fel „talált tárgyak” képében. Ahogy kiemelődnek a racionalizált hétköznapiokból, ezek az öntudatlan emberi mozdulatok, gesztusok, akciók szürreálisokká válnak. E kiemelt képi gesztusok révén így bárki költőként értelmezhető. Mindez rendkívüli módon hasonlít arra, amit Brecht fogalmaz meg a társadalmi gesztusról (Brecht 1969: 162–163., 170.). Nála szintén a kiemelés teszi hangsúlyossá ezeket a képeket, mely által egyben lehetővé válik elidegenítésük is, hogy ezzel mintegy tudatosuljanak használóik (Brechtnél a színházi közönség) számára. A láthatatlan vagy természetesnek látszó ideológiai képek reflexiójának és kritikájának szükségessége a társadalmilag elkötelezett művészetben abból a tapasztalatból ered, hogy a modernitásban mindinkább képpé, tehát idegenné váló világ egyre erőteljesebben sugallja a részvétel lehetetlenségét a világról alkotott kép megalkotásában, főképpen azok számára, akik a társadalom alárendelt közösségeinek tagjai. Persze egy társadalom tagjai valójában mindig részvételi üzemmódban működnek, részesülnek és részesítenek a közös gesztuskultúrából, és ezek az amúgy társadalmilag racionalizált viselkedésformák történelmi alapjukat tekintve viszonylagosak, azonkívül ideológiával telítettek, végső soron költőiek és performatívak. A kiemelésükben és tudatosításukban potenciális kritika rejlik, amennyiben ők maguk hatalmi formák, sokszor az alávetés eszközei, és természetesnek tűnnek fel a velük élők számára. A dokumentumfilm 20. századi nagy alakjairól szóló, többek között Jenningsről is tudósító könyv Zalán Vince *Fejezetek a dokumentumfilm történetéből* című átfogó munkája, és ebben Jennings valóban a dokumentumszerű részletek embereként idéződik fel, aki „kollektív drámát sugall” az általa kiragadott részleteken keresztül. Jennings „az angol dokumentum iskola törekvéseihez híven, bár konstruálja a drámát, nem látványosan jeleníti meg, hanem az apróbb rezdülésekre figyel. Ezért beszélhetünk arról pl., hogy említett filmjében milyen kitűnően ragadta meg a háborús Anglia hétköznapijait.” (Zalán 1983: 283). Bár Zalán a világháború alatti filmjeiről szól, amelyek már a brit háborús propaganda szolgálatában készültek, fontos tudatosítani, hogy Jennings első filmje a *Szabadidő (Spare Time)* 1937-ből, amelyet három angliai iparág, az acélipar, a gyapotfeldolgozás és a bányászat munkásainak szentel, közelebbről annak, hogy miként töltik a szabadidejüket. Ennek a filmnek talán a legfontosabb jellemzője, hogy rövidségében is antropológiai archívumként lehet rá tekinteni, egy olyan társadalmi réteg dokumentálásaként, amely éppenséggel nem volt témája a korabeli fősodorbeli médiának, és az antropológia is csak akkor kezdte vizsgálni a saját társadalmat. A Mass Observation, amelynek Jennings is tagja volt egy ideig, éppen ezeknek a rétegeknek a részvételi alapú tanulmányozásában volt érdekelt.

A másik példám John Akomfrah, aki a *Handsworth Songs* című 1986-os brit posztkoloniális kritikai dokumentumfilm rendezőjeként a Black Audio Film Collective nevű csoport tagja volt.³ A negyven-ötven évvel korábban alkotó Jenningshez hasonlóan Akomfrah is egy alulreprezentált társadalmi réteg, a „feketé” iránt érdeklődött.⁴ Pontosabb, ha úgy fogalmazunk, hogy nagyon is felülreprezentált volt ez a közösség, csak épp homogénként és leegyszerűsítő módon jelent meg a korabeli brit médiában, leginkább a 80-as évek utcai összecsapásai kapcsán. Ha individuális rendezőként jegyzik is a fent említett csoport tagjait, mint ahogy Akomfrah-t is, a filmek részvételi jellege közösségi természetükből eredt. Ugyanis a Black Audio Film Collective nevében a „kollektíva” szó voltaképpen a közös ideológiai és produkciós alapot tükrözi, amelyen állva az alkotók elkészítették posztkoloniális kritikai film-

³ Az itt tárgyalt filmek nagy részét vetítettük a Romakép Műhely nevű programban, a részletes információkért lásd a Romakép Műhely honlapját.

⁴ A szó azért idézőjeles, mert átfogó módon utalt a bevándorló múlttal rendelkező nem fehér lakosságra, tekintet nélkül a köztük lévő különbségekre.

jeiket. Ez a kollektív alapú filmkészítés a magyarországi Balázs Béla Stúdióban is megjelent kiáltványok, valamint filmnyelvi és poétikai frakciók formájában.

A fenti két példa után kanyarodjunk vissza a részvételi film (nem-) kanonizálásához, a bonyolult és rögzös úthoz, amelyet bejárt a filmipari és tudományos mezők határain. Az üzleti alapú, exkluzívnak mondható filmkészítéssel párhuzamosan az emberi közösségeket tanulmányozó tudományos területek képviselői, így az antropológusok sem tekintették magától értetődőnek sem a részvételiséget (lásd erről a Mass Observation nevű mozgalom kapcsán Marcus 2001, MacClancy 2001), sem a mozgókép tudományos alkalmazását (ld. a vizuális antropológia nehézkes akadémiai kanonizálását, illetve később a vizuális antropológia revízióját: Ginsburg et al. 2002: 4). Nyugaton az 1950-es és 1960-as években kezdődött meg a kettő kombinálása, vagyis az, amikor antropológusok nem csak a kutatásban alkalmazott technológiaként tekintettek a filmre, hanem olyan eszközként, amely alkalmas lehet az hegemónián alapuló (például gyarmati) berendezkedés művészi és tudományos kritikájára is, illetve a hátrányos helyzetű csoportok emancipációjára. Itt elsősorban Jean Rouch francia dokumentumfilmre és antropológusra kell utalnunk, valamint azokra az észak-amerikai kezdeményezésekre, amelyek az ottani őslakosok képessé tételét célozták az önreprezentáció, illetve az „ön-dokumentumfilmzés” és „ön-etnográfia” (*bio-documentary, self-ethnography*) támogatásával. Ilyen volt a Challenge for Change-program Kanadában (Waugh–Baker–Winton 2010), vagy az arizonai navajo indiánokkal történt részvételi filmzés (Worth–Adair 1972). A részvételi filmzés jótékony hatással volt az érintett közösségre, amennyiben a többségi képzeletben stigmatizált kisebbségi identitásképeket a saját (pozitív, sokszínű) kép létrehozásával ellensúlyozta. De a koraiak között van olyan részvételi alapú film is, amely látszólag nem céloz semmiféle társadalmi emancipációt. A *direct cinema* egy szituációs példjaként ide vehetjük Lionel Rogosin *On the Bowery* című dokumentumfilmjét, amit a rendező alkoholbeteg New York-i munkások részvételével és közösségében élve forgatott.

A 20. századi filmkészítés törvényszerűségeiből eredt, hogy a részvételi filmzés mindig egy-egy individuális, kulturális tőkével és privilégiumokkal rendelkező befutott alkotótól indult (Jean Rouch, Sol Worth, Lionel Rogosin, Magyarországon Schiffer Pál), aki a számára adott intézményi lehetőségeket kihasználva bevont egy marginalizált közösséget a filmes folyamatba. Az ún. kis média (*small media*) beköszöntével, vagyis amikor már kevés anyagi ráfordítással is be lehetett szerezni eszközöket, valamint amikor az egyes kisebbségi közösségek a polgárjogi mozgalmak révén kisebb-nagyobb mértékben a politikai képviselőben is egyenjogúságra tettek szert, nagyobb tere lett a közösségi és részvételi alapon működő mozgóképgyártásnak. Erről a folyamatról a médiaantropológia új tudományterületének kutatói számoltak be az 1980-as évektől végzett ilyen irányú vizsgálódásaikban (Ginsburg et al. 2002).

A magyar részvételi filmes kultúra – a kutatás irányai

A magyarországi helyzet felé tekintve, itthon már több kutatás folyt, például a romák képi ábrázolásával kapcsolatban, képzőművészeti (Kovács 2009), fotografiai (Szuhay 2002, 2010), filmes (Pócsik 2017) területen. Megközelítésük nem esztétikai-művészetelméletiként azonosítható, inkább más bölcsészettudományi, illetve társadalomtudományi megfontolások vezérelték őket (szociológiai, antropológiai, kultúratudományos stb.). Ezek a tanulmányok fontos előképet jelentenek a részvételi filmmel foglalkozó kutatók számára, mert bár közülük Kovács Éva és Szuhay Péter sem mozgóképpel foglalkoztak, de elemzésük irányát meghatározta, hogy idézett tanulmányaikban (amelyek ebből a szempontból teleologikusnak is tűnnek), a Másik tárgyiasításától az egyenlőségen alapuló ábrázolás felé haladnak az időben. A részvételi film történetét illetően Pócsik Andrea munkássága megkerülhetetlen, aki a részvételiséget mint kulturális tökemegosztást elsősorban a kanonizált szerzői (individuális) életművek felől érintette (Pócsik, 2017). A részvételi filmnek a jelenkori gyakorlatok felé mutató, nem

szerzői fókuszú vizsgálata zajlott 2015 és 2017 között a Romakép Műhely című filmprogram keretein belül, az ELTE Tehetséggondozási Tanácsának támogatásával. A hallgatók aktív közreműködésével folytatott kutatás eredménye egy médiaantropológiai konferencia és egy tanulmánygyűjtemény lett (Müllner 2017a). Az ebben a kötetben olvasható tanulmányok részben a részvételi módokon történő képkészítés magyarországi műhelyeit és az azokban készült filmeket elemezték terepkutatásra és interjúkra támaszkodva: médiatáborokat (Cserepressz, Buvero), videóműhelyeket (Makói Videóműhely), illetve tágabban a médiahasználatot roma fiatalok körében (Snétberger Zenei Tehetségközpont), egy Youtube-csatornát, amely roma tévéként definiálja magát (Dikh Tv), és egy roma identitású televíziós szakember roma témájú dokumentumfilmjeit (Joka Daróczi János). Bár a mozgóképkészítésen keresztül aktivizált részvételiség ezekben az esetekben a hagyományos médiatábor és médiaműhely formáját öltötte, vagyis iskolán kívüli médiaoktatást jelentett, és a szervezők az ebben rejlő emancipációs lehetőséget aknázták ki (pl. *safe space*, biztonságos hely biztosításával, mint a Buvero esetében), de határozottan médiaantropológiai sajátosságok érvényesültek a kutatásban, amennyiben a kutatás egy hátrányos helyzetű etnikai közösség médiagyártására és -képzésére koncentrált, ezen keresztül pedig a közösség önképviselésére, vizuális önábrázolására és médiareprezentációjára.

A roma és nem-roma identitású alkotók roma témájú műveinek programra tűzése egyébként állandó gyakorlatként jellemezte a Pócsik Andrea (akkor az ELTE Film-, Média- és Kultúraelméleti Doktori Programjának hallgatója) által 2011-ben alapított Romakép Műhelyt, amely megint csak egy fontos előzménye az itt tárgyalt kutatásvázlatnak, mint reflexív, kultúrakritikai szempontból filmeket kontextualizáló program.⁵ A műhely 2019-es évadának programsorozatát teljes egészében a részvételi filmkészítés témájának szenteltük, és a programot egy olyan workshop vezette be, amelyre részvételi filmmel (is) foglalkozó magyarországi műhelyeket hívtunk meg, hogy ezzel tegyük meg a kezdő lépést egy részvételi filmműhelyeket összefogó és a tudományos reflexiót ily módon elősegítő hálózat felé. Az ide meghívott és itt bemutatkozó képviselők a következők voltak: Zöld Pók Alapítvány, Freedoc, Vizuális Világ Alapítvány, Parforum Egyesület – Saját Színház, Nemes Gusztáv rurálszociológus, Cserepressz, KOMA Bázis, Van Helyed Alapítvány, Gyerekszem Egyesület, Soproni Múzeum.⁶ A Romakép Műhely nevű filmprogram gyakorlatára építve alapítottam meg 2017-ben a fent már említett Minor Média/Kultúra Kutatóközpontot, amely „elsősorban posztkoloniális tudományos kontextusban, médiaarcheológiai és médiaantropológiai kutatások és közösségi képesemények keretében igyekszik feltárni a múltban és a jelenben zajló kritikus képi hagyományokat és képkritikai tendenciákat. Ezzel párhuzamosan megpróbálja felmutatni azokat a kisebbségi képeket, amelyek a hegemon hatalomnak ellenálló mozgások és szubverzív aktivitások révén létrejönnek.” (ld. a Minor Média/Kultúra Kutatóintézet weboldalát). Végül, mintegy időben hátrább nyúló előzményként fontos utalni arra, hogy a tervezett kutatás befogadó helye az ELTE Média és Kommunikáció Tanszéke, amely megalakulása óta kitüntetett figyelmet szentel a kisebbségek reprezentációjának. Ezt a tanszék alapításánál régebbre, a rendszerváltásig visszanyúló történetet hallgatóimmal együtt egy kurzus során tártuk fel, később pedig egy kötetet szerkesztettem, amelybe kollégáim témába vágó, kisebbségi reprezentációval kapcsolatos tanulmányait gyűjtöttem össze (Müllner 2017b).

⁵ Én magam a Romakép Műhely munkájában 2012 óta veszek részt. 2013 és 2015 között Pócsik Andreával együtt vezettem a műhelyt (2015-ben egy évre csatlakozott Bogdán Mária médiakutató is), 2016-tól pedig egyedül vezetem, és az ELTE Média és Kommunikáció Tanszékének hallgatóival közösen szervezzük.

⁶ A Romakép Műhelynek mint filmprogramnak és mint egyetemi kurzusnak a részvételiségen alapuló koncepciójáról ld. a Romakép Műhely honlapjának bevezetőjét.

A Minor Média/Kultúra Kutatóközpontban terveink szerint a részvételi mozgóképkészítést annak kontextuális, társadalmi-kulturális beágyazottságával szerves egységben vizsgáljuk, de sokkal tágabb értelemben, mint ahogy azt ma általában használják. A terminológia meghatározza a kutatás irányait is: elsősorban a *részvételi film kultúrájáról* beszélünk. Ez azt jelenti, hogy lehetőség szerint minél több olyan irányzatot és tevékenységet szeretnénk integrálni a kutatásba, amely valamilyen módon a mozgókép eszközén keresztül definiálható. Meghatározó tulajdonsága szerint a részvételi film a mindenkori fősodorbeli médián kívülre szorult, így bizonyos értelemben annak kritikájaként, illetve az ellenállás valamilyen formájaként azonosítható, és ennek folytán közösségi képviselői funkcióban működik, vagy annak élményét adja. Ebből az okból nem beszélünk pusztán részvételi *videóról*, hiszen a videó előtti mozgóképes formák is potenciális jelöltek a kutatásban; és nem beszélünk pusztán részvételi *filmkészítésről*, ugyanis a film 20. századi történetének nagy részében a marginalizált közösségek a konkrét filmkészítésben nem vehettek részt, részt vettek viszont a mozgóképek fogyasztásában, és ez sok esetben identitáspolitikai aktus volt részükről. Ilyen értelemben a részvételi film kultúráját érintő átfogó kutatás nem zajlott még Magyarországon. Ezért aztán arra a történeti fókuszú kérdésre, hogy mikor és hol jelentkeztek az első olyan részvételi filmes akciók, amelyek explicit módon egy hátrányos helyzetű csoport tagjainak bevonását célozták, hipotézisként többféle válasz adható.

Részvételiségen alapuló néprajzi-antropológiai filmek és az adatközlői visszabeszélés mint a részvétel egy formája

Olyan típusú filmes projekt, mint amilyenek az amerikai őslakosok képessé tételét célozták a hatvanas években, tudomásom szerint a szocialista Magyarországon nem létezett. A kérdés éppen az, hogy ezeknek a híre eljutott-e az országba, illetve, hogy a hivatalos és engedélyezett médiahasználat perifériáján történt-e bármilyen erre irányuló kísérlet. Ezzel kapcsolatban a magyarországi néprajzi filmezés kezdeményezői lehetnek iránymutatók, mint Raffay Anna néprajzkutató, filmes, aki a magyar amatőrfilmes mozgalom egyik meghatározó alakja is volt (Négyesi 1983), vagy Boglár Lajos antropológus. Ahogy az utóbbi fogalmazott, egyszerre konkrét-technikai és átvitt értelemben, „hangot kell adni annak az informátornak” (Boglár 2004: 54). Ez az attitűd, és az, ahogy Boglár az akcióantropológiáról beszél, már magában hordozza a részvételiség antropológiai vonatkozású igényét, legyen az akár hagyományos vagy vizuális antropológia. De a részvételiség Boglár kapcsán más módokon is előkerül, például aziránt való elköteleződésében, hogy az elkészült antropológiai filmet bemutassa a filmen szereplő közösségnek. Egy vele készült életútinterjúban beszámol egy esetről, amely híven tükrözi, hogy mennyire fontos volt számára az, amit Jean Rouch, ugyancsak egy interjúban, „termékeny visszhangnak” nevezett⁷ (Fáber 1996). Boglár az interjúban felidézi egy bődönhajó kifaragásáról forgatott filmjét 1964-ből:

„Elkészült a film, és 65-ben írtam Tiszafüredre, hogy szeretném a Kanalas családot meghívni, nézzék meg a filmet. És a Néprajzi Múzeumnak volt egy viszonylag nagy vetítőterme, és megjelent Kanalas Miska kék öltönyben, piros nyakkendőben. Mondom: „Miska, hol vannak a többiek?” Azt mondja: „Csak nekem van ruhám.” Ketten ültünk a vetítőteremben. Nézzük, nézzük a filmet, azt mondja: „Lajoskám, hát mi csak egy fát vágunk ki, ezt a másikat ki vágta ki?” Akkor kaptam egy leckét abból, hogy mi az, hogy antropológia, úgy szájba vágott engem az informátor, hogy ilyet ne csinálj máskor.” (Boglár 2004: 40)

⁷ Az itt idézett kifejezés egy Magyarországon készült interjúból származik. Rouch egy jóval korábbi írásának angol fordításában a „termékeny visszhangnak” megfelelő *feedback* szerepel, illetve ennek szinonimájaként az „audiovizuális kölcsönösség” (*audiovisual reciprocity*, ld. Rouch 1974: 43).

Ennek az adatközlői kritikának, vagy más szóval „visszabeszélésnek” az oka egyszerűen az volt, hogy Boglár két kamerával vette fel a fa kivágását, két különböző látószögéből, két különböző sebességgel, és a két felvett filmet egymásra vágta. Az adatközlő számára ez a két nézőpont, és legfőképpen együttes megjelenésük értelmezhetetlen volt, mondhatni a két vágás, a film megvágása, a felépített montázsszerkezet nem felelt meg a fa kivágásának, ami persze maga is egy beavatkozás a „természetes rendbe”. Bizonyos értelemben mindkét esetben az élet szervesen újraszerkesztése és rekontextualizálása játszódik le egy technikailag legyártott vagy hagyomány által megörökített sablon alapján. Mindegy is, hogy jogosnak tartjuk-e a kritikát vagy nem (hiszen ez relatív), inkább az a konfliktus érdemel itt figyelmet, ami a reprezentáció és a reprezentált világ között kialakul. Rouch ugyanezt meséli el a vízilóvadászatról készült filmje kapcsán, amikor is az afrikaiak a film levetítése után kifogásolták az (egyébként amerikai kalandfilmek inspirációjára készült) harsonaszó-hangsávot a vadászat kezdetén. „»Hát te dilis vagy – mondták. – A vízilónak éles a hallása! Ha ilyen csinnadrattával eredtünk volna a nyomába, szépen elszelelt volna előlünk!« Olyannyira megfogadtam, amit mondtak, hogy azóta sem illusztrálok filmjeimet »idegen« zenével.” (Fáber 1996) Rouch egyébként Flahertyre hivatkozik, hiszen ő is levetítette az elkészült filmet a szereplőinek, és megbeszélte velük a látottakat. Zalán Vince említett könyvének Rouchról szóló részében éppen a részvételiséget jelentő szereplői feedbacknek tulajdonítja Rouch újszerűségét a megosztáson alapuló antropológiában (*shared anthropology*), bár ez a beszámolók szerint először egy technikai hátrány kompenzálásaként született gyakorlati megoldás volt, később lett belőle koncepció. Ahogy arról Zalán Rouch egy magyarul megjelent írását idézve beszámol, a kép és a hang szinkronfelvételének nehézségei miatt kellett az utólagos szinkronizáláshoz folyamodni például az *Én, a néger* című film gyártási folyamatában, ami viszont azt jelentette, hogy Rouch filmjének szereplői annak alámondóiként szembesültek a filmmel, és azt velük meg kellett tárgyalni. Rouch

„a néma kópiát levetítette a film „főszereplőjének” [sic], aki szabadon, rögtönözve kommentálta a filmen látottakat. Az eredmény meglepő lett. A hang hitelesítette a képet. A kísérőszöveg spontaneitása, közvetlen érzelmi kitörései, összhangban a rögtönzött képi világgal, hű és elgondolkoztató benyomást adnak egy afrikai lumpenproletár életéről, örömeiről, vágyairól, elkeseredett perceiről. És a film ívében érzünk egy leheletnyi öntudatosodást, amely a „főszereplő” Robinsonban játszódik le, aki korábban éppolyan lelkesedéssel fogadta el a „fehér kultúra” felszínességét, mint amilyen erővel ágál az igaztalan körülmények ellen.”

Ez tehát a Rouch-féle részvételi, megosztáson alapuló antropológia története a visszaemlékezés szerint. Későbbi filmjeiben, például a Romakép Műhelyben is vetített *Emberi piramisban* (*La pyramide humaine*) a film amatőr szereplői alakítják a történetet, és egy jelenetben, egyfajta *mise en abyme*-ként, a film tartalmazza saját vetítését és a róla való beszélgetést is.

A részvételiség egy különös, *avant la lettre* fejezetét alkotják a szituációs dokumentumfilmek, ezek külföldi példáinak egy részét a magyar közönség is láthatta a mozikban, illetve a televízióban. Ilyen volt Rouch fent említett 1961-es *Emberi piramisa*, amit 1981-ben szinkronizáltak az Internetes Szinkron Adatbázis szerint, és Lionel Rogosin filmje, az 1956-os Cannes-i dokumentumkategória-nagydíjas *On the Bowery* (*A Bowery utcában*), amit az eredeti címhez képest erősen terhelten fordítottak magyarra, mintegy a rothadó kapitalizmusra utalván: *Iszákosok utcája*.⁸ Mindkét film kapcsolatba hozható a magyar szituációs dokumentumfilmek egyik legismertebb képviselőjével, a *Cséplő Gyurival*. Rouch filmjét Schiffer Pál dokumentumfilmjével Pócsik Andrea vetette össze egy hosszú tanulmányában, és bár a két

⁸ Budapesti mozipremier: 1963, szinkronizált televíziós változat: 1980. (Molnár Gál 1980).

film kontextusa alapvetően különbözik egymástól, több vonásukban igen hasonlóak. Pócsik szerint Rouch a megosztáson alapuló antropológia mint „a megfigyelt közösséget az alkotás folyamatába bevonó, majd reflexióikat rögzítő módszer lényegét is abban látta, hogy a megfigyelő, miután lejön végre az elefántcsonttoronyból, kamerájával és hangfelvevőjével próbál olyan lényegi tudásra szert tenni, aminek *érvényességét* végre nem a tudósokból álló bizottságok, hanem az általa megfigyelték ítélik meg.” (Pócsik 2013) Ez bizonyos mértékig Schiffer filmjére is áll, hiszen hasonlóan Rouch filmjéhez, ahol Elefántcsontpart fővárosában nigériai vendégmunkásként dolgozó főhőst látunk, Schiffer is egy bizonyos idegenséget szeretett volna megmutatni, a társadalom peremén élő (nála cigány) vendégmunkás főhős sorsán keresztül, a főszereplő saját kommentárjaival irányítva az események befogadását. Rogosin filmjéhez pedig az inspiráció köthető, ahogy arról Havas Gábor szociológus, Kemény István és Schiffer Pál munkatársa beszámolt egy Romakép-vetítés utáni beszélgetés során. Havas visszaemlékezéséből kiderült, hogy Schiffer látta Rogosin filmjét 1963-ban Budapesten, és mivel rendkívüli módon megragadta, valami hasonlót tervezett ő is. Erre másfél évtized múlva lett lehetősége, amikor a *Fekete vonat* elkészítése során szembesült filmes módszertanának tarthatatlanságával. A fenti példák azt mutatják, hogy az alárendeltek életét a velük való intenzív kommunikáción keresztül bemutató, őket aktívan bevonó, jó értelemben „megosztó” projektek Magyarországra is eljutottak, sőt magyar példák is születtek ezek közvetlen vagy közvetett hatására.

Mindezek arra készítetnek, hogy rákérdezzünk, milyen lehetőségei voltak a részvételiségnek a rendszerváltás előtt, egy szerzőközpontú és központosított kelet-európai filmkultúrában. Az alábbiakban a szituációs dokumentumfilm műfaja mellett néhány olyan példával bővítem a részvételi film körét, amelyek elsöre távol állnak attól, de talán bizonyos tulajdonságaik alapján mégis érvelhetünk részvételi jellegük mellett. A Balázs Béla Stúdió kísérleti dokumentumfilmjeiről (köztük újrarájátszásra építő, szociológiai kísérleti, mágikus realista játékfilmekről, illetve a privát film kísérleti filmes adaptációiról), valamint a rajongásról mint a részleges részvételiség formáiról lesz szó.

Más részvételi formák

A részvételi film kategóriájának kitágítására tehát akkor nyílik lehetőségünk, ha nem akarjuk merev ellentétbe állítani a szerzői filmet a részvételi filmmel. Ebben az esetben tekintetbe kell vennünk azt a jóval régebbre nyúló jelenséget, amely alatt a kanonizált szerzők részvételi filmkészítésre irányuló törekvéseit érthetjük. És itt nem csak a *Cséplő Gyurira* kell gondolnunk, hanem mindazokra a kísérleti dokumentumfilmekre, amelyek különböző műfajokban fejtik ki igényüket a sérülékeny kisebbségi csoportokról alkotott többségi kép kritikai újrafogalmazására. Ezeket, ha egyáltalán, leginkább filmtörténészek értelmezték, és kívül estek egyéb bölcsész- és társadalomtudományi kutatók érdeklődési körén. Csak néhány kiragadott példa, mind a Balázs Béla Stúdióból: Szomjas György *Tündérszép leány*, Moldován Domokos *Rontás és reménység*, Szederkényi Júlia *Paramicha* című filmje. Ezek a dokumentumfilm és a játékfilm határán álló hibrid (vagy újrarájátszásra építő, vagy szociológiai kísérleti, vagy mágikus realista) műfajú szerzői filmek, ugyanakkor nem-konvencionális módon dolgoznak roma szereplőikkel, amennyiben azoknak lehetőségük van aktívan alakítani a szüzsét, és bizonyos fokig képviselni saját kisebbségi csoportjukat, vagy épp visszautasítani a képviselést, ha úgy adódik. Épp a visszautasítás mutatja, hogy a részvételiségre tett kísérlet nem mindig mondható sikeresnek. Például egy részletesebb elemzés mutathatja csak meg, hogy az 1969-es *Tündérszép leány* miféle módokon próbálja megújítani a kortárs magyar társadalomban élő mélyen sztereotip cigány(nő)képet, és hogy ez mégis miért nem sikerül. Többek között éppen azért, mert a hibrid műfajú filmben a szándékolt sablonokkal teli, rendkívül ambivalens fikció ellensúlyozásaként alkalmazott riporteri módszer (lásd Schiffer *Fekete vonatot*) sikertelennek

bizonyul a roma lány hangjának empátikus meghallásában. Ez utóbbit a fehér férfiak (a nem roma interjúkészítők és filmszereplő fiúk) elnyomják, és a kommunikációra való minden törekvés ellenére a roma nő a fikción túl is tárgyiasul interszekcionálisan (romaságában és nőiségében), vagyis a film tárgyat képezi, és kevésbé annak résztvevő szubjektumaként lép színre. Mind feminista, mind pedig posztkoloniális szempontból a film egyik legkritikusabb része, amikor a férfiak (szereplők, riporterek) számon kérik a főszereplő lányon a roma identitását, azonosságát-azonosulását más romákkal, végső soron képviselőségét, és nem tudnak mit kezdeni azzal, amikor ő ettől elzárkózik (és a beszélgetés során egyre inkább be is zárkózik – tegyük hozzá, a férfiakhoz képest jóval szűkebb időkeretben faggatják).

A BBS-ben más vonalon is megjelenik a részvételiség, például amikor Erdély Miklós kamera-kreativitási gyakorlatokat folytatott a diákjaival (ennek egyik kiemelkedő példája a *Vonatút* című film), vagy amikor Bódy Gábor és Tímár Péter elkészítette a *Privát történelem* című montázsfilmjét, egy mélyen politikai művet produkálva. (Bódy 2006, 197, 215–217; Forgács–Vasák 1992, Forgács 1992) A Bódy–Tímár szerzőpáros erőteljes kísérleti filmes kezdeményezése alakult át aztán Forgács Péter életművében egy sorozattá (*Privát Magyarország*). Ezek a példák a privátfilm művészi (filmnyelvi szempontú) adaptációja magyarországi történetének egy-egy fejezetét alkotják, és a kérdésre, hogy tehát mindez miként érintkezik a részvételi film témájával, a válasz az, hogy bár hagyományos értelemben vett szerzői filmekről beszélünk, de a művészfilmesek alapanyagát egy (vagy több) családi archívum szolgáltatja. Például a zsidó Bartos család által a harmincas évektől forgatott (Bódy és Forgács számára is alapanyagot adó) némafilmek partikularitásukban is a magyarországi zsidó közösség sorsát tükrözik, és jóllehet elsősorban a magánélet a filmek témája, privát jellegükben is elkerülhetetlenül ellenképpé válnak a társadalmi-politikai kontextust ismerők szemében. Nem csak arról van szó tehát, hogy a Bartos család tagjai részvételi filmezést gyakorolnak, hanem arról is, hogy archív anyagaik művészi kisajátítás tárgyává válnak, és radikális montázs eljárások (lassítás, kimerevítés, kiemelés, egy képbe komponálás) révén a rögzítés után negyven évvel a holokauszt emlékeztétét írják újra. A filmek egykori szereplői, tudtuk nélkül, de leszármazottaik jóváhagyásával részvételi filmes akció része lettek. Fontos tudatosítani, hogy ezek a példák nem tartoznak a szoros értelemben vett részvételi filmezés körébe, de ahogy minden tudományos kutatás számára nélkülözhetetlen az előképek megtalálása, úgy a részvételi film kutatásakor is számolnunk kell ezekkel. A privát kép kisajátító/visszasajátító gyakorlataira az egyik kiváló kortárs példa a Sostar Csoport *Rewritable Pictures* című műve (Sostar 2010). Bár az itt hivatkozott videóban a szerzők fényképeket használtak fel, és nem filmet, de egy kontaktimprovizáción alapuló újranyújtó performansz videó rögzítésével tették ezt. Ebben olyan, romákról készült, részben privát képeket használtak fel, amelyeket a Néprajzi Múzeum fotógyűjteményében őriznek. Az ott dolgozó antropológus-muzeológus Szuhay Péter bocsátotta a művészek rendelkezésére a képeket.

A fenti példák tükrében látható, hogy a kezdeményezők olyan aktorok voltak, akik kulturális-társadalmi tőkével és privilégiumokkal bírtak (annak ellenére, hogy a rendszerváltás előtt kritikai szemléletük miatt a hivatalos kultúrpolitika bizonyos fókig korlátozta őket). Ugyanakkor ezt a tőkét arra használták fel, hogy a többségi társadalmi képzeletben a kisebbségről rögzült negatív képet az érintett csoport egyes képviselőivel együttműködve kritikai módon felforgassák, vagy legalábbis kísértetet tegyenek erre. Az archív privátfilm esetében ez a részvételi együttműködés utólagosan, a leszármazottak engedélyével történhetett, de épp ez a kiterjesztés engedi meg, hogy a művészi és szimbolikus módon képviselői funkcióval rendelkező archívhasználat példáit is a kutatás tárgyává tegyék. A helyzet az, hogy sokat tudunk például a *Cséplő Gyuri* című film készületi folyamatáról, de sokkal kevesebbet a fent említett többi filmről, azok részvételi folyamatairól, a latens (vagy kevésbé latens) hatalmi viszonyokról. Mindez kétszeresen áll a szocializmus korszakában született, ún. egzotizáló és etnicizáló „cigányfilmre”, például a *Koportosra*, vagy az *Átok és szerelemre*. Mind-

egyik erős együttműködésben készült a cigány közösséggel: vagy egy adott cigány közösséggel (*Koportos*), vagy a film szereplőin túl annak alkotói között is ott találjuk a roma értelmiség képviselőit (forgatókönyv, zene – *Átok és szerelem*). Ezeknek a filmeknek az esetében a konkrét részvétel módozatain túl például további kutatást igényel a filmek készítése, illetve befogadása során működésbe lépő identitáspolitikai folyamat. Hasonlóan például azokhoz az indiai filmekhez, amelyek mint bollywoodi zenés alkotások az ötvenes-hatvanas években voltak láthatók Magyarországon az Indiával mint „semleges” és „baráti” országgal való kulturális transzfer részeként. (Lemon–Vörös 1996, 267) A részvételiségről itt nem produkciós értelemben beszélünk és nem a bevonást-bevonódást értjük alatta, hanem a recepció folytán megszülető pozitív azonosulást. Ez a magyarországi romákat érintő folyamat a maga mivoltában teljesen láthatatlan. További idevágó, az identitáskonstrukcióval összefüggésbe hozható vetítéstörténeti, illetve befogadástörténeti példákat is sorolhatunk: Kővári Borz József vándormozija (a mexikói *cine ambulante* mintájára, amely a 20. század elején részben roma családok kezében volt); a kilencvenes évekbeli Roma Filmfesztiválok Budapesten, a Cirko Gejzír Moziban. Ezekről eddig nem született tudományos elemzés, pedig a részvételi filmkultúra történetével foglalkozó kritikai kultúrakutatás számára fontos referenciák.

Jacques Ranciére szerint az emancipáció az egyenlőség elvének uralomra jutásával kezdődik, amikor a nézés és a cselekvés közti alárendelő ellentét megszűnik, és ezáltal érthetővé válik, hogy a nézés maga is egy cselekvés, amely megerősítheti vagy módosíthatja az érzékelés elosztását, és hogy „a világ értelmezése” maga is egy újrakonfigurálás lehet (Ranciére 2007: 6.). Annak biztosítására, hogy a nézés lehetőség szerint lépjen túl a látványosság fogyasztásán, és legyen tárgya/eszköze a pedagógiai drámának, sokféle próbálkozás történik, a filmek nézését diszkurzív gyakorlatokkal párosító filmkluboktól a részvételi filmezésig. Ezekben, azon túl, hogy az optikai illúzió helyett a pedagógia drámára helyeződik a hangsúly, a tudás áramlásának iránya is felcserélhetővé válik. A tanító vállaltan tudatlan, a néző pedig tanítónak válva emancipálódik. Mindez Ranciére előtt már ott van sokak munkásságában, például Paolo Freirénél (Freire 2011), vagy Bertolt Brechtnél: „Ami minden ilyen vállalkozás kialakítandó technikáját illeti, annak ahhoz a fő feladathoz kell igazodnia, hogy a közönség ne csak taníttassék, hanem tanítson is.” (Brecht 1970b: 88.) Mindhárom itt említett szerző a drámaiságban, a drámai bevonódásban látta/látja a részvételiség egyik autentikus lehetőségét. Ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a részvételi videó minormédia-jellegénél fogva hajlik arra, hogy agonisztikus és konfliktusos viszonyokat jelenítsen meg, hierarchikus rendszerekre, dominanciaviszonyokra mutasson rá, tematizálja a hatalom és az alárendeltség állapotait stb. A hatalmi viszonyok ábrázolásának potenciálisan drámai természetéről van itt szó. Ez egy másik szinten is megismétlődik, hiszen a filmekről szóló beszélgetés is teátrális és performatív, ami olyan energia, amit érdemes hasznosítani.

A részvételiség új formái a rendszerváltás után: médiaképzések és részvételi akciókutatások filmjei

Immár közelebb lépve ahhoz a típushoz, amit ma részvételi videózásnak neveznek, következő példánk és kutatási részterületünk a civil médiaképzés roma/hátrányos helyzetű fiatalok számára. Kontextus szempontjából fontos, hogy a minor kép és a részvételi filmezés összekapcsolása nem csak kutatói érdeklődésből fakad. A rendszerváltás utáni részvételi filmes projektek elsősorban roma közösségekkel, közösségekben valósultak meg Magyarországon.

A Romakép Műhely elmúlt kilenc évadában folyamatosan vetítettünk olyan rövid-filmeket, amelyek a Cserepressz által szervezett táborokban készültek, vagy a Buvero roma női médiatáborban. Tudjuk, hogy ez csak egy szelete annak a filmes tábori kultúrának, ami ma vagy az elmúlt évtizedekben Magyarországon működik/működött. (Tudomásunk van még többek között a Dr. Ámbédkar Iskola „Balatanoda” nevű táboráról, vagy az Újpesti Cigány

Helytörténeti Gyűjtemény által szervezett filmes táborról.) Ugyanez a helyzet a videóműhelyekkel kapcsolatban, mint amilyen a pár évig közösségi videózásra (is) szakosodott KOMA Bázis (XVID videók), vagy a Makói Videóműhely. Ez utóbbi tagjaként Ferenczi János Dávid külföldi fesztiváldíjat nyert *Honvéd City* című kisfilmjével. Ahogy azt az ELTE tehetséggondozási pályázata keretében írt tanulmányában Teidelt Magdalena bemutatta, az említett videóműhely nem etnikai alapon szerveződött, a fiatalok ott elsősorban technikai, és nem identitáspolitikai kérdésekben kapnak megerősítést, de a *Honvéd City* mégis artikulál egy a MyStreet-mozgalom filmjeihez hasonló roma ellenbeszédet a helyben lakók véleményének kihangosításával, és egy roma belső nézőpont érvényesítésével (Teidelt 2017). Az ilyen típusú képviselői filmek szintén a filmkészítés és -befogadás teljes spektrumát érintő vizsgálat tárgyát képezik (műhelymunka, tartalomelemzés, lokális recepció és globális fesztiválkultúra).

Ugyanez vonatkozik az elmúlt harminc évben létrejött médiaiskolákra, azok közül is persze elsősorban azokra, amelyek roma vagy hátrányos helyzetű fiatalok képzését vállalták. A legkorábbi ilyen természetű tanintézmény a Fekete Doboz Roma Média Iskolája, de számon tartjuk a Független Médiaközpont projektjeit, vagy a legutóbbi időkből a Zöld Pók Alapítvány képzését (ez utóbbi a MyStreet hivatalos magyarországi műhelye volt 2017-ben). Végül, de nem utolsósorban elérkezünk azokhoz a mozgóképekhez, amelyek részvételi akciókutatások részeként/eredményeként készültek el, mint például a Nemes Gusztáv szociológus koordinálásában létrejött részvételi videók, vagy a Siklósbodony közössége, a Saját Színház kutatói és a STEREO Akt társulat együttműködésének eredményeképpen megszületett *Remake_Bodony* című film. Az említetteken kívül egyre többen dolgoznak terepen részvételi videóval, ilyen például Haragonics Sára, aki a téma kutatója is egyben (DLA-dolgozatát a részvételi videóból írja a Színház- és Filmművészeti Egyetemen), vagy Rumann Gábor, aki gyakorlati és elméleti szempontból is érdekelt a témában (Rumann 2008).

Elméleti megfontolások a részvételi filmkultúrát feltérképező kutatóközpontban

A minor filmeknek és a kontextusaiknak az elemzésekor meghatározó szempont a saját és a másik, az én/mi és az idegen ellentéte és határterületei, a hibriditás motívumai (a Homi Bhabha-féle harmadik tér), az identitás performatívumainak történetisége és jelenbeli működésmódja, az etikai kérdések és az emberi jogok tematizálása, a képviselőlet és az attól való elhatárolódás aktusai, a kamerához való viszony és a részvételiség minősége, mélysége, valamint a paródia, a pastiche és az irónia mint deterritorializáló események stb.⁹ Két megjegyzés a fentiek kapcsán, az egyik az etikai aspektusokkal kapcsolatban: tény, hogy a részvételi művészetben az alkotók erősebben tapasztalják a gyakorlatuk etikai és politikai (hatalmi) összefüggéseit. A részvételi kutatások állandó reflexiók kényszer alatt állnak, ezért hivatalból van erre vonatkozó módszertanuk. A másik, bár az előzővel szorosan összefüggő megjegyzés a részvételi filmezés kapcsán megkerülhetetlen, például rasszalapon vagy etnikailag definiált Másikra vonatkozik. A részvételi film módozatainak elismeréspolitikai szempontból elsöre egyértelműnek tűnő irányzata egy olyan alapon nyugszik, amely például az antropológia sokáig megkérdőjelezetlen előfeltételezése volt, idővel azonban egyre kérdésesebbé lett, ami az én és a másik közti különbségtétel. Erre a különbségtételre, illetve az abban rejlő latens vagy kevésbé latens hierarchiákra és dominanciaviszonyokra nem utolsósorban éppen a részvételi filmek hívták fel a figyelmet, amelyek ugyanakkor megosztó gyakorlataikkal akarva-akaratlanul fenn

⁹ A deterritorializációról mint kisebbségi művészi gyakorlatról a kisebbségi irodalom kapcsán lásd (Deleuze–Guattari 2009). Deleuze és Guattari kifejezésének (kisebbségi irodalom, *minor literature*) mintájára választottam a *minor média* nevet.

is tartották a hierarchikus különbségeket. Az 1980-as és 90-es években jött létre az a többek között feminista alapú kritikai irányzat, amely a másikká tétel (*othering*), a másik megkonstruálásának antropológiai gesztusait vonta kérdőre. Ez az irányzatot azok tudták képviselni a leghitelesebben, akik a „fehér” és „nem fehér”, „nyugati” és „nem nyugati” kultúrát folyamatosan létrehozó megosztást identitásuk hibrid volta miatt nem akarták végrehajtani, vagy az addiginál sokkal mélyrehatóbb reflexiós igénnyel tették csak (Abu-Lughod 1991). A részvételi film kapcsán is feltehetőek ezek a kérdések: ki biztosít részvételt kinek a számára? milyen láthatatlan vagy látható hatalmi viszonyok előzik meg és kísérik a részvételi folyamatot? milyen kultúrák közti megosztás vezérli a résztvevőket, és vajon reflektálnak-e a megosztás konstruált jellegére? honnan származnak a különbségek (mi a történelmi eredetük), és miképpen ágyazzák bele őket az aktuális filmes kontextusba? Ezek a kérdések minden alkotási folyamat elemzésekor érvényesek, de éppen a hegemon és alárendelt szerepeket reflexív és szubverzív módon megközelítő részvételi filmezés esetében tűnik rendkívül fontosnak a tematizálásuk, identitáspolitikai és posztkoloniális szempontból egyaránt.

A részvételi filmkészítés Magyarországon is a képessé tétel (*empowerment*) demokratikus folyamatai közé tartozik, és a kulturális tőke különböző társadalmi csoportok közti megosztásának igényéből fakad, bár eltérő kontextusokban különböző módokon megvalósulva. Ez a folyamat soha nem konfliktusmentes, amennyiben nemzetközi és nemzeti szinten is meghatározta és meghatározza az ún. centrum-periféria hierarchikus viszonya, vagyis a közös érdekek mellett eltérő érdekek is vezérlik a résztvevőket (például a filmek témájának meghatározása szempontjából). A konfliktus rejtett vagy kevésbé rejtett módon kialakulhat(ott) a fent elemzett „én” (a filmesek csoportja) és a „másik” (a bevont egyének csoportja) között. Ezt még akkor is szem előtt kell tartanunk, ha elfogadjuk, hogy a konfliktus elsősorban nem a résztvevő csoportok között jön létre, hanem a többségi kép, valamint a részvételi filmezés folyamatában létrejövő kisebbségi (saját) kép között. Ez magától értetődően és a folyamatba belekalkulált módon történik így, hiszen a minor kép a többségi képet deterritorializálja, és direkt ellentét, paródia, vagy művészi kisajátítás formájában megkérdőjelezi. Ez utóbbi kijelentésben már benne rejlik egy további hipotézis, mely szerint mindaz, amit posztkoloniális kontextusban összefoglaló módon „az ellenállás esztétikájának” hívnak (Shohat–Stam 1992), a magyarországi részvételi vagy részvételi jellegű filmkultúrában is megjelenik. Az ellenállás ezen képeinek kontextualizáló elemzése képezi a jelen tanulmányban ismertetett kutatás egyik legerősebb ambícióját.

A Minor Média/Kultúra Kutatóközpontban folytatott kutatások célja, hogy általuk mélyreható ismereteket szerezzünk, tudást alkossunk a magyarországi részvételi és közösségi alapú filmkultúráról, annak pár évtizedes hagyományáról és jelenlegi, igen szerteágazó gyakorlatairól. További célunk, hogy a szóban forgó jelenség példáit kultúraelméleti keretbe helyezve csoportosítsuk, osztályozzuk és elemezzük. Kutatócsoportunk számára a részvételi alapú filmezés abban a formájában is érdekes, amikor hátrányos helyzetben lévő kisebbségi közösségek státuszuknál fogva privilégiumokkal rendelkező többségi szakértőkkel szövetségre lépve célként fogalmazzák meg az önmagukról szóló kép megalkotását. A saját kép megalkotásának joga tehát része annak a demokratikus társadalmi folyamatnak, amelynek során a hátrányos helyzetű csoportok igényt támasztanak az egyenlőként való elismerésre, és ennek érdekében a politikai képviseletért való küzdelemmel párhuzamosan a képi (jelen esetben filmes) önábrázolást (is) hasznosítják. Magyarországon még nem végeztek ezzel a témával kapcsolatban szisztematikus kutatást, ebből a szempontból itthon hiányról beszélhetünk, miközben külföldön a téma egyre inkább fókuszba került az elmúlt évtizedekben. A magyarországi részvételi filmes kultúra kezdeményezéseinek elemző feltárása joggal tarthat számot az autoetnográfiaival, vizuális, illetve médiaantropológiával, valamint a mindennapi élet kutatásával foglalkozó hazai és külföldi szakemberek érdeklődésére. A magyarországi részvételi filmké-

szítés jó gyakorlatainak kutatása és terjesztése mindezen túl a médiaműveltséggel kapcsolatos pedagógiai tevékenységre nézve is pozitív következménnyel járhat.

Egy elméleti és történeti kutatás a részvételiségről magától értődő módon tartalmazhat részvételi akciókutatást. Ez filmes képzésként, konkrétan workshopok formájában, magyarországi helyszíneken tervezhető olyan közösségekkel együttműködésben, amelyekkel a Minor Média/Kultúra Kutatóközpont kutatócsoportja régre visszanyúló kapcsolatot ápol. A workshopok egyben a kutatás tárgyát is képezhetik résztvevő megfigyelés keretében. Az akciókutatás eredményeiként szülehetnek filmek, amelyek elsősorban a lokális közösségben lennének elérhetők, hogy az ottani befogadás is tárgya lehessen a kutatói elemzésnek. Később a nemzeti és a külföldi közönség is megnézhetné a filmeket közösségi filmesemények keretében (fesztiválok, mint például a Verzió Nemzetközi Emberi Jogi Dokumentumfilm Fesztivál, vagy filmprogramok, mint a Romakép Műhely programjai), ha ennek nincs akadálya a közreműködők részéről. A részvételi akciókutatás workshopjai hátrányos helyzetű térségekben vagy közösségekben élő fiatalok filmes képzésére irányulhat, akár iskolai projekthét, akár médiatábor keretében. Az alkalmazott módszertant illetően rendelkezésre áll a MyStreet-mozgalom kidolgozott módszere, illetve az itthoni és külföldi szakemberek know-how-ja (Stewart 2013, High at all 2012). Bizonyos esetekben a kutatók és az érintett közösség közti kapcsolat megerősítése érdekében alkalmazható részvételi dráma-workshop, illetve a filmre vinni tervezett történetek első körben a digitális történetmesélés, illetve a fotóhang módszerével strukturálhatók. A filmes workshopok módszertana jó gyakorlatként tud hasznosulni a jövőben, és adott esetben kiterjedt módon tud működni más településeken, illetve ideális esetben integrálódni tud a Nemzeti Alaptantervbe. Ezzel párhuzamosan létrehozható egy olyan honlap, amely a magyarországi részvételi filmezés egyik archívumává válhat, és egyfajta kommunikációs platformként becsatolhatja azt a nemzetközi részvételi filmezés (pl. a MyStreet, InsideShare) hálózatába. Más természetű kimenete egy ilyen kutatásnak az egyetemi hallgatók bevonása és a részvételiség jelenkori kultúrájának szellemében való oktatásuk. A részvételi kultúra szellemében működő deliberatív (dialogikus) pedagógia a hallgatók aktív közreműködésén alapul, és célja szerint a tudományos kutatást ötvözi a különböző kisebbségi csoportokkal és érintett közösségekkel folytatott együttműködéssel, a velük közösen vitt projektek formájában. A felsőoktatás ily módon történő társadalomba ágyazása két irányban bizonyul hasznosnak: a tudás létrehozása közös folyamat, így demokratikus természetű, és konkrét gyakorlati eredményekkel jár, továbbá igazolja a bölcsészeti- és társadalomtudományok sokszor megkérdőjelezett társadalmi hasznosságát is.

IRODALOM

- Abu-Lughod, Lila (1991) *Writing Against Culture*. In: Fox, Richard G. (eds.) *Recapturing Anthropology: Working in the Present*. Santa Fe, N. M., School of American Research Press. 137–161.
- Benjamin, Walter (2011 [1936]) A műalkotás a technikai reprodukálhatóság korában, ford. Kurucz Andrea – Mélyi József. In: Peternák Miklós – Szegedy-Maszák Zoltán (szerk.) *Médiatörténeti szöveggyűjtemény*. Magyar Képzőművészeti Egyetem, Intermédia Tan-szék, 86–97.
https://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/0052_2A_mediatorntenet/mediaszoveggyujtemeny_13.pdf
- Bódy Gábor (2006 [1975/1977]) *Egybegyűjtött filmművészeti írások I.* Szerk.: Zalán Vince. Budapest, Akadémiai Kiadó. 215–217.
- Boglár Lajos (2004) *Még találkozunk!* Budapest, Nyitott Könyvműhely Kiadó – Szimbiózis Alapítvány.
- Brecht, Bertolt (1970a [1931]) A „Koldusopera”-per. Szociológiai kísérlet, ford. Sós Endre. In: Bertolt Brecht: *Irodalomról és művészetről*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 93–48.
- Brecht, Bertolt (1970b [1927–1932]) A rádió mint kommunikációs eszköz, ford. Sós Endre. In: Bertolt Brecht: *Irodalomról és művészetről*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 85–90.
- Brecht, Bertolt (1969 [1940]) Az elidegenítő effektust teremtő színművészet új technikájának rövid leírása, ford. Walkó György. In: Bertolt Brecht: *Színházi tanulmányok*. Budapest, Magvető Könyvkiadó. 158–177.
- Cain, Julia (2009) *Understanding Film and Video as Tools for Change. Applying Participatory Video and Video Advocacy in South Africa*, PhD-disszertáció.
<https://scholar.sun.ac.za/bitstream/handle/10019.1/1431/Cain%2C%20JC.pdf?sequence=1>
- Deleuze, Gilles – Guattari, Félix (2009 [1975]) *Kafka. A kisebbségi irodalomért*, ford. Kará-csonyi Judit. Budapest, Qadmon Kiadó.
- Fáber András (1996) Szélmalmok Afrikában. Beszélgetés Jean Rouch-sal, *Filmvilág*, 7.
http://www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=95
- Forgách András (1992) Zárt kertek pusztulása. Forgács Péter és a film, *Metropolis*, 2.
<http://www.c3.hu/scripta/metropolis/9902/vasakbesz.htm>
- Forgács Péter – Vasák Benedek Balázs (1992) Határesetek. Forgács Péterrel beszélget Vasák Benedek Balázs, *Metropolis*, 2. <http://www.c3.hu/scripta/metropolis/9902/vasakbesz.htm>
- Freire, Paulo (2011 [1970]) Az elnyomottak pedagógiája, ford. Bajusz Klára. In: Bajusz Klára – Német Balázs (szerk.) *Felnőttoktatási felfogások a 20. században. Andragógia szöveggyűjtemény I.* Pécs, IDRResearch Kft. – Publikon Kiadó, 110–117.
- Ginsburg, Faye D. – Abu-Lughod, Lila – Larkin, Brian (eds.) (2002) *Media Worlds. Anthropology on New Terrain*. University of California Press, 1–36.
https://monoskop.org/images/9/95/Ginsburg_Abu-Lughod_Larkin_Media_Worlds_Anthropology_on_New_Terrain.pdf
- High, Chris – Singh, Namita – Petheram, Lisa – Nemes, Gusztáv (2012) *Defining participatory video from practice*, in: Milne, E-J – Mitchell, Claudia – de Lange, Naydene (eds.) *The Handbook of Participatory Video*. Lanham, MD, USA, AltaMira Press.
- Internetes Szinkron Adatbázis, <http://iszdb.hu/?szinkron=11254>

- Kovács Éva (2009) „Fekete testek, fehér testek – A ’cigány’ képe az 1850-es évektől a XX. század első feléig”. *Beszélő*, XIV. évf. 1. szám.
<http://beszelo.c3.hu/cikkek/fekete-testek-feher-testek>
- Lemon, Alaina – Vörös, Miklós (1996) Identitás és reprezentáció. Interjú Daróczi Ágnessel és Bársony Jánossal. *Replika*, 23–24, 261–272.
- MacClancy, Jeremy (2001) Mass-observation, surrealism, social anthropology: a present-day assessment. *New Formations*, 44, 90–99.
- Marcus, Laura (2001) Introduction: The Project of Mass-Observation. *New Formations*, 44, 5–20.
- Milne, E-J – Mitchell, Claudia – de Lange, Naydene (eds.) (2012) *Handbook of participatory video*. Walnut Creek, CA, AltaMira.
- Minor Média/Kultúra Kutatóközpont, <http://media.elte.hu/minor-mediakultura-kutatokozpont/>
- Molnár Gál Péter (1980) Iszákosok utcája. *Filmvilág*, 6.
http://filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=7852
- Müllner András (szerk.) (2017a) *Saját kép – ellenkép. A Romakép Műhely médiaantropológiai konferenciájának tanulmányai*. Budapest, ELTE Média és Kommunikáció Tanszék.
<http://media.elte.hu/mullner-andras-szerk-sajat-kep-ellenkep-a-romakep-muhely-mediaantropologiai-konferenciajanak-tanulmanyai/>
- Müllner András (szerk.) (2017b) *Megformált beszéd, elfojtott hang. A reprezentáció politikai, művészeti és etikai kérdései*. Budapest, ELTE Média és Kommunikáció Tanszék – ELTE Eötvös Kiadó.
<http://media.elte.hu/blog/2018/05/14/mullner-andras-szerk-megformalt-beszed-elfojtott-hang-a-reprezentacio-politikai-muveszeti-es-etikai-kerdesei-2/>
- Négyesi Gábor (1983) *Portréfilm Raffay Annáról*. Szentendre, PMKK Filmstúdió.
https://pemetete.blog.hu/2019/04/23/raffay_anna_portrefilm
- O’Hagan, Sean (2013) The Way We Were: Mass Observation at the Photographer’s Gallery. *The Guardian*, július 21.
<https://www.theguardian.com/artanddesign/2013/jul/21/mass-observation-photographers-gallery>
- Pócsik Andrea (2017) *Átkelések. A romaképkészítés (an)archeológiája*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Ranciére, Jacques (2007) The Emancipated Spectator. *Artforum*, March.
http://findarticles.com/p/articles/mi_m0268/is_7_45/ai_n24354915/?tag=content;coll
- Romakép (2016) A Romakép Műhely 2016-os évada.
<http://www.romakepmuhely.hu/kurzusok/kurzusok-2016/romakep-muhely-6-docuart/a-romakep-muhely-2016-os-programja/#Marc30>
- Romakép (2019) A Romakép Műhely 2019-es évada.
<http://www.romakepmuhely.hu/2019/01/romakep-muhely-2019/>
- Rouch, Jean (1974) The Camera and Man, ford. Steven Feld, *Studies in Visual Communication*, ford. Vol. 1, N. 1.
<https://pdfs.semanticscholar.org/110e/7b2da8d06fe12627f39b8f228fe163be6fa0.pdf>
<https://doi.org/10.1525/var.1974.1.1.37>

- Rumann Gábor (2008) Kísérleti film vagy ars poetica? Az Egy bagatell és a Meghallgatás összehasonlító elemzése Bódy Gábor és Jeles András írásainak tükrében, *Apertúra*, 3. évf. 2. sz.
<http://uj.apertura.hu/2008/tel/rumann-kiserleti-film-vagy-ars-poetica-az-egy-bagatell-es-a-meghallgatas-osszehasonlito-elemzese-body-gabor-es-jeles-andras-irasainak-tukreben/>
- Shohat, Ella – Stam, Robert (eds.) (1994) *Unthinking Eurocentrism. Multiculturalism and the Media*. Routledge.
- Sostar Csoport (2010) *Rewritable Pictures*. <https://vimeo.com/11109912>
- Stewart, Michael (2013) Mysteries reside in the humblest, everyday things: collaborative anthropology in the digital age. *Social Anthropology* 21, 3.
https://www.researchgate.net/publication/263458387_Mysteries_reside_in_the_humblest_everyday_things_Collaborative_anthropology_in_the_digital_age
<https://doi.org/10.1111/1469-8676.12041>
- Szuhay Péter (2002) Az egzotikus vadembertől a hatalom önnön legitimálásáig. *Beszélő*, VII. évfolyam, 7–8. szám.
<http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-egzotikus-vadembertol-a-hatalom-onnon-legitimalasaig>
- Szuhay Péter (2010) Ki beszél? Cigány/roma reprezentáció a képző- és fotóművészetben. In: Feischmidt Margit (szerk.) *Etnicitás – Különbségteremtő társadalom*. Budapest, Gondolat – MTA Nemzeti Etnikai és Kisebbségkutató Intézet.
http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/etnicitas_kulonbségteremtő_társadalom/pages/024_ki_beszeli.htm
- Teidelt Magdalena (2017) A Makói Videóműhely. Egy cigány identitású alkotó egy integráló közegben. In: Müllner András (szerk.) *Saját kép – ellenkép. A Romakép Műhely média-antropológiai konferenciájának tanulmányai*. Budapest, ELTE Média és Kommunikáció Tanszék.
<http://media.elte.hu/mullner-andras-szerk-sajat-kep-ellenkep-a-romakep-muhely-mediaantropológiai-konferenciajanak-tanulmanyai/>
https://doi.org/10.30866/Sajatkep_2017.47
- Waugh, Thomas – Baker, Michael Brendan – Winton Ezra (2010eds.) *Challenge for Change: activist documentary at the National Film Board of Canada*. Montréal, McGill-Queen's University Press.
- Worth, Sol – Adair, John (1972) *Through Navajo Eyes: An Exploration of Film Communication and Anthropology*. Bloomington, Indiana University Press.
- Zalán Vince (1983) *Fejezetek a dokumentumfilm történetéből*. Budapest, Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum. <http://mek.oszk.hu/16200/16295/>

MONOPOLY, SAKK VAGY PÓKER? A KAPITALIZMUS (FÉLRE)REPREZENTÁCIÓJA A NYILVÁNOSSÁGBAN

Pogátsa Zoltán

pogatsa@gmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2020.2.145

Absztrakt

A demokrácia működéséhez széles körű ismeretekkel rendelkező állampolgárokra van szükség, többek között a gazdasági kérdések területén is. Ezt a család és az iskola, mint szocializációs ágensek, csak nagyon keveseknek adják meg. A többség a kapitalizmus (elsősorban tömeg-) média reprezentációjára utalódik gazdaságképének kialakításában. Az így kialakult közkép azonban fals: inkább a Monopoly és a sakk analógiájára épül, miközben a létező kapitalizmus sokkal inkább a póker szabályaira emlékeztet. A kezdeti erőforrások nem egyenlően vagy igazságosan vannak elosztva, és ráadásul a játék közben is folyamatosan rejtve maradnak.

Kulcsszavak

kapitalizmus, média reprezentáció, demokrácia

MONOPOLY, CHESS, OR POKER? THE (MIS)REPRESENTATION OF CAPITALISM IN THE PUBLIC

Zoltán Pogátsa

Abstract

In order for democracy to function, there is a need for citizens with wide-ranging knowledge in the area of economic issues, amongst others. Only a very small number of people receive this from their sources of socialization, family, and school. The majority are left to rely on the (primarily mass) media representation of capitalism in the formulation of their economic views. A public image of the economy thus manufactured is distorted, however. It resembles the analogy of Monopoly or chess, while actually existing capitalism is more like poker. Resources are not dealt out equally or in a just way at the initial starting position, and they remain hidden throughout the game.

Keywords

science communication, education, doctorate course

MONOPOLY, SAKK VAGY PÓKER? A KAPITALIZMUS (FÉLRE)REPREZEN- TÁCIÓJA A NYILVÁNOSÁGBAN

Pogátsa Zoltán

A demokrácia alapvető sajátossága, hogy a társadalmi folyamatok alakítása a szavazópolgárok döntéseitől függ, közvetlen vagy képviselési formában. A kettő közül bármelyik esetben az az alapfeltételezés, hogy a polgárok megfelelően képzettek, ismereteik pedig kellőképpen mélyek és szélesek döntéseik megalapozásához. Természetesen különbséget kell tenni a demokrácia elvei és a valósága között. A valóságban ez a tudás a választópolgárok többségénél nincs meg.

Nincs ez másképp közgazdasági kérdésekben sem. A létező globális kapitalizmus elképesztő komplexitása szükségessé tenné, hogy szinte minden polgár közgazdasági képzésen essen át ezek megismerésére, befogadására. Az elsődleges szocializációs ágens, a család csak keveseknek ad át ilyen típusú tudást. A helyzet azonban az, hogy a legfőbb másodlagos szocializációs ágens, az iskola is csak a társadalom szűk, erre szakosodó kisebbségének adja meg ezeket az ismereteket valamilyen formában. A többség számára a közgazdaságtan nem kötelező, de még csak nem is választható tárgy tanulmányaik során. Ezen a csatornán keresztül tehát nem szerezhettek ilyen típusú tudást. Ez önmagában óriási probléma, amely jelentősen korlátozza a demokratikus döntéshozatal minőségét.

Marad tehát az iskola mellett a második családon kívüli szocializációs ágens, a média. Ennek egy nagy részét, a szórakoztató médiát is kizárhatjuk, ez ugyanis ilyen ismereteket nem igazán közvetít. Marad tehát a közmédia és az üzleti sajtó, mint a gazdasággal kapcsolatos ismeretek fő forrása. Az üzleti sajtó általában véve a befektetők és a profitabilitás irányából vizsgálja az eseményeket. Nem véletlen, hogy sok újság és folyóirat „Üzlet” címszóra változtatta a korábbi „Gazdaság” rovatát. Elképesztő felelőssége van tehát a közmédiának. Ahol ez kvázi propaganda célokat szolgál, mint a jelenlegi Magyarországon, ezt a feladatát egyáltalán nem teljesíti. Ténylegesen azonban máshol is csak nagyon kevés helyen képes arra, hogy a közvitákat megfelelő tudással lássa el. Ilyen például Skandinávia, ahol a közmédiát tudatosan a jóléti állam részének tekintik (Mjos és mtsai 2014)

Az, hogy a gazdasággal kapcsolatos döntések a fejlett demokráciákban rossz irányba vitték a folyamatokat, nem nagyon szorul bizonyításra. A kapitalizmus jelenleg több, egymással összefüggő krízissel küzd:

- 1.) az ember okozta kibocsájtás miatti *klimakatasztrófával*, fajpusztulással, a biodiverzitás drasztikus csökkenésével, a természetes környezet elképesztő károsításával;
- 2.) a társadalmi *egyenlőtlenségek* szinte mindenhol jelentősen nőttek, a mobilitás csökkent, a kapitalizmus igazságtalanabb lett;

- 3.) a globális gazdaság növekedését az elmúlt évtizedekben az *adósságállomány* növekedése hajtotta mindegyik szektorban (állam, pénzügyi szektor, háztartások, nem pénzügyi magán szektor), azaz a jelenlegi fogyasztás jelenlegi kereslet hiányában fenntarthatatlan, a jövő generációk terhére történik.

A globális kapitalizmus sorsát a nemzetközi függőségi viszonyok miatt elsősorban a fejlettebb országok határozzák meg (Wallerstein 1974). Ezek pedig kevés kivétellel (pl. Szingapúr) demokratikus berendezkedésűek. Ennek ellenére a politikai döntések nem adnak adekvátabb, fenntarthatóbb, igazságosabb válaszokat a kihívásokra abban az értelemben, ahogy a demokrácia elméletek ezt sugallják. Miért van ez így?

Erre a kérdésre az a válasz, hogy a demokratikus országokban a polgárok informálására hivatott iskolarendszer és média nem tölti be a szerepét. A Gramsci által kulturális hegemóniának (Gramsci & Buttigieg 1992) nevezett jelenség érvényesül: a felső társadalmi osztályok parciális érdekei reprezentálódnak közjóként.

Példa erre a kapitalizmus széles körű médiareprezentációja. A kapitalista gazdaság első számú elemei a magántulajdon és a piaci verseny. A piaci versenynek a hétköznapi médiareprezentáció a hatékonyság, a meritokrácia értékeit tulajdonítja. Mindez szembe van állítva a tervezés hatékonytalanságával, a versenykorlátozó összejátszással, kartelekkel, a kivételezéssel, a haveri kapitalizmussal. A kapitalizmus hétköznapi médiareprezentációjában tehát a minél nagyobb verseny a minél igazságosabb társadalommal kapcsolódik össze.

Hogy a kapitalizmus igazságos és meritokratikus volta mennyire domináns a nyilvánosságban, azt több szerző bemutatta (Markovits 2019, Littler 2017). A hidegháború befejeztével a szovjet típusú rendszer összeomlását azzal indokolták, hogy annak egyenlősítő működése nem engedi meg a tehetség, az erőfeszítés honorálását, szemben a kapitalizmussal, ahol a profit motiváció pontosan erre hivatott. A kapitalizmus archetípusa az „amerikai álom”, mely szerint a „rongyokból is gazdaggá” (*rags to riches*) válhat bárki kemény munkával. Míg a kommunizmusban a (Kornai 1980) által leírt puha költségvetési korlát miatt soha nem mennek csődbe a rosszul vezetett vállalatok, addig a kapitalizmusra (Schumpeter 1942) „kreatív rombolás” jellemző, ahol csak a jók maradnak fenn, a „férgese kihullik”.

A legelterjedtebb közgazdasági tankönyvek szinte csak a neoklasszikus közgazdaságtan alapvetéseit tárgyalják. Egyáltalán nem foglalkoznak elosztási kérdésekkel, így többek között azzal sem, hogy a kinek milyen a kezdeti helyzete a meritokratikusnak tételezett versenyben. Ez az omisszió önmagában implicite azt sugallja, hogy ez nem egy jelentős probléma. Hogy ez mennyire nem így van, arra nem egy közgazdász, hanem John Rawls amerikai filozófus hívta fel a figyelmet ismert munkájában (Rawls 1971). A jóléti rendszerek elleni támadás lényegi üzenete pedig az volt, hogy az állami támogatás (valójában esélyteremtés) ellustít és államfüggővé tesz („*welfare queen*”). Ez ismét csak azt sugallja: az újraelosztás nélküli kapitalizmus megfelelően honorálja az erőfeszítést.

A Monopoly analógia

Ennek az elképzelésnek a paradigmaticus játéka a Monopoly, amely a kapitalizmus emblematikus játékvá vált. A Monopoly elvileg egy versenyjáték, ahol az egyenlő feltételekkel versengő játékosok a kapitalista vállalkozáshoz hasonló döntéseket hoznak, melynek következtében nyereségre tesznek szert, és vagy gazdagodnak, vagy elszegényednek és tönkremennek. Hogy kivel melyik történik, az limitált szerencse mellett (kockadobás) többségében a versenyző döntésén múlik.

A valóságban a kapitalizmusnak ez a reprezentációja nagyon problémás. Először is látnunk kell, hogy a Monopoly szó a „monopólium” angol megfelelője, az pedig a piaci verseny korlátozását jelenti. A monopólium az egy szereplős kínálati oldal. Még a több, de korlátozott

számú eladó (oligopólium) is problémás, amennyiben a verseny korlátozását jelenti, de a monopólium annak totális szűkítése. Tehát már a játék elnevezése is ellentmond a kapitalizmus központi logikájának. És ennek megfelelő a játék szabályzata is. Szűkösen rendelkezésre álló ingatlan mennyiséget kell felvásárolni, beépíteni és onnan járadékot szedni. Azaz a versenyzők nem kapitalisták, nem gyártanak vagy szolgáltatnak, hanem ingatlan spekulánsok.¹

De ennél nagyobb problémák is vannak. A Monopoly szabályai szerint a versenyzők a játék kezdetén egyenlő összegű pénzt kapnak, melyből gazdálkodhatnak. A pálya üres, azaz senki nem rendelkezik még járadékforrással.

Ez azonban ismét csak nem felel meg a valódi kapitalizmus logikájának. Abban ugyanis a „játékosok”, az az újabb generációk nem egyenlő összegekkel indulnak. Egyesek hatalmas vagyontörökségeket örökölnek, mások viszont semmit. Elképesztően egyenlőtlen indulótőkével rendelkeznek a létező kapitalizmus polgárai.

Továbbá a pálya sem üres. A valódi kapitalizmusban minden generáció úgy kezd neki a versenynek, hogy a pálya már tele van: minden hotel, bérelhető ház, vállalat már valakié, aki számára járadékot termel. A valóságban a létező kapitalizmus sokkal inkább emlékeztet egy előző kör Monopolyjára: mintha egy már lejátszott játék végső állapotához ültetnénk oda az új játékosokat, ahol nekik már azzal kell gazdálkodniuk, amit az előző kör játékosaitól „örökölnék”. Azaz valaki semennyit, valaki sokat, és valaki már a pálya nagy részét birtokolja. Nem nehéz belátni, és valószínűleg elég nagy konszenzus lenne benne, hogy egy ilyen játékot a többség nem nevezne igazságosnak.

A Monopoly tehát meglehetősen megtévesztő reprezentációja a ténylegesen létező kapitalizmusnak. Márpedig ennek a gazdasági rendnek ez a domináns médiareprezentációja. Mivel persze mindenki tudja, hogy az öröklés rendkívül egyenlőtlen, a szabad verseny ettől a tényről leválasztva kerül tárgyalásra, megjelenítésre. A szabad verseny így implicite azt sejteti, hogy ez egy meritokratikus és igazságos társadalmi berendezkedés.

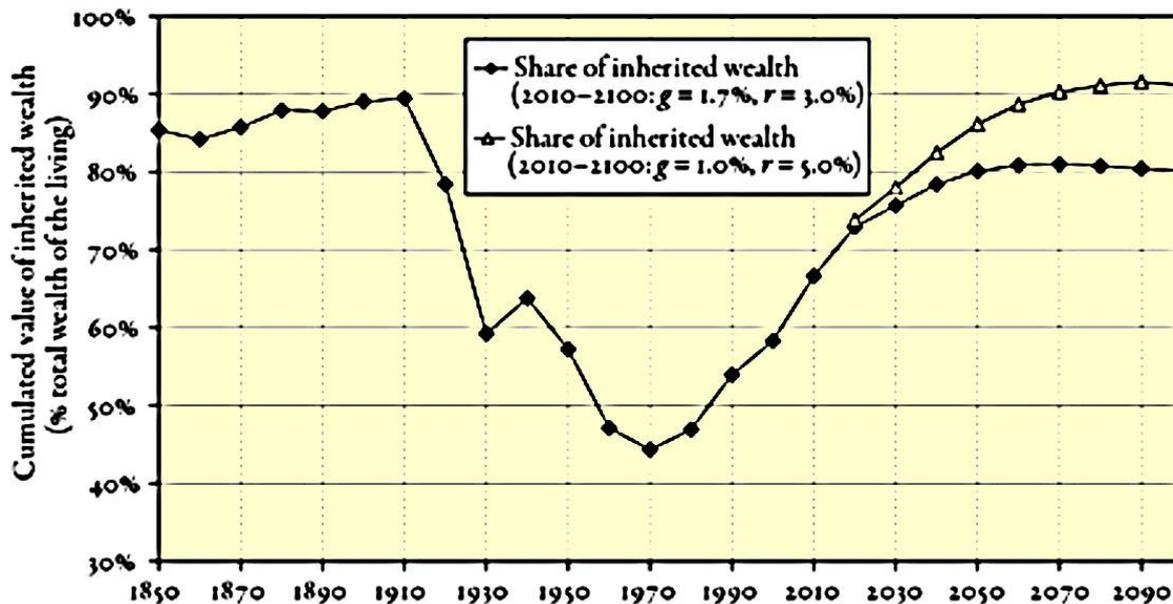
A közgazdaságtudomány hosszú évtizedeken át ignorálta a társadalmi egyenlőtlenség és a mobilitás kérdéseit. A neoklasszikus iskola által dominált tudomány adottnak vette, hogy a kapitalista gazdaságot alapvetően az igazságos verseny jellemzi, az ettől való eltérést mint egyfajta elhajlást értelmezte. Ezért szólt hatalmasat Thomas Piketty híresség vált könyve (Piketty 2014), melyben amerikai, brit és francia adóhivatali adatokra alapozva bemutatja, hogy a kapitalizmus alapállapota igazságtalan. A korai kapitalizmusban egy szupergazdag réteg adja át a vagyont öröklés útján, ebbe bekerülni kívülről szinte lehetetlen.² Később ez a helyzet a jóléti államok újraelosztó mechanizmusaival javul: a második világháború után pár évtizeden át az alulra születetteknek is lehetségessé válik tömegesen a gazdagodás. A hetvenes évektől azonban a neoliberalizmus (Mirowski & Plehwe 2009) eljövételével a jóléti újraelosztást leépítik, és a kapitalizmus visszatér a korábbi igazságtalan alapmintázatához. Ismét a szupergazdagok (Piketty kifejezése) vagyoni átörökítése lesz az alapvető jelenség.

¹ Tanulságos ebből a szempontból a játék története. Egy monopóliumok ellen küzdő amerikai hölgy, Lizzie Maggie készítette az első példányt, kifejezetten a monopóliumok káros hatásainak bemutatására 1903-ban. Később azonban a Parker Brothers belekezdett a tömeggyártásába, és mint kapitalista játék terjedt el, sajátosan illusztrálva, hogy a kapitalizmus árulogikája hogyan képes mindent bekebelezni. A kommunista országokban már mint kapitalista mészelyt tiltották, nem ismervén annak kapitalizmus kritikus eredetét.

² Az irodalmi érdeklődésű Piketty *Rastignac dilemmájának* nevezi ezt a jelenséget Balzac *Goriot apójának* szereplőjére utalva, akinek meg kell tanulnia, hogy kemény munkával nem, csakis házassággal juthat be az elitbe.

1. ábra

Az örökölt vagyon aránya a teljes vagyonban, Franciaország

(Forrás: Piketty 2014: 11.7 ábra)

Ám a valódi kapitalizmusban a pénzben mérhető tőke nem is az egyetlen erőforrás. Pierre Bourdieu francia szociológus munkássága (Bourdieu 2008) bemutatja, hogy az anyagi tőke átkonvertálható több más tőkeformára (szimbolikus, társadalmi, kulturális), melyek aztán ismét visszakonvertálhatók anyagi tőkévé. Ilyen például a kapcsolati tőke, mely megvásárolható (például közös ebédekkel, rendezvényekkel), majd idővel ismét anyagi tőkévé konvertálható. Vagy a kulturális tőke (ruházat, autó, stílus), amely ismét csak nagyrészt pénzen megváltható, és bizonyos társadalmi körökhöz, hálózatokhoz való hozzáférést biztosít. A szimbolikus tőke pedig arra utal, hogy egyes emberekre nagyobb figyelem irányul (presztízs, pozíció alapján) mint másokra, ezért nagyobb hozzáférésük van a nyilvánossághoz, és ezen keresztül a piachoz.

Mindenesetre a Bourdieu által azonosított tőkékhez való hozzáférés sem automatikus. Az alacsonyabb társadalmi osztályokba születetteknek szinte egyáltalán nincs erőforrásokkal rendelkező kapcsolatrendszer, sikeres érvényesülési mintái, a magasabb osztályokba bebozsájtást lehetővé tévő szimbolikus tőkéje. Sőt, az esetek többségében éppen az ellenkezője van: eltartást igénylő rokonok, kudarcos mintázatok, kirekesztést invokáló szimbolikus tőke (akcentus, szóhasználat, beszédmód, öltözködés, stílus, érdeklődési kör, ismeretanyag stb.).

A sakk verusz póker analógia

Szintén problémát jelent a kapitalista rendszer átláthatatlansága. Annie Duke többszörös amerikai pókerbajnok könyvet írt a pókerjátékosok gondolkodásáról, illetve arról, hogy az menyire alkalmazható a hétköznapiakban (Duke 2018). Ebben felhívja a figyelmet, hogy a kapitalista társadalmak valósága sokkal közelebb áll a pókerhez, mint a sakkhoz.

A sakk a szabályai alapján ugyanis egy teljesen nyitott játék. A két játékos teljes egészében látja a másik erőforrásait. Ezek kezdetben ráadásul egyenlők, ami, mint ahogy a Monopoly esetében kifejtettük, a létező kapitalizmus esetében merőben hamis analógiát nyújt. Ám a játék későbbi szakaszaiban is átlátható, azaz egyik félnek sincsenek rejtett, látens, fel

nem tárt erőforrásai. Ráadásul a játék összes szabálya is ismert, nyílt, nincs olyan látens háttér folyamat, amely hatással lenne a játék kimenetelére. A szerencsének sincs semmilyen szerepe, minden teljes egészében a játékosok döntéseitől, lépéseitől függ. A sakk olyan szinten átlátható, külső hatások tekintetében pedig olyannyira lehatárolt játék, hogy a profi versenyzők számára pár lépés után gyakorlatilag ergodikussá válik, azaz a további kimenetele az addig megtett lépések alapján előre jelezhető.

A valós kapitalizmus azonban egyáltalán nem ilyen. Sokkal inkább a póker kártyajátéokra emlékeztet. Először is a játékosok kezdő erőforrásai erősen egyenlőtlenek, egymás előtt nagyrészt rejtettek, és alapvetően a szerencsétől függenek. A másik játékos a játék menete során következtethet ellenfele helyzetére, erőforrásaira, annak azonban közel sincs biztos tudásában. A „döntések” sokkal inkább tippek, a lépések egyáltalán nem zárt racionalitással végig gondolhatók, kiszámíthatók, sokkal inkább kontingenciák közötti választások azok előfordulási valószínűségeinek mérlegelésével. A kimenetel szempontjából sokkal inkább a szerencse a meghatározó, mint az esélyek mérlegelésére alapozott tippek.

A létező kapitalizmus ugyanilyen. Nagyrészt rejtettek a versenytársak anyagi erőforrásai (öröksége, később személyes vagyona), megszerzett tudása, kapcsolatrendszere. Nehezen definiálható és ritkán felmért a versenytársak szimbolikus tőkéje.

A kapitalizmus félrereprezentáltsága

A kapitalizmus párhuzamos válságjelenségei (fenntarthatatlanság, igazságtalanság, egyenlőtlenség, adósságállomány) mind azért válhattak akuttá az elmúlt évtizedekben, mert a világ-gazdaság centrum államaiban a szabályozási keretrendszert és újraelosztási mechanizmusokat nem megfelelő módon alakították ki. Így a nagyvállalatok, illetve az őket tulajdonló szupergazdag oligarcha réteg képes volt ezen államok foglyul ejtésére a kampányfinanszírozás és a média tulajdonlás segítségével. Ennek következtében pedig a gazdasági folyamatokat sikerült a saját rövid távú érdekeiknek megfelelően, a közjóval szemben irányítaniuk.

Mindeközben a főáramú médiában a hegemon diskurzus a kapitalizmust mint igazságos, átlátható, egyenlő, valódi versenyre épülő rendszert mutatta és mutatja be mind a mai napig. Ezzel nem csupán annak legitimációját támasztotta alá, hanem megakadályozta annak a tudásnak az elterjedését, mely szükséges lett volna a rendszer korrekciójára, a megfelelő szabályozó és újraelosztó rendszerek demokratikus döntéshozatalon keresztüli érvényesítésére.

IRODALOM

- Bourdieu, Pierre (2008) *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, General Press.
- Duke, Annie (2018) *Thinking in Bets: Making Smarter Decisions When You Don't Have All the Facts*. New York, Portfolio/Penguin.
- Gramsci, Antonio (author) – Buttigieg, Joseph A. (ed.) (1992) *Prison notebooks*. New York City, Columbia University Press.
- Kornai János (1980) *A hiány*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Littler, Jo (2017) *Against Meritocracy: Culture, Power and Myths of Mobility*. Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781315712802>
- Markovits, Daniel (2019) *The Meritocracy Trap: How America's Foundational Myth Feeds Inequality, Dismantles the Middle Class, and Devours the Elite*. New York, Penguin Press.
- Mirowski, Philip (2014) *Never Let a Serious Crisis Go To Waste: How Neoliberalism Survived the Financial Meltdown*. London – New York, Verso.
- Mirowski, Philip – Plehwe, Dieter (2009) *The Road from Mont Pelerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*. Cambridge, Mass, Harvard University Press.
<https://doi.org/10.4159/9780674054264>
- Mjos, Ole M. – Syvertsen, Trine – Moe, Hallvard – Enli, Gunn S. (2014) *The Media Welfare State: Nordic Media in the Digital Era*. University of Michigan Press.
<https://doi.org/10.2307/j.ctv65swsg>
- Piketty, Thomas (2014) *Capital in the Twenty-first Century*. Cambridge, Massachusetts – London, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Rawls, John (1971) *A Theory of Justice*. Cambridge, Mass., The Belknap Press of Harvard University Press.
- Schumpeter, Joseph (1942) *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York, Harper and Brothers.
- Wallerstein, Immanuel (1974) *The Modern World System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*. New York – San Francisco – London, Academic Press.

ÁLTALÁNOSAN SZÉLSŐSÉGES ÉS SZÉLSŐSÉGESEN ÁLTALÁNOS KÖZLÉSMÓD AZ INTERNETEN

Rákóczy Zsuzsanna

rakoczy.zsuzsanna.agnes@gmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2020.2.151

Absztrakt

A tanulmány célja a figyelemfelkeltés: a számosabb kommunikációs eszközkészlet, és a magasabb szintű kommunikációs felkészültség jelentőségére, mindazonáltal nem célja a szélsőséges kommunikáció társadalmi gyökereinek feltárása. A szerző megfontolásait a Magyarországon kialakult „migránskérdéshez” kapcsolódó tényekre és az idegengyűlölet kifejezésmódjaira alapozza. A 2014–2015-ös időszakban tapasztalható menekülthullámra reflektáló médiakommunikáció és a kialakult közvélekedés bemutatását követően konkrét példa illusztrálja az interneten tapasztalható sajátos közlésmódot. A kialakult morál és a kommunikációs kompetenciák fejlesztésének hiányosságai között láthatóan van összefüggés, amelyek mérséklése társadalmi érdek. A szerző a jelen helyzet javítását az alternatív vitarendezési technikáknak és a mediációnak, mint témának a közoktatásba való bevezetésével tartja elképzelhetőnek.

Kulcsszavak

alternatív vitarendezés, mediáció, konfliktuskezelés, szélsőséges beszéd, médiakommunikáció

THE GENERALLY EXTREMIST AND THE EXTREMELY GENERAL WAY OF COMMUNICATION ON THE INTERNET

Zsuzsanna Rákóczy

Abstract

This paper aims at calling attention to the importance of improved communication skills and the higher level of communication experience. What it does not do is explore the social roots of the reactions. The author's considerations are based on the facts of migration and the ways xenophobia is expressed in Hungary. After reflecting on media communication and public opinion on the migration issue during the 2014–2015 period, the author proceeds to illustrate the unique methods of communication on the internet with concrete examples. There is an obvious connection between the moral that ensued and the lack of improvement of the communication competences. The moderation of this deficiency is of societal interest. According to the author, the situation may be improved by introducing alternative dispute resolution techniques and mediation as a topic in education.

Keywords

alternative dispute resolution, mediation, conflict resolution, extremist speech, media-communication

ÁLTALÁNOSAN SZÉLSŐSÉGES ÉS SZÉLSŐSÉGESEN ÁLTALÁNOS KÖZLÉSMÓD AZ INTERNETEN*

Rákóczy Zsuzsanna

Az általános beszéd szélsőséges, vagy a szélsőséges beszéd az általános?

„A statisztika olyan tudományos módszertan és gyakorlati tevékenység, melynek célja a valóság tömör, számszerű jellemzése.” (TÉRPORT 2011)

A statisztikai adatok tanúsága szerint a magyarok egyre elutasítóbbak az idegenekkel szemben (A Magyar Helsinki Bizottság 2015a: 4; TÁRKI 2015: 3). A statisztikai adatok szerint a magyarok az Európai Unió legantiszemitebb polgárai közé tartoznak (Hahn–Róna 2015). A statisztikai adatok szerint a magyarok egyre nyitottabbak a szélsőséges eszmékre (Bayer 2003).

A valóságot jellemző statisztikai adatok előállítását részben a magyar média által közvetített tartalom is befolyásolhatta. A szélsőséges gondolatok, vélemények mind szélesebb körben történő elterjedéséhez hozzájárulnak a mindennapi közbeszédben tapasztalható, egyre előítéletesebb általánosítások. A különböző médiumok által közvetített – ugyan enyhébb megfogalmazású, de – általánosító gondolatok utóbb az előítéletes beszédet a köznyelv részévé teszik (Bernáth 2014: 104). A folyamat eredményeként az olyan megnyilvánulások, amelyek néhány évvel ezelőtt még rasszistának minősültek volna, ma már nyíltan és elfogadottan használt fogalmakra, kifejezésekre, szavakra épülnek. „Valódi rasszizmusnak” már csak a nyíltan szélsőségesek nyelvezete minősül (Bernáth 2014: 104). A közmédia hatása köthető a szélsőjobb oldali tematika nem megfelelő mértékben „szakszerű” interpretációjához is: „A társadalomban és a politikában ma nincs konszenzus a tekintetben, hogy mi tekinthető szélsőségesnek és mi nem, így nehéz helyzetben van a média, hogy miképpen kezelje a kérdést” (Monori idézi Barta 2008). Magyarországon „...gyakorlatilag minimális politikai konszenzus sincs a rasszizmussal kapcsolatos kérdésekben, sőt a többségi politikai elit gyakran rá is játszik az előítéletekre.” (Bernáth 2014: 112). Hiányzik a szélsőjobb oldali tematika tárgykörében megjelenő hírek tekintetében figyelembe vehető „hivatalos állásfoglalás”, „írásos szabályzat” vagy „kezelési útmutató” (Barta 2008), emellett „...a szélsőségesek és a velük kapcsolatos média-megközelítések kapcsán minimális konszenzus sincs az újságíró szakmában. ... A szakmai párbeszéd gyengesége, a téma szélsőséges átpolitizáltsága, nemegyszer pedig a rutinbeidegződések a tényfeltárás gyengeségétől a hírforrások korlátozottságáig ma jó néhány ponton járulhatnak hozzá ennek a diskurzusnak a térnyeréséhez.” (Bernáth 2014: 104). A helyzet egyszerűségét és törvényszerűségét az adja, hogy a hírszolgáltatók és a médiafogyasztók egyazon „társadalmi hálónak” részei, mint azok, akikről a hírek szólnak. A hírgyártás akkor haté-

* Jelen publikáció az Európai Unió, Magyarország és az Európai Szociális Alap társfinanszírozása által biztosított forrásból az EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 azonosítószámú „Tehetségéből fiatal kutató – A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban” című projekt keretében jött létre.

kony, ha annak létező – ideális esetben növekvő – fogyasztóbázisa van. A fogyasztók megtartása és számuk növelése szükségszerűen összefügg igényeik kielégítettségének mértékével. A napjainkra rendkívüli módon felgyorsult információáramlás megköveteli az eseményekre adott haladéktalan reakciót. Ez a körülmény azonban sok esetben akadályozza a részletekbe menő, feltáró hírszolgáltatás lehetőségét még akkor is, ha erre lenne szándék. Egyúttal kérdéssé válik az, hogy alkalmas-e a média a demokratikus kontroll gyakorolására és a fogyasztók igényeinek kielégítésére. „Van-e mód elegendő mélységben utánajárni eseményeknek, s hírt gyártani?” (Ligeti 2007)

A magyarországi „migránskérdés” médiareprezentációja

Magyarországon, a 2000-es évek közepétől fokozódó szélsőségeség gyújtópontjában a „migránskérdés” állt és áll mind a mai napig. Ezt az eltolódást és a témának biztosított figyelmet a média működésében is megfigyelhetjük. A megnyilatkozások szélsőségesnek minősítése sokkal inkább azok alanya és nem tartalma alapján történik. A migrációhoz köthető félelmek és az idegenellenesség mozgatórugói azonos gyökerekből táplálkoznak, ugyanazon társadalmi-demográfiai változók alapján jellemezhetők. „Az idegenellenes attitűd kialakulásának egyik központi kognitív eleme a bűn-bakképzés, mely meggyőződés szerint a bevándorlók felelősek az ország gazdasági és társadalmi problémáitért; az érzelmi komponens pedig leginkább a bevándorlással kapcsolatos félelmekben érhető tetten.” (Sik et al. 2016: 82) Összefüggés mutatkozik adott régióban kialakult vélemény és a régió bevándorlással való érintettségének mértéke között, valamint a megkérdezettek iskolai végzettsége is releváns. A félelem Budapesten ölt kiemelkedő mértéket, és jelentősebb az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében. A férfiak és a nők összehasonlításában az utóbbiak félelemérzete nagyobb (Sik et al. 2016: 97–98).

A „migránskérdés” médiareprezentációját 2014. első negyedében hazai internetes- és egyéb sajtóforrások alapján vizsgálta a Magyar Helsinki Bizottság. Megállapításai között szerepelt az idegenekkel szembeni általános elutasítás – személyes, közvetlen tapasztalat hiányában is. A téma jellemzően negatív kontextusban jelent meg, a hírek döntő többségében bűnügyi jellegű eseményekkel együttesen említve. A korábban említett demokratikus kontroll sérülékenységét támasztja alá, hogy a szóban forgó tudósítások a hatóságok közléseinek gyakorlatilag szó szerinti átvételei. Gyakori a megalázó, bántó, önérzetet sértő jelző használata, a tudósítások jellemzően bűnelkövetést sugalmaznak egy-egy határátlépéssel, embercsempészéssel kapcsolatos ügyben. Az adásba kerülő hírek a pozitív tartalmat teljességgel mellőzik, ezáltal alkalmasak a tájékozatlan fogyasztó véleményének egyoldalú formálásra. Ugyancsak gondot okoz a témához kapcsolódó alapfogalmak pontatlan használata. Ez a legkevésbé sem segíti a laikus hírfogyasztót az elhangzottak értelmezésében, és „az idegenekkel kapcsolatos klisék, sztereotípiák, attitűdök számos rokon vonást mutatnak a magyar lakosságban élő cigányképpel” (A Magyar Helsinki Bizottság 2015a: 27). A vizsgálat azt mutatja, hogy migrációs témában nem jellemző az oknyomozó, tényfeltáró, szakmai szempontból megalapozott hírszolgáltatás. Mindezen folyamatok eredményeként a média a bevándorlással kapcsolatos kép árnyalása helyett inkább megerősíti az azt ellenző, már kialakult álláspontot (A Magyar Helsinki Bizottság 2015b).

A számokról, amelyek a hírek mögött állnak

Annak ellenére, hogy a statisztikai adatok nem támasztják alá a tényt, 2016. januárjára még tovább nőtt az idegenellenesség, egyúttal a mérlegelők száma a valaha mért legalacsonyabb szintre csökkent, idegenbarátokról pedig gyakorlatilag nem ad számot a felmérés (TÁRKI 2016). A tapasztalat hiányának ellenére, az EUBAROMETER 2015. májusában megjelent

közlése nyomán „a magyarok az Európai Unió előtt álló legfontosabb problémaként a bevándorlást jelölték meg...”, amely azonban Magyarország tekintetében nem került be a három legkiemeltebb probléma közé (Gyulai et al. 2015: 6).

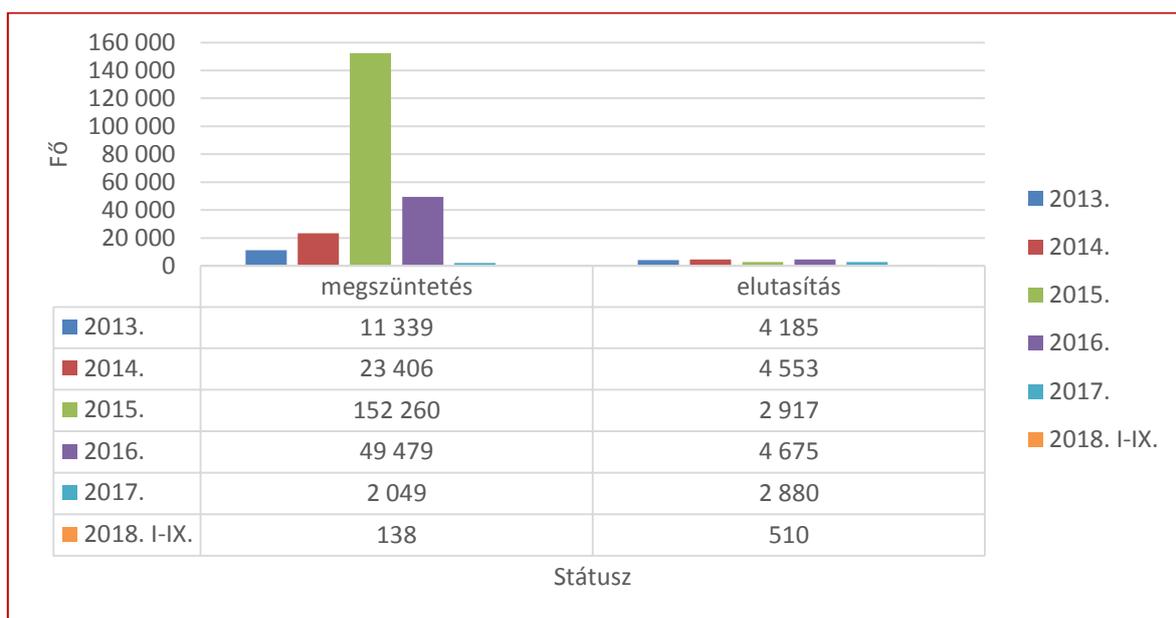
Az Európai Unió 28 tagállamába 2014-ben hozzávetőlegesen 3,8 millió bevándorló érkezett, míg az Uniót ennek a létszámnak közel a 75%, mintegy 2,8 millió személy hagyta el. Magyarország tekintetében ebben az évben az ún. belföldi, azaz uniós bevándorlók adták a teljes létszám több, mint felét, az arány 52%, amely az egyik legkiemelkedőbb a többi tagállammal összevetve. Ugyanilyen kiemelkedő az a tény is, hogy 2015. év elején szinte kizárólag Magyarország esetében volt a harmadik országban születettek aránya kisebb, mint az unióban született bevándorlóké. Az EU tagállamai közül Magyarország rendelkezett 2014-ben a legnagyobb számban – a mindösszesen 889,1 ezer – honosított állampolgárral (6,2/100) is, akik kivétel nélkül román állampolgárok voltak (EUROSTAT 2016).

A Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal által közölt adatokból megállapítható, hogy napjainkra drasztikusan lecsökkent a Magyarországra bevándorlók száma. A 2014-ben elbírált közel 29000 kérelemmel szemben 6220 darab áll, amelyből az elmúlt évek során legnagyobb számban ismert el befogadottként kérelmezőt a Hivatal. A 2018 harmadik negyedévének végéig elbírált 1002 kérelem nem vetíti előre a közmédia elmúlt hónapok, hetek során képviselt álláspontját a kérdést illetően. Összességében elmondható, hogy a médiában hangoztatott állásponttal némiképp eltérően a kérelmek elbírálása arányaiban egyre kedvezőbb a korábbi évekhez képest (1, 2. ábra).

Egy kiugróan magas adat látható: a Hivatal által 2015-ben megszüntetett eljárások száma (1. ábra), amelynek több oka is lehet. „Ha a kérelmező nem működik együtt a hatósággal, akkor a menekültügyi hatóság vagy megszünteti az eljárást, vagy a rendelkezésre álló adatok alapján dönt. Amennyiben a kérelmező ismeretlen helyre távozik, a menekültügyi hatóság megszüntetheti eljárását, ugyanakkor döntést is hozhat a kérelem tárgyában, a rendelkezésre álló adatok alapján.” (BMBAH 2019) Tekintettel arra, hogy ugyanezen évben hozott egyéb adatok nem mutatnak ekkora mértékű eltérést, feltételezem, hogy az érintettek elhagyták az országot.

1. ábra

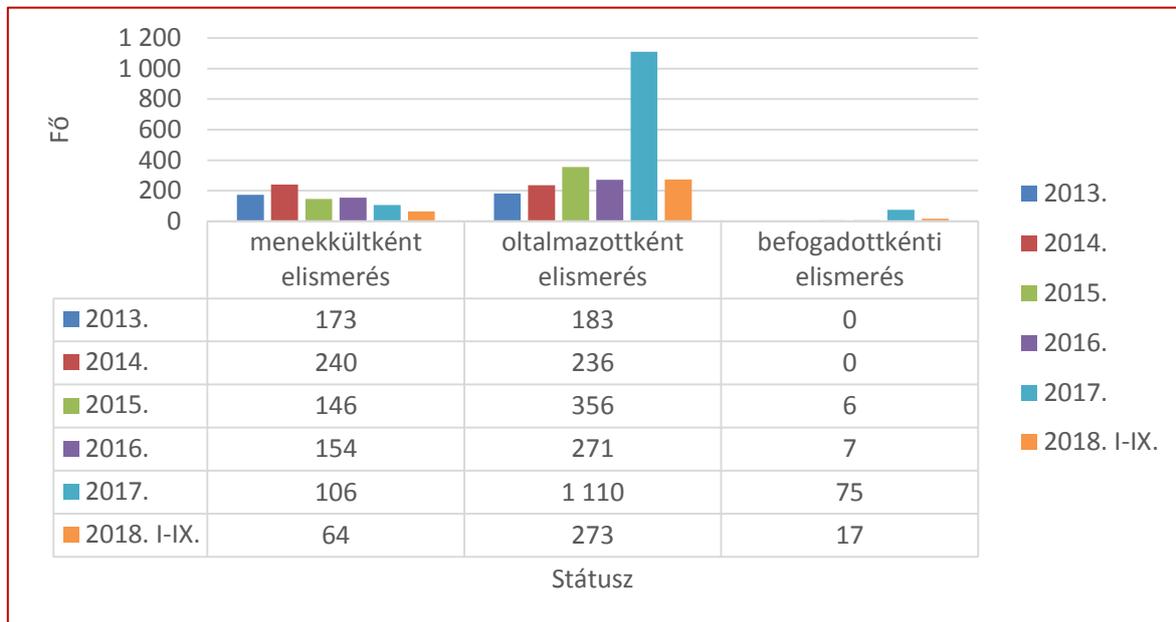
A Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal adatai a menekültügyi hatóság által meghozott döntésekben

Forrás: Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal

2. ábra

*A Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal adatai
a menekültügyi hatóság által meghozott döntésekben*

Forrás: Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal

A populista- és az idegenellenes gyűlöletbeszéd terjedésének erősödése jellemezte 2016-ban Európát. Ugyanakkor a fenti adatok közzlése óta eltelt néhány évben a tényleges vándorlás mértékének csökkenése következtében enyhülnie kellett volna a média által közvetített hangulatnak, de nem így történt. Erősíthette például a „gyűlöletkampányként” emlegetett Soros György ellen irányuló „plakátháború”; Lázár János Bécsről alkotott véleményét bemutató rövidfilm eltávolítása a Facebookról, az Öcsényen pihenni vágyó bevándorlókat ért atrocitás bemutatása, vagy a ceglédi on-line folyóirat elleni fellépés. Más megközelítésben, de a témához tartozik annak összevetése a Magyarországról történő elvándorlás kettősségével, vagy az országon belüli migráció problémájával, a keleti és a nyugati országrész között kialakult feszültséggel. Végül az ellenzék részéről említendőek a Liu testvérek olimpiai bajnoki címével összefüggésben tett célzások, felvetett kérdések (HVG 2017a, 2017b, 2017c, 2017d, 2018a, 2018b, 2018c).

Példa a szélsőséges indulatok fokozására alkalmas médiakommunikációra

Az internethasználók széles körében ismert tény, hogy amit az internetre feltöltenek, azt „igaz, ki lehet törölni az eredeti helyéről, de semmi sem garantálja, hogy időközben nem tölthette le valaki, és tette közzé más helyen. ... Tény, hogy ami egyszer felkerült a netre, az potenciálisan bárhol és bármikor újra felbukkanhat.” (Bayer 2003). Ez a felbukkanás igaz a bevándorlókkal kapcsolatos hírekre és posztokra is, a hasonló nézeteket valló oldalak rendre jelölik meg forrásként egymást (Ligeti 2007), hozzájárulva ezzel az álhírek terjedésének lehetőségéhez is. A jelen tanulmányban példaként szolgáló „Így szórakoznak a migránsok egy németországi szórakozóhelyen” című videót 2017 elején még legalább tizennégy internetes oldal közölte valamilyen formában, illetve egy videó megosztás a YouTube csatornáján is megjelent (Rákóczy 2017). Ma már ezek egyikén sem érhető el a felvétel, közülük számos oldal meg is szűnt azóta. A téves feltételezéseket tartalmazó eredeti cikk utóbb kiigazításra került, de az eredetileg elérhető források között ezt megelőzően is volt négy, amely a dezinformá-

lásról tájékoztatott. Ezek a 24.hu (2016), a !!444!!! (2016), a balint.tumblr.com (2016) és a comment.blog.hu (2016). A comment.blog.hu-n (2016) ez állt: „A cikkből egy szó sem igaz. Nem ott volt, nem az történt, nem azok követték el, és nem az volt az áldozat, amit a cikk állít.” Ezen az oldalon a jamaicai Paparazzi Jamaica (2016) nevű weboldalra is felhívja a szerző a figyelmet, arra az oldalra, amelyen az eredeti hír közlésre került. Azzal együtt, hogy a felvétel nagy felháborodást keltett és negatív visszhangot váltott ki, meglehetősen sokan kíváncsiak voltak rá. A Facebook-ról 1,8 milliós megtekintés és több, mint 15000 megosztást követően került csak eltávolításra a poszt (Diva NewZ 2016).

A helyreigazítás módja továbbá, annak megfogalmazása az enyhítés helyett az indulatok továbbfokozására volt inkább alkalmas. A rövid közlést egy újabb cikk követi, annak kifejtésével, hogy bár az eredeti tartalom téves megállapításokat tartalmazott, akár igaz is lehetett volna. A helyreigazítás hosszabban részletezi a videó beküldőjének leveléből megismerhető német viszonyokat, valamint azt, hogy a német sajtó nem teszi nyilvánossá a „migránsokhoz” köthető veszélyforrásokat, bűncselekményeket és szexuális zaklatásokat, majd tájékoztat az Einzellfall elnevezésű, bevándorlókhoz kapcsolható bűncselekményeket összegyűjtő kezdeményezésről. Akár provokációként is értelmezhető, hogy bár a videó az adott oldalon már nem volt elérhető, annak megtekintését nem ajánlják 18 éven aluliaknak (PestiSrácok 2016). Akár az eredeti tartalomra, akár az álhírré adott kommentekből kiérződő reakciók alapvetően negatív, pejoratív, obszcén, nem egyszer közönséges megnyilvánulásnak minősíthetők. A helyreigazítással és a chat moderálásának teljes hiányával az oldal valójában fenntartotta az eredeti beszédmódot.

A vizsgálat időpontjában elérhető oldalakon – figyelembe nem véve a hír valótlanságát közlő oldalakat – található mintegy 400 komment áttekintése történt meg. A vizsgálat során a kommenteket két kategóriába sorolva megkülönböztettem negatív és pozitív kommentelőt. Előbbi csoportba az idegenellenes megnyilvánulásokat, míg utóbbiba az álhírré való figyelemfelkeltő bejegyzéseket sorolom. A pozitív kommentelők véleménye szinte egyetlen alkalommal sem terjedt ki a többiek által képviselt vélemény bírálataira, nem keltek a bevándorlók védelmére. A negatív kommentelők nagyrészt olyan durva és közönséges szóhasználattal éltek, amelyek szó szerinti idézését indokolatlannak tartom. A megnyilvánulások 47%-a morálisan elfogadhatatlan, 33%-a részben obszcén és pusztán 20%-a volt ugyan pejoratív, de mindennemű trágárkodástól mentes.

Dialógus, vita, az álláspont melletti érvelés nem alakult ki. Ha esetleg egy-egy kommentre közvetlenül reakció érkezett, akkor a válasz, ha volt egyáltalán, jellemzően ugyanabban a stílusban került megfogalmazásra, mint az eredeti bejegyzés. Az álhír ténye különösebb jelentőséggel nem bírt a negatív kommentezők szempontjából, tehát a vélemény vélhetően nem a valóság-, hanem a meglévő prekoncepciók alapján alakult ki; mindössze egy kommentező revideálta véleményét az álhírré való felhívást követően.

A vitarendezési kultúra megváltoztatásának lehetősége

Az elemzés alapján látható, hogy a helyreigazítás nem eredményezte az indulatok mérséklődését, az nem bizonyult elegendőnek a vélemények megváltozásához. A vélemények ütköztetése során olyan értelemben nem alakult ki vita, amelyben harmadik félnek lehetősége lett volna, adott esetben alternatív módon, közreműködni annak rendezésében (Krémer *et al.* 2012: 16). A kialakult értékkonfliktus feloldására ugyan az alternatív vitarendezési módszerek, mint például a mediáció kevésbé alkalmasak, de bizonyos kommunikációs technikák tudatos használata segíthet az eskaláció megelőzésében. Egyebek mellett ilyen technika a jó kérdésfeltevés, az esetleges ellentmondásokra tükrözéssel való figyelemfelkeltés, vagy a másik mind teljesebb megértésére törekvés aktív hallgatással segíthet az eskaláció megelőzé-

sében (Bennett és Hughes 2005: 86–107). Amennyiben valódi a szándék a másik megértése iránt, úgy ezek a technikák hozzásegíthetik alkalmazóját a tények és a vélemények megkülönböztetéséhez. Kérdés, hogy a szóban forgó, a vita rendezését, vagy a konfliktus feloldását segítő kommunikációs technikák elsajátításának mi a legmegfelelőbb helye és ideje. Napjainkban, és az elmúlt közel 30 évben ez a színtér elsősorban az általános- és középiskola.

A gyermekekkel történő kommunikáció tekintetében a fiatalabb gyermekek kompetenciája – a korábbi kutatások eredményeivel szemben – jelentős a kommunikatív készségeik és képességeik vonatkozásában (Wartella és Reeves 1989: 643). Ez az állítás egyfelől hangsúlyt ad annak az elgondolásnak, hogy a gyerekek vitarendezési kultúrájának kialakításában jelentős szerepe van a felnőttek által mutatott mintának. Tehát van jelentősége annak, hogy a családon belüli konfliktusokat milyen módszerekkel rendezik a szülők. Másfelől alátámasztja azt az elgondolást, amely értelmében a gyermekek személyiségének fejlődését és tudásának hatékonyabb bővítését szolgálja a kompetenciafejlesztés. Az általános- és középiskolai évek alatt megszerzett tudás elmélyítésére, a jövőbeni vitarendezési lehetőségek korlátozásának enyhítésére a felsőfokú képzésben is teret lehetne biztosítani. Az alapképzés részeként a felsőfokon nyújtott – a jelenleginél intenzívebb – kompetenciafejlesztés számos – akár igazgatási-jogi, közgazdasági, orvosi, műszaki – szak segítené hozzá a hallgatókat az eredményesebb és színvonalasabb teljesítéshez, amely egyszerre társadalmi és gazdasági érdek.

Napjaink iskolai gyakorlatában a szakmetodikai kultúra az 1990-es évektől a kompetenciafejlesztésen alapszik, amely körülmény alátámasztja, hogy a gyermekek személyiségének fejlődését és tudásának leghatékonyabb bővítését a kompetenciafejlesztés szolgálja. „Az Európai Unióban kulcskompetenciákon azokat az ismereteket, készségeket és az ezek alapját alkotó képességeket és attitűdöket értjük, amelyek birtokában az Unió polgárai egyrészt gyorsan alkalmazkodhatnak a modern világ felgyorsult változásaihoz, másrészt a változások irányát és tartalmát cselekvően befolyásolhatják.” (NAT 2012 II.1) A Nemzeti Alaptanterv négy – jelen esetben – releváns fejlesztési területen („erkölcsi nevelés”; „önismeret és a társas kultúra”; „felelősségvállalás másokért, önkéntesség”; és „médiatudatosságra nevelés”) két – vonatkozó – kulcskompetenciát fejleszt, amelyek a Digitális- és a Szociális és állampolgári kompetencia. Tantervi szinten például ez úgy jelenik meg, hogy 1–4. évfolyamos diákok esetében fejlesztésre kerül „mások véleményének türelmes meghallgatása” iránti képesség, majd 5–8. évfolyamos diákok számára ezen vélemény „figyelembevétele”, végül 9–12. évfolyamban „a véleménykülönbségek tisztázása, a saját álláspont gazdagítása, továbbfejlesztése”. További példával élve 1–4. évfolyamos diákok esetében fejlesztésre kerül „érvek gyűjtése a saját vélemény alátámasztására”, majd 5–8. évfolyamos diákok számára „ellenérvek gyűjtése az ellenvélemények cáfolására”, végül 9–12. évfolyamban „meghatározott álláspontok cáfolására” irányuló képesség (NAT 2012 I.1.1, II.1, B.1, B.2, B.3). A Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (Organisation for Economic Cooperation and Development, OECD) megközelítése szerint napjainkban növekvő mértékben elvárt az együttműködés a célok elérése érdekében. A csapatmunka számos előnye között említi a különböző vélemények megismerését, míg gátló tényezőként tekint a szegényes kommunikációra. Mindazonáltal a 2015-ben történt PISA felmérés alapján, a felmérésben résztvevő országok tekintetében az átlag alatti szintet érte el Magyarország, éppen bekerült a kategória felső egyharmadába. Míg kifejezetten a harminchárom OECD ország vonatkozásában rosszabb az eredmény; mindössze hatan végeztek mögöttünk együttműködő problémamegoldás terén (PISA 2015: 190–191). Mindez azt igazolja, hogy az elmúlt közel 30 év nem hozott magával kiugró eredményt a vitakultúránk terén. Adott esetben annak fejlesztése érdekében jó szolgálatot tehetne, ha az oktatási rendszer részeként biztosítva lenne lehetőség és megfogalmazható lenne kötelezettség alternatív vitarendezési technikák elsajátítására és a resztoratív mediáció (Fazekas 2017) alkalmazására.

Fentiek tükrében „a modern állam alapvető érdekévé vált, hogy a felnövekvő nemzedék kezelni tudja vitás helyzeteiket, az iskolák tanulóikat az együttműködésre, a közös megoldás keresésére készítsék fel. A családi szocializáció szerepe elsődleges a konfliktuskezelési technikák elsajátításában. Ugyanakkor a modern társadalomban az iskola az egyetlen mindenki számára elérhető intézményrendszer, vagyis fontos szocializációs színtérként kell tekintenünk rá.” (Fehérvári 2012: 3).

„A szociális kompetenciák éretlen, fejletlen volta a problémamegoldó képesség alacsony szintjében nyilvánul meg, mely szóbeli és fizikai agresszióba torkolhat. Sokszor a tréfa határainak fel nem ismerése, a társak magántulajdonának tiszteletben nem tartása, a segítőkészség hiánya is a konfliktusok okozója lehet. Az iskola tanulóközösségei sokszínű terepet kínálnak a társas kapcsolatok alakulására, alakítására.” (Gömöryné 2011: 1)

E – fent hivatkozott – kompetenciák tehát kiolvashatóak a Nemzeti Alaptantervből (NAT). Ezek azok a kompetenciák, amelyek alap- és középfokú ismerete elengedhetetlen a felsőoktatásba készülő számára. A NAT-ban rögzített kompetenciák felsőfokon történő elsajátítása lenne a hallgató feladata a felsőoktatás alapképzési szakaszában. Például az együttműködésen alapuló problémamegoldás felmérésével kapcsolatos eredményekre visszautalva, a szükséges kompetenciák alap- és középfokon történő elsajátítását követően felsőfokon minden szakon alternatív vitarendezési (AVR) képzésnek lenne helye. Az AVR eljárásba bevont pártatlan személy kommunikációs- és vitarendezési képességei sokkal magasabb szintűek, mint az a szint, amely az általános- vagy középiskolában megszerezhető. Ismeretköre nem minősül olyan szaktudásnak, amely ne lenne hasznosítható számos más szakterület gyakorlása során, annak ellenére, hogy önmagában is létező szakma például a mediátor, vagy az arbitrátor.

„A mediáció bevezetése segíti az iskolákban az erkölcsi nevelést, a demokratikus jogok és kötelességek megismerését, a különböző viselkedési szabályok gyakorlását. Egy demokratikus szellemiségű oktatási intézményben ugyanis az iskolai együttélés, valamint az oktató-nevelő munka során fontos szerepet kapnak a tanulók szabadságjogai is, melyek szorosan kötődnek a viselkedéskultúrához, és a konfliktusok feloldásához.” (Gömöryné, 2011: 4)

Hátráltató körülmény, hogy az alternatív vitarendezési eljárás igénybevételének lehetőség és módja csak a felsőoktatásról szóló 2005. évi CXXXIX. törvényben került rögzítésre, illetve a közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény 11. § (2) bekezdése írja, hogy „a szakközépiskola, a szakmunkásképző iskola és a szakiskola tanulóját a gyakorlati képzés keretében az érdekvédelem és a munkavédelem tekintetében megilletik mindazok a jogok, amelyeket a Munka Törvénykönyve biztosít a munkavállalók részére.” A Munka Törvénykönyve ekkor már rendelkezett a közvetítésről, mint a munkaügyi vita rendezésének egy módjáról. Következtethető az a jogalkotói szándék, hogy a középiskolákban megjelenő iskolai viták rendezésére is igénybe vegyék az érintettek a közvetítői eljárást. Azonban egyetlen további jogszabály sem tesz említést alternatív vitarendezési lehetőségről, a jelenleg hatályos, a nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvényből is teljes egészében kikerült a korábbi részletes szabályozás. Korábban megillette a hallgatót az érdekérvényesítés és a jogorvoslat joga, és hogy ehhez igénybe vegye az Oktatásügyi Közvetítői Szolgálatot (OKSZ). Ez a jogosultság továbbá a felsőoktatási intézmény dolgozóit is megillette. A közoktatási törvény értelmében a szülőnek joga volt, hogy saját gyermeke ügyében igénybe vegye az OKSZ-t. A jelenleg hatályos jogszabály ezt már nem említi (Krémer *et al.*, 2012: 70–72).

A szabályozás ilyen mértékű módosulása nehezen érthető a kezdeti elhatározás tükrében. Az oktatási területen felmerülő viták békés úton történő rendezése iránti igény oly jelentős volt, hogy 2004-ben az oktatási tárca létrehozta a Professzorok Házában az Oktatásügyi Közvetítői Szolgálatot. Utóbb az 1/2007. (I.9.) kormányrendelet alapján az oktatásügyi közvetítői szolgálatként a Kormány az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézetet jelölte ki. Az

OKSZ azzal a céllal jött létre, hogy az oktatásügy szereplői számára elérhetővé tegyen ingyenes, korszerű vitarendezési eljárásokat, melyek jó esélyt adnak a viták hatékony, szakszerű, költségmentes megoldására, továbbá, hogy szolgáltatásként nyújtson ingyenes oktatásügyi konfliktuskezelést és tanácsadást (Krémer et al., 2012: 70–72). A Szolgálat a felsőoktatás, a közoktatás és a szakképzés területén olyan sajátos permegelőző, konfliktuskezelő, vitarendező eljárást folytat le, amelynek célja – a mindenkor hatályos jogszabályokkal összhangban – a felek közötti vita rendezésének megoldását tartalmazó írásbeli megállapodás létrehozása. Napjainkra az OKSZ irodájának honlapja nem elérhető és önmagáról, a közvetítői szolgáltatás igénybevételének folyamatáról sem található releváns információ és a kapcsolatfelvétel módja sem egyértelmű: a jogutód Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet (OFI) oktatásügyi mediátorainak igénybevételéről egy 2010-es hírlevélben olvashatunk csupán. Érthetetlen, hogy ha az OFI továbbra is számít ilyen jellegű megkeresésekre, akkor miért nincs a közvetítő tevékenység nagyobb súllyal jelen a kínált szolgáltatások között. A kezdeti elhatározás és előretörés, amint a Szolgálat által menedzselte Alternatív Vitarendezés Projekt is példázza, megtorpant és érdemi változásokat nem hozott magával.

A tanulók részére biztosított alternatív vitarendezési lehetőségek teljesebb körű, precízebb, részletesebb szabályozottságának hiánya érthetetlen, hisz számos felsőfokú szakirányú képzés érhető el, amely valamilyen módon, a képzést hirdető iskola profiljához igazítva kínálja mediátori végzettség megszerzését. Ezekon felül mediációs tréningek és tanfolyamok elvégzésre van lehetősége az érdeklődőknek, nem beszélve a hatályos jogszabályokban rögzített, hatósági közvetítők számára kötelezően előírt továbbképzési formákról. A felnőttek körében a képzések iránt tapasztalható nagy érdeklődés arra enged következtetni, hogy sokan – valószínűleg a jó tapasztalatok következtében – nyitottak a technikák elsajátítására és a módszerek alkalmazására.

Az oktatásügyben fellépő konfliktushelyzetekkel összefüggésben kiemelendő a peer-mediáció fogalma, amely eredményesen alkalmazható gyermekek között kialakult érdekkülönbségek, vagy kisebb szabálysértések rendezése érdekében. A peer-mediáció során a mediátor szerepét is az érintettekkel azonos korú, vagy náluk idősebb diák tölti be. Azzal együtt, hogy a szabályok gyakorlatilag megegyeznek a „felnőttekkel” folytatott mediációs eljárás szabályaival, jelen esetben a felek közötti beszélgetés fenntartása érdekében a mediátorok „világosan strukturált beszélgetési modelleket tanulnak meg, melyek szerkezete állandó.” Az eljárás alkalmazására nyitott iskolák tréninggel készítik fel a diákokat a mediátor szerepére, segítve a hiányzó kompetenciák kialakítását. A képzés eredményeként nemcsak társaik, de saját vitáik, konfliktusaik rendezése tekintetében is felkészültebbek lesznek, olyan kulcskompetenciák birtokosává válnak, amelyek felnőtt életük életpályáját is alkalmasak támogatni őket (Gömöryné 2011: 3). Mindazonáltal intézményesített háttér hiányában is biztosítható lenne a vitarendezési technikák ismeretének gyakorlati elsajátítása az iskolákban. Számos nemzetközi jó gyakorlat alkalmazható lenne Magyarországon is, amilyen a kanadai eredetű mese a fehér nyúl történetéről¹, vagy a School for Peace elnevezésű francia iskola által bevezetett workshop², illetve az amerikai erőszakmentes kommunikáció³ (UNESCO 2002a, 2002b, 2002c).

¹ A fehér nyúl története könnyen adaptálható technika lehetne. A lényege az allegorikus történetnek, hogy üzenetet közvetít, amely alkalmas annak a viselkedésében történő változások kiváltására. A fehér nyúlnak számos konfliktusa van a családjában és bánatában sétára indul az erdőben, ahol találkozik több állattal, akik iránymutatást adnak neki azzal összefüggésben, hogy hogyan oldhatná fel a konfliktusait.

² Az iskolában 10-13 éves gyerekeknek tartanak mind a mai napig workshopokat, amely tréning keretében az együttélésre való tanításon van a hangsúly. A workshop valójában az önkifejezésre

Zárszó

A tények, amelyek az idegengyűlölet fokozódásához vezettek, magukért beszélnek. Az interneten zajló kommunikáció során a cenzúra – ha egyáltalán, akkor is – csak fáziskéséssel tud megjelenni, vagyis csak időben eltolódva tud bármilyen hatást kifejteni. Ez a megkésetttség is hozzájárulhat a kommunikáció alacsony színvonalához. Mindennek tükrében nehezen megítélhető, hogy hol ér véget a különböző nézetek szélsőséges ütköztetése és hol kezdődik az internet sajátos kommunikációja.

Vajon egy európai értékek mentén szerveződő társadalomban választás kérdése-e annak a képességnek az elsajátíttatása, hogy a nézeteltéréseket kulturált módon, egymást tiszteletben tartva rendezzék, vagy kizárólag a mindenkor regnáló hatalom felelőssége a példamutatás és a véleményformálás polgárai számára?

A józan logika szerint a minőségi kommunikáció kialakításában segíthetne például az, ha a közoktatási rendszer részeként volna lehetőség, sőt kötelezettség a vitakultúra formálására. Az egyének és ezáltal a társadalom szemléletének tudatos formálása kulcs a vitarendezési kultúra pozitív irányba történő megváltoztatásához és a szélsőséges kommunikáció visszaszorításához. Ezek érdekében nélkülözhetetlen a konfliktuskezelési technikák oktatása, a médiatudatosságra nevelés és az együttműködés iránti igény kialakítása. Ezen felkészültségek megszerzésének egyik legalkalmasabb színtere az iskola, amelynek ugyancsak része kell, hogy legyen a tanárok képzése is. A munkát nagyban segíthetné például módszertani kézikönyv, önkéntesek bevonása az iskolai AVR programokban, valamint az ismeretterjesztés például a szülőknek.

IRODALOM

- A Magyar Helsinki Bizottság (2015a) Pánik a sötétben – Migránsok a magyar médiában.
http://helsinki.hu/wp-content/uploads/P%C3%81NIK-A-S%C3%96T%C3%89TBEN_Migr%C3%A1nsok-a-magyar-m%C3%A9di%C3%A1ban-2014.pdf
 (Utolsó letöltés: 2019. június 9.)
- A Magyar Helsinki Bizottság (2015b) Pánik a sötétben – Migránsok a magyar médiában.
<http://www.helsinki.hu/panik-a-sotetben-migransok-a-magyar-mediaban/>
 (Utolsó letöltés: 2019. június 9.)
- balint.tumblr.com (2016)
<http://balint.tumblr.com/post/152028065390/%C3%ADgy-sz%C3%B3rakoznak-a-migr%C3%A1nsok-egy-n%C3%A9metorsz%C3%A1gi> (Utolsó letöltés: 2017.01.08.)

nyitva álló fórum, ahol a diákok beszélhetnek érzelmeikről, tabukról, segítséget kaphatnak a reflektálásokon, elemzéseken keresztül. Mindez képessé teszi a gyerekeket arra, hogy megtanulják szabadon megválasztani az általuk képviselt értékeket.

³ A technika mások mondanivalójának meghallására tanít. Nevezik még „zsiráf nyelvnek” is, mert a „szív nyelvneként” is azonosítják és a szárazföldön élő állatok közül fizikai méretét tekintve a zsiráfoknak van a legnagyobb szíve. A szóbeli erőszaktevés akkor jelenik meg, ha nem tudunk hangot adni a szükségleteinknek. Ez az eljárás abban segít gyereket-felnőttet, hogy átformáljuk a bennünk rejlő agressziót érzésekké és szükséglettekké valós igényeink megfejtése érdekében.

- Barta Judit (2008) A szélsőjobboldali tematika kezelése a magyar médiában. *Médiakutató* 2008 tél.
http://www.mediakutato.hu/cikk/2008_04_tel/05_szelsojobb_a_magyar_sajtoban/?q=migr%C3%A1ns#migr%C3%A1ns (Utolsó letöltés: 2019. június 9.)
- Bayer Judit (2003) Személyiségjog-sértések kontra szólásszabadság a neten: eltávolítás vagy válaszadás? *Médiakutató* 2003 ősz.
http://www.mediakutato.hu/cikk/2003_03_osz/06_szemelyisegijog_sertesek/?q=idegen%20gy%C5%B1%C3%B6let#idegen%20gy%C5%B1%C3%B6let (Utolsó letöltés: 2019. június 9.)
- Bennett, Mark D. – Hughes, Scott (2005) *The Art of Mediation*. NITA, USA.
- Bernáth Gábor (2014) Harc a jelenért és a jelentésért – A magyarországi szélsőségesek és a média fősodrának rutinjai. *Médiakutató* XV. évf. 3. szám.
http://www.mediakutato.hu/cikk/2014_03_osz/08_szelsosegesek_media.pdf?%20-%20search=idegen%20gy%C5%B1%C3%B6let (Utolsó letöltés: 2019. június 9.)
- Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal: Menekültügyi eljárás. Alapfogalmak.
http://www.bmbah.hu/index.php?option=com_k2&view=item&layout=item&id=421&Itemid=392&lang=hu (Utolsó letöltés: 2019 június 9.)
- comment.blog.hu (2016) A Pesti Srácok most (is) migránsokról hazudik.
http://comment.blog.hu/2016/10/21/a_pesti_sracok_most_is_migransokrol_hazudik (Utolsó letöltés: 2019. június 9.)
- Diva NewZ (2016) Police Interview Female In Infamous 'Marvin The Dancer' Video (Video Included).
<http://www.divanikkiz.com/divaznews/police-interview-female-in-infamous-marvin-the-dancer-video-video-included/> (Utolsó letöltés: 2019. június 9.)
- Eurostat (2016)
http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics/hu#F.C5.91bb_statiztikai_eredm.C3.A9nyek (Utolsó letöltés: 2019 június 9.)
- Fehérvári Anikó (2012) Bevezetés. In: Ercsei et al. (2012) *Az alternatív vitarendezés társadalmi környezete Kutatási zárótanulmány*. OFI.
<http://ofi.hu/sites/default/files/attachments/zarotanutmany.pdf>
- Gömörnyé Mészey Zsuzsa (2011) Peer-mediáció a forradalmian új megoldás az iskolai konfliktuskezelésben. *Hungaro-Dalton Pedagógiai Innovációs Egyesület*, 2011. 1–5.
<http://www.hungaro-dalton.hu/sajtovisszhang/Peer-med3.pdf>
- Gyulai Attila – Bene Márton – Patkós Veronika (2015) Politika és migráció (2015. szeptember 29.). http://old.mta.hu/data/cikk/13/70/8/cikk_137008_gyulai.pdf (Utolsó letöltés: 2019 június 9.)
- Hahn Endre – Róna Dániel (2015) Antiszemita előítéletesség a mai magyar társadalomban. *Median*.
http://www.median.hu/kepek/upload/2016-04/antiszemizmus_tanulm%C3%A1ny_sajtt%C3%A1j.pdf (Utolsó letöltés: 2019. június 9.)
- HVG (2018a) Bécs megdöbönt, hogy Lázár becsmerli a várost – itt a hivatalos reakció a videóra. *HVG.hu*.
https://hvg.hu/itthon/20180307_Becs_megdobbant_hogy_Lazar_becsmerli_a_varost_it_t_a_hivatalos_reakcio_a_videoara

- HVG (2018b) Hont: A Liu-testvérek tudtukon kívül Ócsénybe is üzentek. *HVG.hu*.
https://hvg.hu/velemeney/20180223_Hont_liutestverek_tudtukon_kivul_ocsenybe_is_uzentek_migransozas_olimpia
- HVG (2018c) Tévedések tragédiája: letiltották a ceglédi lapot, amely hírt adott a „migránsokról”. *HVG.hu*.
https://hvg.hu/itthon/20180108_Hiszteria_Facebookletiltas_virtualis_linceles_tovabb_gyuruzik_a_cegledi_migransugy
- HVG (2017a) Nem akármilyen migránsok miatt bolydult fel az élet Magyarország nyugati határszélén. *HVG.hu*.
https://hvg.hu/gazdasag/20171201_belső_migracio_alfold_eszak_magyarország_nyugat_magyarország_munkahely_munkaber_lakaspiac_alberlet
- HVG (2017b) Ha visszajössz külföldről, megbuktál? – dokumentumfilm a hazatérő magyarokról. *HVG.hu*.
https://hvg.hu/kultura/20171122_menjek_maradjak_edes_otthon_dokumentumfilm_verzio_hazakoltozes
- HVG (2017c) Balavány: Nekünk Ócsény kell? *HVG.hu*.
https://hvg.hu/itthon/20170930_balavany_nekunk_ocseny_kell_menekultek_idegenellenesseg
- HVG (2017d) A gyűlöletkampány válságtünet. *HVG.hu*.
https://hvg.hu/itthon/20170713_Soros_gyuloletkampany_valsgagtunet_propaganda_ellensegkep_autokracia
- Közép-Európai Mediációs Intézet (2017) Interjú – Dr. Fazekas Rita, mediátor.
https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache%3Azk6FX9uS8pkJ%3Ahttps%3A%2F%2Fwww.kemi.hu%2Fhirek%2Finterjuk%2Finterju-dr-fazekas-rita-mediator.html%20&cd=1&hl=en&ct=clnk&gl=hu&fbclid=IwAR3p_GeQ2POTrTSEs4yIT9u9a89mq4UFsgomTSru1cw18irLHmUY31gXSE4 (Utolsó letöltés: 2019.06.09.)
- Krémer András – Ábrahám Edit – Barinkai Zsuzsanna – Dósa Ágnes – Herczog Mária – Jásper András – Kovács Géza – Lovas Zsuzsanna – Molnár Gábor Miklós – Nagy László – Sárközi Gabriella – Szilágyi András – Szotyori Nagy Viktória (2012) *MEDIÁCIÓ Közvetítői eljárások*. HVG–ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest.
- Ligeti György (2007) Kisebbségek és bevándorlók a médiában. *Médiakutató* 2007 ősz.
http://www.mediakutato.hu/cikk/2007_03_02_kisebbsgek_bevandorlok_media/?q=migr%C3%A1ns#migr%C3%A1ns (Utolsó letöltés: 2019. június 9.)
- OECD PISA (2015) Results (Volume V.) Collaborative Problem Solving. 190–191.
https://read.oecd-ilibrary.org/education/pisa-2015-results-volume-v_9789264285521-en#page192 (Utolsó letöltés: 2019.06.09.)
- PAPARAZZI JAMAICA (2016) VIDEO – Woman ASSAULTED By Three Dancers In A Party – Females Beware!
<http://paparazzija.com/video-woman-assaulted-by-three-dancers-in-a-party-females-beware/>
 (Utolsó letöltés: 2017. február 10.)
- PestiSracok.hu (2016) Helyesbítés – Jamaikai a „német” migránsvideó (+18!).
<http://pestisracok.hu/igy-szorakoznak-migransok-egy-nemetszagi-szorakozohelyen-18-video/> (Utolsó letöltés: 2019 június 9.)

- Rákóczy Zsuzsanna (2017) Az általános beszéd szélsőséges, vagy a szélsőséges beszéd az általános? Pillanatkép a hazai internetes kommunikációról. In: András Hanga (szerk.) *Kommunikációs Terek 2017*. 79–90.
- Sik Endre – Simonovits Bori – Szeidl Blanka (2016) Migráció – Félelmek és trendek, Az idegenellenesség alakulása és a bevándorlással kapcsolatos félelmek Magyarországon és a visegrádi országokban. *Regio* 24. évf. 2. 81–108.
<https://doi.org/10.17355/rkkpt.v24i2.114>
- TÁRKI (2016) Csúcsot döntött az idegenellenesség, és elfogyott az idegenbarátság.
http://www.tarki.hu/hu/news/2016/kitekint/20160404_idegen.html
(Utolsó letöltés: 2019 június 9.)
- TÁRKI (2015) A migrációs válságra adott társadalmi reakciók: elutasítás és szolidaritás Magyarországon 2015-ben.
http://www.tarki.hu/hu/news/2016/kitekint/20160330_pressrelease.pdf
(Utolsó letöltés: 2019 június 9.)
- UNESCO (2002a) The ambassador of Peace. In: Best Practices Non-Violent Conflict Resolution in and out-of-school. UNESCO 15–23.
- UNESCO (2002b) Let's learn to live together. In: Best Practices Non-Violent Conflict Resolution in and out-of-school. UNESCO 33–36.
- UNESCO (2002c) Daring non-violence. Pupils learn to resolve their conflicts and establish common rules. In: *Best Practices Non-Violent Conflict Resolution in and out-of-school*. UNESCO 37–40.
- Wartella, Ellen; Reeves, Byron (1989) Communication and Children. In: *Handbook of Communication Science*. USA, SAGE Publications, Inc. 643.
- !!!444.hu!!! (2016) Ilyen erőszakosak a migránsok Németországban, mondja a jamaikai videóra a Pesti Srácok. *444.hu*.
<http://444.hu/2016/10/21/ilyen-eroszakosak-a-migransok-nemetorszagban-mondja-a-jamaikai-videora-a-pesti-sracok> (Utolsó letöltés: 2019.06.09.)
- 24.hu (2016) Kamu migránsos-erőszakolós videóval riogat a Fidesz-közeli portál. *24.hu*.
<http://24.hu/kozelet/2016/10/21/kamu-migransos-eroszakolos-videoval-riogat-a-fidesz-kozelet-portal/> (Utolsó letöltés: 2019.06.09.)
- 110/2012. (VI. 4.) Korm. rendelet a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról.
1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról.
2005. évi CXXXIX. törvény a felsőoktatásról.
2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról.

HOGY ÉRZED MAGAD? AUTENTIKUSSÁG ÉS AZ ÉRZELMEK NYILVÁNOSÁGA

Schleicher Nóra

nschleicher@metropolitan.hu

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2020.2.163

Absztrakt

A nyilvános és magán dichotóm relációként történő szembeállítását sokáig a nyilvánossághoz kapcsolt ráció és a magánszférához társított emóció ellentétpárja is nyomatékosította. Nyilvános és magán, ráció és emóció nemileg is értelmezett kategóriák voltak, míg előbbi a férfiaság, utóbbi a nőiesség fogalmaival asszociálódott. Tanulmányomban a tömegmédiából és a közösségi médiából vett konkrét példák segítségével illusztrálom, hogy a fent leírt helyzet alapvetően megváltozott, a nyilvánosság késő-modern átalakulását az érzelmek előtérbe kerülése jellemzi. E változások szükségessé teszik a nyilvános és privát klasszikus elméleteinek és nemi értelmezésének további újragondolását, és az érzelmek kommunikatív konstrukciójának tanulmányozását. A vizsgált két esetben az érzelmek az autentikusság konstrukciójában játszanak fontos szerepet.

Kulcsszavak

érzelem, autentikusság, magán, nyilvános, gender, média

HOW ARE YOU FEELING? AUTHENTICITY AND THE PUBLICNESS OF EMOTIONS

Nóra Schleicher

Abstract

The public-private dichotomy has long been supported by a connection of rationality with the public and emotions with the private. Public and private, rationality and emotion have been gendered categories too, with associations of masculinity and femininity, respectively. The article presents cases from mass media and social media to show that the situation described above has fundamentally changed, the late-modern transformation of the public is characterized by the emergence of emotions. These changes make it necessary to rethink the classical theories and gendered interpretations of the public and private and require the study of the communicative construction of emotions. In the two cases examined, emotions played a crucial role in the construction of authenticity.

Keywords

emotion, authenticity, private, public, gender, media

HOGY ÉRZED MAGAD? AUTENTIKUSSÁG ÉS AZ ÉRZELMEK NYILVÁNOSSÁGA

Schleicher Nóra

Bevezető

A tanulmány a testhez kötött, de nem biológiailag determinált, társas/társadalmi gyakorlatként értelmezett érzelmek (Scheer 2012, Shields 2002, de Boise–Hearn 2017) nyilvánosság előtti kommunikatív konstrukcióját vizsgálja, és felteszi a kérdést, hogy vajon a klasszikus nyilvánosságelméletek alkalmas értelmezési keretül szolgálnak-e a jelenség megértéséhez.¹

Susan Gal (2002) szerint *magán* és *nyilvános* olyan kategóriák, amelyek csak a konkrét szituációban, diszkurzív környezetben nyerik el jelentésüket. Az egyik esetben nyilvánosnak értelmezett tér más helyzetben könnyen értelmezhető magán térként és mindkettőt tovább lehet osztani újabb nyilvános és magán terekre. A nappali szoba az utcához viszonyítva értelmezhető privát, a hálószobához képest nyilvános térként. Mi horgonyozza tehát le e képlékeny fogalmakat egy-egy adott kontextusban? Többek között a nyilvános–magán szemantikai ellentétpár kapcsolódása más dichotómiákhoz, a teljesség igénye nélkül a férfi–nő, ráció–emóció, kultúra–természet, civilizált–vad, elme–test ellentétpárokhoz. E párok egymást indexálva, felidézve, helyzetől függően többnyire egymást erősítve, néha gyengítve hozzák létre „magán” és „nyilvános”, gyakran stratégiai, ideológiai célokat szolgáló jelentéseit az adott kontextusban.

Egy példával szemléltetve: a munka törvénykönyvének módosítását kísérő és követő, 2018 decemberében lezajlott ellenzéki tiltakozásokat, amelyekre az ellenzéki női politikusok korábrinál intenzívebb és látványosabb jelenléte volt jellemző, s amely megmozdulások nem szűkölködtek az érzelmek performatív megnyilvánításának aktsaiban, Magyarország miniszterelnöke, Orbán Viktor a Kossuth Rádióknak adott interjúbán „hisztérikus sikongatásnak” nevezte.²

A hisztéria és sikongatás szavak konnotatív kapcsolódása a „nőihez” s ezáltal a fent említett további kategóriák egyik oldalához (emóció, természet, vad, test), vagyis az a szemantikai háló, mely e fogalmak között feszül, adja a kifejezés erejét és hatékonyságát az események trivialisálásában, diszkreditálásában, magánügyként történő keretezésében. A nyilvános térben (parlament, utca, MTVA székház) zajló események néhány, önmagát kontrollálni képtelen ember, „nő” vagy „nőként” viselkedő „férfi” privát problémájaként konstruálódnak.

¹ A tanulmány a Magyar Kommunikációtudományi Társaság 2019-es konferenciáján elhangzott előadásom átdolgozott, írott változata.

² „Ugyanez a hisztérikus sikongatás volt akkor, amikor hazaküldtük az IMF-et, amikor csökkentettük az adót, bevezettük a közmunkát, akkor is rabszolgált az ellenzék.”
<https://444.hu/2018/12/21/orban-a-tuntetesekrol-ez-hiszterikus-sikongatas>

A későbbiekben néhány ellenzéki politikusnak az MTVA székházában történő akciója és ennek a közösségi média csatornáin élőben történő közvetítése kapcsán éles vita bontakozott ki az ott történtek értelmezéséről. A vita részben az erős érzelmi töltést hordozó jelenetek valóságtartalmáról, spontán, vagy megrendezett jellegéről, őszinteségéről, autentikusságáról szólt.³ A történetek jól illeszkednek az események azon sorába, amelyek a késő-modern nyilvánosság átalakulását, az érzelmek előtérbe kerülését és az ennek kapcsán felmerülő, az autentikusság kérdését érintő problémákat illusztrálják. A média által felerősített drámai ábrázolásmódoknak a mediatizált eseményeket rítusként megközelítő iskola (vö. Carey 2009, Coudry 2003, Császi 2002) is nagy jelentőséget tulajdonít, bár e megközelítés elsősorban e rítusok közösségteremtő erejét vizsgálja.

Az alábbiakban én ezt a kérdéskört az érzelmek kommunikatív konstrukciójára fókuszálva, két konkrét példán keresztül mutatom be, azzal a céllal, hogy a két eset közti hasonlóságok és különbségek segítsenek minket a jelenség pontosabb megértésében. A mediatizált szövegeket mindkét esetben a multimodális kritikai diskurzuselemzés keretrendszerében (Van Leeuwen 2013) vizsgálom. Elemzem a verbális és vizuális kifejezési módokban megvalósuló jelválasztást (Kress–Van Leeuwen 2001) és az így létrejövő összetett, sokdimenziós, szemantikai térben végbemenő interszemiózt. (O’Halloran 2011)

„Ez nem én vagyok.”⁴

2018. július 9-én Donald Trump, az Egyesült Államok elnöke, az 53 éves, fehér, konzervatív bírót, Brett Kavanaught nevezte a Legfelsőbb Bíróság megüresedő bírói posztjára. A Szenátus Igazságügyi Bizottsága szeptember 4-én megkezdte a bíró meghallgatását. A meghallgatás lezárulta, de a szavazás előtt nyilvánosságra került, hogy az 52 éves, fehér, pszichológia professzor, Christine Blasey Ford azzal vádolta a bírót, hogy 36 évvel korábban, középiskolás korukban, egy bulin, részegen megpróbálta megerőszkolni őt. A szavazást elhalasztották és 2018. szeptember 27-én az Igazságügyi Bizottság meghallgatta Fordot és Kavanaugh-t. A több mint 9 órás, nyilvános meghallgatás⁵ után a Bizottság további egy hetes FBI vizsgálatot kért. Ezt követően a Szenátus október 6-án 50–48 arányban megszavazta Kavanaugh jelölését a legfelsőbb bírósági posztra.

A meghallgatást az Egyesült Államokban élőben közvetítette az összes jelentős földi és kábeltelevíziós csatorna és streamingelte a YouTube és a Facebook is. A Nielsen adatai szerint csak televízión több mint 20 millió amerikai követte a közvetítést.⁶

A meghallgatás számos szempontból jelentősnek és elemzésre érdemesnek tekinthető. Egyrészt adódik az összehasonlítás az 1991-es Anita Hill v. Clarence Thomas esettel⁷, más-

³ Pl.: Bordács Bálint: Ez mindent megmagyaráz: Bangóné Borbély Ildikó színész szeretett volna lenni gyerekkorában. *Origo* 2019.04.09. <https://www.origo.hu/itthon/20190409-bangone-borbely-ildiko-mandiner.html>

⁴ Saját fordítás. Az eredeti angol nyelvű szövegeket lábjegyzetben közlöm. „*That’s not who I am.*”

⁵ C-span: LIVE: Professor Christine Blasey Ford & Supreme Court nominee Judge Brett Kavanaugh testify (Day 1) <https://www.youtube.com/watch?v=7zVOKb3CdZ0&t=25298s>

⁶ <https://www.reuters.com/article/us-usa-court-kavanaugh-ratings/more-than-20-million-americans-glued-to-kavanaugh-hearing-telecasts-idUSKCN1M82MI>

⁷ <https://www.nytimes.com/2018/09/26/podcasts/the-daily/kavanaugh-anita-hill-clarence-thomas-hearings.html>

részt a nagy nyilvánosság előtt megjelenített szexuális zaklatás történet egyértelműen köthető a #metoo mozgalom kapcsán nagyobb figyelmet kapó társadalmi jelenség-együtteshez.⁸

Az alábbiakban nem ezekből az aspektusokból elemzem az esetet, hanem pusztán Kavanaugh bíró beszédére fókuszálok. Azt vizsgálom, hogy állásfoglalásában milyen érzelmeket jelenített meg a bíró, mikor, hogyan és miért.

A meghallgatást követő kommentárok jellemzően megemlítették, hogy a bíró, korábbi visszafogott, hűvös, szakértelmet sugárzó megnyilvánulásaival szemben, váratlanul indulatosan, haragosan, sőt magából kikelten cáfolta az ellen felhozott vádakát. Viselkedését harciasnak (*belligerent*), robbanékonynak (*volcanic*), labilisnak (*volatile*) írták le, olyannak, amelyet a pártos düh (*partisan rage*), a dacos harciasság (*defiant fury*) jellemez⁹. A harag és düh látványosan megjelenő/megjelenített emócióin túl azonban mintha kevesebb figyelem irányult volna a sztereotipikus férfiassággal kevésbé összeegyeztethető, s ezért talán meglepőbb érzelmekre: a megrendültségre, elérzékenyedésre. Hepburn és Potter konverzációelemzést alkalmazó megközelítésükben a sírás következő jellemzőit azonosították: hosszú szünetek, szipogás, megemelkedett hangfekvés, hehezetes hangzás, zokogó hang. Mindehhez a következő vizuális vonások társulhatnak: remegő arcvonások/kéz, könnyek, arc/szem megérintése, le/elfele nézés, összehúzott szem, lefele görbülő száj, kipirult arc. (Hepburn–Potter, 2012) Kavanaugh bíró beszéde során több alkalommal azonosítható volt a fent leírt elemek többsége, például a szó elakadása, szipogás, megremegő hang a szokatlanul hosszú szünetek, a legörbülő száj.

Akik ezt kommentárjukban megemlítették, teljesen eltérő értelmezését adták a látottnak. A Sun Myung Moon vallási vezető tulajdonában lévő, konzervatív *Washington Times* szerzője¹⁰ meghatónak és hitelesnek, a baloldali-liberális *The Guardian* szerzőjének¹¹ vitriolos paródiája hiteltelen cirkusznak láttatja Kavanaugh beszédét.

Míg a meghallgatás során Christine Blasey Ford története koherens elmesélésére hagyatkozott, a bíró, némileg összefüggéstelenül, elsősorban önmagáról beszélt. Beszédében¹², amelyet hangsúlyozottan ő maga írt, („Én magam írtam, tegnap délután és este.”) egy olyan ember képét kívánja felépíteni, akiről nem hihető el a szexuális erőszak vádja. Így fogalmaz: „Nem kérdőjelezem meg, hogy Doktor Fordot valaki, valahol, valamikor szexuálisan bán-

⁸ Lehotai Orsolya (2018) *Mércén* megjelent kiváló cikke a nők elleni szexuális zaklatás tágabb kontextusából vizsgálja a történeteket.

⁹ Kavanaugh hearing divides US media 28. Sept. 2018.
<https://www.bbc.com/news/world-us-canada-45676696>

¹⁰ „The most touching moments of his testimony were about when he was a boy, trying to become a good man. Like his father. Who kept calendars. To remember things. But also to entertain the family with treasured memories” Charles Hurt: Caligula Exits the Arena, Vanquished Washington Times September 28, 2018.
<https://www.washingtontimes.com/news/2018/sep/27/cory-booker-loser-brett-kavanaugh-battle/>

¹¹ „The more grotesquely absurd I act, the more intemperate I am, the more I cry in a way that you’ve only seen George on Peppa Pig cry, the bigger hit I have on my hands.” Marina Hyde: My name is Brett Kavanaugh and this is my testimony. *The Guardian*.
<https://www.theguardian.com/commentisfree/2018/sep/28/brett-kavanaugh-testimony-nominee-supreme-court>

¹² A beszéd átiratát teljes terjedelmében közölte a *The New York Times*:
<https://www.nytimes.com/2018/09/26/us/politics/read-brett-kavanaughs-complete-opening-statement.html>

talmazhatta. De én nem tettem ilyet. Sem velem, sem senki mással. Ez nem én vagyok. Ez nem én voltam.”¹³ Kavanaugh beszéde tehát explicit módon identitást épít.

Érdemes megfigyelni, mely pontokon jelennek meg a beszédben az érzelmi megrendültség fent leírt nonverbális jelei. Erre először akkor kerül sor, amikor a bíró a szüleit említi. Martha és Ed Kavanaugh egyetlen gyermeke vagyok. Ők is itt vannak ma. Mikor 10 éves voltam, anyukám jogi iskolába ment. (...)”¹⁴ Röviddel ezután ismét elcsuklik a hangja és könnyek szöknek a szemébe, amikor felidézi kislánya egy megjegyzését: „Az egyik este Ashley és Liza lányom imádkoztak. A kis Liza, aki csak 10 éves, azt mondta Ashleynek, imádkoznunk kellene a nőért. Nagy bölcsesség ez egy 10 évestől.”¹⁵ A harmadik alkalom, amikor a megrendültség jeleit mutatja, naplót vezető apja alakjának felidézéséhez kötődik: „A papám 1978-ban kezdett részletes naptárt vezetni az életéről. Ez számára egyszerre volt naptár és napló. Finoman szólva is nagyon rendszerető pasi. Karácsonykor körbeültünk és ő régi történeteket mesélt. Régi mérföldkövekről, régi esküvőkről, régi eseményekről a naptárából.”¹⁶ Végül a negyedik eset a mellette kiállói női barátok említésekor történik. „Kiálltak értem. Ezek fantasztikus nők. És én nagyon szeretem mindnyájukat.”¹⁷

Egyetlen felidézett történet sem kapcsolódik a Kavanaugh ellen felhozott konkrét vádhoz, de mindegyik kapcsolódik ahhoz az énképhez, amelyet a bíró láthatóan fel kíván építeni. Történetében Kavanaugh elsősorban jó emberként jelenik meg, s ennek részeként jó apaként, fiúként és jó barátként.¹⁸ Ezt, a szavakat más szájába adva, egy neki küldött üzenetet idézve ki is mondja: „Az egyetemről ismert női barátoknak az egyike, aki önmagát liberálisként és feministaként jellemzi, üzenetet küldött nekem tegnap este, azt mondja, végy mély levegőt, te jó ember vagy, jó ember, jó ember.”¹⁹

A megrendültség, elérzékenyedés érzelmeinek nonverbális kifejeződése tehát a konkrét esethez kevésbé köthető, személyes, intim, privát viszonyok felidézéséhez kapcsolódik, mint ha ezek működnének megfelelő triggerként ahhoz, hogy a bíró megjeleníthesse érzelmes oldalát a közönség előtt.

Miért fontos ezeknek az érzelmeknek a megjelenítése? A szexuális erőszak, szexuális zaklatás esetek többségében két ember szava, története áll egymással szemben. Bizonyítékok hiányában a történet a kinek hiszünk kérdésre egyszerűsödik le. Ez a kérdés azonban nem csak a szexuális zaklatási esetek sajátja. A késő modernitás korát egyes szerzők, például

¹³ „I’m not questioning that Doctor Ford may have been sexually assaulted by some person, in some place, at some time. But I have never done this. To her or to anyone. That’s not who I am, it is not, who I was.”

¹⁴ „(...) I’m the only child of Martha and Ed Kavanaugh. They’re here today. When I was 10, my mom went to law school.(...)”

¹⁵ „The other night, Ashley and my daughter Liza said their prayers. Little Liza, all of 10 years old, said to Ashley, we should pray for the woman. That’s a lot of wisdom from a 10-year-old.”

¹⁶ „My dad started keeping detailed calendars of his life in 1978. He did so as both a calendar and a diary. He’s a very organized guy, to put it mildly. Christmastime, we sat around and he would tell old stories. Old milestones, old weddings, old events from his calendars.”

¹⁷ „They put themselves on the line for me. Those are some awesome women. And I love all of them.”

¹⁸ Az identitás más elemei (vallásosság, sportemberség, amerikaiáság stb.) is megjelennek a beszédben, ezekhez azonban nem kapcsolódnak ilyen látványos érzelmi megnyilvánulások, így jelen tanulmányban tárgyalásuktól eltekintek.

¹⁹ „One of those women friends from college, a self-described liberal and feminist, sent me a text last night that said, Deep breaths, you’re a good man, a good man, a good man.”

Barnett (2004), a szuperkomplexitás fogalmával, a világ radikális megismerhetetlenségével jellemzik. Az egyre nagyobb és sokszínűbb nyilvánosságra egyre több olyan ügy tartozik, egyre több olyan ügyben kéne ítéletet alkotnia, döntést hoznia, mely olyan komplex, hogy arról nem rendelkezik, rendelkezhet megfelelő tudással. A gyakran radikálisan ellentétes álláspontokat hangoztató szakértők és politikusok érvei közötti döntés végül sokszor leegyszerűsödik a „kinek hiszünk” kérdésre. A mérlegelés során a racionális érvelés a tömegek megtévesztésére szolgáló okoskodásként lepleződik le. Ezzel szemben állhat az érzelmek autentikusabbnak, őszintébbnek, mert kevésbé hamisíthatónak érzékelt felértékelődése. Az érzelmek megjelenítése tehát az „én” hitelességének konstruálásában játszhat fontos szerepet, s ez azután hitelesítheti a mondanivaló többi részét is.

Az érzelmek ilyen használata természetesen nem független azok erősebb testhez kötöttségétől, nonverbális, vizuális megjelenítésének lehetőségétől. Nem véletlen, hogy az érzelmek felértékelődése a nyilvános szférában kötődik a televíziózás elterjedéséhez. Egy, médiatörténeti szempontból kiemelkedő fontosságú, sokat elemzett példa ennek igazolására a Nixon–Kennedy vita, amely az első olyan amerikai elnökjelölti vita volt, amelyet a nézők már televízióon követhettek. Az érzelmek testi jeleinek vizuális megjelenése döntő hatással volt a vita kimenetelére, mivel a nézők a látványból a szereplők személyiségre vonatkozó következtetéseket vontak le, s ítéletüket elsősorban erre, és nem az ott elhangzó racionális érvekre alapozták. (White 1961, Druckman 2003)

„Az én szívem nálad”

Második példám a nyilvánosság egy másik teréből származik. 2012-ben a Budapesti Metropolitan Egyetem megbízásából munkatársaimmal, Rétfalvi Györgyivel és Gayer Zoltánnal közösségi médiakutatást folytattunk, amelynek során magyar, középiskolai diákok 600 fős reprezentatív mintáján lekérdezett kérdőívből származó adatokat elemeztünk. Az adatok részét képezte 362 válaszadó Facebook profilképe is. A fotók gender szempontú elemzését a multimodális kritikai diskurzuselemzés keretében elvégezve azt találtam, hogy a fiatalok önreprezentációja alapvetően konform, a társadalmi elvárásoknak és a genderhez kapcsolódó sztereotipikus jelentéseknek nagymértékben megfelelő. A vizuális ábrázolás a nőiesség és férfiaság hagyományos ábrázolási formáiból táplálkozott. (Schleicher 2019)

Volt azonban egy, a várakozásoknak némiképp ellentmondó eredmény. Míg a többség egyedül jelent meg profilmotóján, egy nem elhanyagolható kisebbség másokkal együtt jelentette meg magát. Ezek közül a leggyakoribb az egy fiút és egy lányt gyakran ölelkezve vagy csókolózva együtt ábrázoló páros fotó volt. Mivel nagy hagyománya van annak, hogy a média a férfiakat önállóként és függetlenként, a nőket függő viszonyban, másokkal való kapcsolatukban, valakinek a valakijeként jeleníti meg (Gill 2007), meglepő volt, hogy a mintában kicsivel több fiú, mint lány választott olyan profilképet, amelyen feltételezhető párjával együtt jelent meg.

1. táblázat

Facebook profilképek szereplői (%) (N=362)

	egy ember	ketten (különböző neműek)	ketten (azonos neműek)	ketten (különböző korúak)	többen (csapat)	állat	élettelen
férfi	65,2	11,2	5,1	2,2	3,9	0,6	11,8
nő	79,3	8,2	5,4	1,1	0,5	2,2	3,3

$p=0,000$

A fiúk ölelkező és/vagy csókolózó párokat mutató profilképei alatt néhol megjegyzések is olvashatók, amelyek alkalmanként a szerelem nyílt verbális kifejezései, az érzés erejét kifejezni hivatott emotikonokkal bőségesen megtámogatva. Az alábbi, idézeteket összegyűjtő honlapokon is fellelhető versike jól illusztrálja ezt:

*„Mióta megismertelek azóta szeretlek
Rabul ejtett ragyogása csillogó szemednek
Messze vagy tőlem, de nem vagyok árva
Mert itt vagy velem, szívembe zárva 😊♥♥”*

Az intim, romantikus érzelmek ilyen nyilvános képi és verbális kifejezése ellentmondhat a nyilvánosság előtt megjelenített hagyományos férfiasság képnek, illetve a férfi érzelmi kifejezőképtelenség elméleteinek. Kontrasztba állítható azzal a nagyon is tradicionális maszkulinitás konstrukcióval, amely a profilképek jelentős részét jellemzi. (Császár 2016) Facebook fotókat vizsgáló kutatásában is azt találta, hogy a profilképükön párjukkal pózoló férfiak borítóképei – kontrasztban a profilkép sugározta romantikus érzelmekkel – erőt, keménységet, sokszor agressziót vagy humoros tartalmat jelenítenek meg. Hasonló ellentmondás figyelhető meg Kavanaugh bíró beszédében is, aki érzelmes oldala mellett a tradicionális maszkulinitás számos elemét is felsorakoztatja én-konstrukciójában: „Amikor a városban voltam, a legtöbb időmet munkával töltöttem, edzéssel, súlyemeléssel, kosárlabdázással, vagy lógtunk a barátokkal, ittunk néhány sört és az életről, a fociról, az iskoláról, a lányokról beszélgettünk.”²⁰ További kutatások szükségesek ahhoz, hogy megállapíthassuk, vajon a fenti jelenségek egy lágyuló maszkulinitás (*softening masculinity*) vagy az egyenlőtlenségén alapuló gender viszonyokat alapvetően nem megváltoztató, de korábban elsősorban a nőiességet indexáló megnyilvánulásokat is befogadó, hibrid maszkulinitás jelei. (vö.: de Boise–Hearn 2017, Anderson–McCormack 2018)

Az azonban biztosan állítható, hogy privát érzelmek és intim kapcsolatok nyilvános megjelenítése megkérdőjelezi a „magán” és „nyilvános” szféra közti korábbi (bár korábban is képlékeny) határokat. (Heller–Rényi 2002, Sebestyén–Gayer 2016) A nyilvános intimitásnak („*public intimacy*”), az intimitás látványos megjelenítésének („*spectacles of intimacy*”) (Berriman–Thompson 2014) jelenségét tárgyalva, egyes szerzők annak emancipatorikus erejét hangsúlyozzák (Reynolds 2010, Boyd 2014), mások az érzelmek áruvá válásának jelenségét vélik benne felfedezni (Illouz 2007), vagy épp a két álláspont közelítése mellett érvelnek (Chambers 2017). Értelmezésemben a közösségi média nyilvánossága előtt megjelenített romantikus érzelmek az elköteleződés mélységét hivatottak jelezni, hajdani vásárok mézeskalács szívének modernkori megfelelői, ahogy a Facebook „kapcsolatban” státusza is a jegygyűrű digitális változataként funkcionálhat. Ahogy a magán, a személyes, az intim betör és uralmába keríti a nyilvánost, úgy maga is megváltozik. Ami megmarad az intimszférában, az láthatatlanná válik, érvényességét veszti, szüksége lesz a nyilvánosság egy reprezentatív formájára, hogy legitimitást nyerjen. A szerelmeseknek meg kell mutatniuk érzelmeiket, a társak lájkok és kommentek formájában adott jóváhagyását kell kérniük ahhoz, hogy azok valódivá, autentikussá váljanak.

A jelenség maga nem új és mediális megjelenése sem korlátozódik a web.2.0. nyilvánosságára. Ezt illusztrálja a Nixon–Kennedy vitához hasonlóan fontos médiatörténeti pillanat, az 1997-ben, autóbalesetben elhunyt Diana hercegnő halálát követő időszak. A gyász, adott kultúrában szokatlan, nyilvános megjelenésének drámai jelenetei meglepték az elemző-

²⁰ „*When I was in town, I spent much of my time working, working out, lifting weights, playing basketball or hanging out and having some beers with friends as we talked about life and football and school and girls.*”

ket. (Thomas 2008) A nyilvánosságtól elvonultan gyászoló királyi családra és különösképpen a királynőre nagy nyomás helyeződött, amely végül kikényszerítette a gyász érzelmeinek nagy nyilvánosság előtti megjelenítését. (Benoit–Brinson 1999) A privát érzelmeiket ebben az esetben is csak azok nyilvános megjelenítése hitelesítette, „valódiságukat” csak a nyilvánosságban nyerhették el. A közösségi média egy új, kiváló terepet biztosít a magán tartalmak nyilvános megjelenítéssel történő hitelesítésére.

Érzelmeik a klasszikus nyilvánosság-elméletekben

Mennyiben segítenek nekünk megérteni a nyilvánosság előtt megjelenített érzelmeik funkcióit a klasszikus nyilvánosság elméletek? Habermas (1993) *A társadalmi nyilvánosság szerkezet-változása* című könyvében a 18. századi polgári nyilvánosságot az okoskodó magánemberek közösségeként írja le. E középosztálybeli férfiak racionális érvei által uralt, Habermas által idealizált nyilvánosság kép számos kritikát kapott. Egyrészt, mert olyan nyilvánosságot idealizál, amely több szempontból kizáró és a férfiassághoz kapcsolódó képességekkel jellemzi az ideális állampolgárt (Fraser 1989), másrészt mert eltekint a nyilvánosság egyéb korabeli változataitól, például a plebejus nyilvánosság különböző megnyilvánulási formáitól, amelyeket már ekkor is jóval erősebben uralnak az érzelmeik. (Mátay 1997) Ugyanakkor a polgári nyilvánosság ágensét Habermas az irodalmi nyilvánosságban érzelmeit tanuló magánember privát szférájára, a család intim szférájára alapozott „teljes emberségére” vezeti vissza. Bár a kétfajta nyilvánosság közti kapcsolat meggyőző bizonyítása elmarad (Heller–Rényi 2002), az irodalmi nyilvánosság és az érzelmeik közti kapcsolat tematizálásával Habermas fontos szempontokra hívja fel a figyelmünket. Ahogy a 18. század embere a kor szentimentális regényeiből tanulja önmagát, úgy korunk hőse a szappanoperák és valóságshow világában tanulhatja saját érzelmeit. A késő modernitás közönsége, ha a racionális érvek átlátásában nem is, az érzelmeik olvasásában jól képzett. Ahogy a polgári nyilvánosságot megelőző irodalmi nyilvánosság is segítette saját érzelmeik felismerésében és kifejezésében a 18. századi közönséget, úgy a mai nyilvánosságot, a szappanoperák, kibeszélőshow-k, valóságshow hősök nyilvánosan megjelenített érzelmeik és az érzelmeikről szóló vitái orientálhatják.

Ezek éppen azok az érzelmeik, amelyeket Goffman (2000) dramaturgiai modelljében a hátsó régióba, a *backstage*-be, az „öltözőbe” szorítana vissza. Agresszivitás és szexualitás, sírás és csókok helye a goffman-i elméletben a hátsó régió. Amennyiben a test feletti kontrol az első régióban elveszik, az én mint szerepjátszó lepleződik le. Kavanaugh bíró esetében az értelmezés alapvetően azon múlik, hogy a fent leírt érzelmi megnyilvánulások a szerep begyakorolt részeként vagy Kavanaugh akaratán kívüli megnyilvánulásként interpretálódnak. A goffmani-i elmélettel ellentétben itt éppen akkor válik hitelessé a szerep, ha az érzelm spontánnak hat, kitörni látszik a fegyelmezett keretektől. Ugyanakkor a jelenet mégis jól értelmezhető a dramaturgiai modell keretében a benyomáskeltés és kezelés fogalmainak segítségével. Csak épp a homlokzat összetevői, a kellékek változtak meg. Egyes, korábban csak *backstage*-ben megengedhető megnyilvánulások beépültek a nyilvános homlokzatba. Más-képp fogalmazva az eljátszott szerep részeként, mind Kavanaugh, mind a Facebookon érzelmeiket kifejező fiatalok stratégiai céllal összenyitották az első és hátsó régiót.

Első és hátsó régió, magán és nyilvános összeolvadásának problémája áll Sennett (1998) *A közéleti ember bukása* című könyvének fókuszában is. Sennett a nyilvánosság és a közéletiség kiüresedéséről, haláláról beszél annak következményeként, ahogy a személyesség felértékelődik, és a közéletben már nem a tett, pusztán az egyén marad érdekes. Ebben a helyzetben, mondja Sennett, a nyilvános vita helyét átveszi a személyes reprezentáció. A közéleti ember azt mutatja meg a nyilvánosságnak, amit érez, és érzéseinek e reprezentációja generál hitet a követőiben. Az autentikusságot a személyes kvalitások megjelenítésével lehet elnyerni, ami a tettet jóvá, mert hitelessé teszi, az maga a karakter –fogalmaz Sennett.

Kavanaugh bíró beszéde tökéletes illusztrációja Sennett elméletének, hiszen arra alapoz, hogy jó ember nem követhet el rossz tettet, a vád cáfolatához elegendő tehát a megfelelő karakter megkonstruálása.

Összegzés, következtetések

A tanulmányban tárgyalt két esetben az intim szférához köthető érzelmek férfiak általi, nyilvánosság előtti megjelenítésére láthattunk példát. Az érzelmek nyilvános megjelenítése azonban nem azonos céllal történik. Kavanaugh esete azt példázza, hogy a nyilvános szférában szükség van az érzelmek megjelenítésére, hogy a közönség ítéletet alkothasson a karakter hitelességének és autentikusság kérdésében. A közösségi média fiatal használói esetében a privát érzelmek nyilvánossá tételének, reprezentatív kinyilvánításának oka az lehet, hogy az érzelmek valóságának, mélységének érzékeltetésére szüksége van a nyilvánosság hitelesítő erejére. Mindkét esetre jellemző azonban a „nyilvános” és a „magán” kategóriáinak összemosódása és ennek kapcsán a korábban a „nőiességhez” illeszkedő jelenségek megjelenése a „férfiasság” konstrukciók részeként. A bevezetőben vázolt szemantikai háló szakadozóban van.

Megítélésem szerint a jelenség az autentikusság kategóriájának segítségével értelmezhető legjobban. Lionel Trilling (1971) megkülönbözteti az őszinteség és az autentikusság fogalmát. Amíg előbbit alapvetően morális kategóriaként értelmezi, azaz a mások iránti kötelezettségként, az utóbbi az önmagunk iránti kötelezettség, a „légy hű önmagadhoz”, az önazonosság parancsa. Ez a parancs tiltja a különböző helyzetekre való különböző maszkok felvételét, a nyilvános én és a privát én megkülönböztetését, a többszörös, változékony, fluid identitást. Autentikusnak lenni egyetlen, stabil, állandó ént feltételez és megkívánja ennek tökéletes feltárását. Az érzelmek megjelenítése az autentikusság konstrukciójában játszik fontos szerepet és ezért nagy a tétje. A nyilvánosan megjelenített identitás hiteltelenné válhat, ha a magánszféra érzelmei nem jelenítődnek meg itt is, így azonban ki vannak téve annak, hogy hitelességük kérdése nyilvános viták tárgyává is válhat.

Nem véletlen, hogy erre épít a Facebook alapító, Mark Zuckerberg is, aki a technika segítségével orientálná a közösségi média használóit az egyetlen, valódi és autentikus én minél teljesebb feltárására, megmutatására és megosztására, azzal érvelve, hogy az így létrejövő teljes transzparencia lenne a demokrácia záloga. (Haimson–Hoffman 2016, Van Dijck 2013) Vajon ez a világ a titkok nélküli szabadságot és a számonkérhetőség felelősségét hozza el, ahogy Zuckerberg érvel, vagy a piacnak és az államnak való teljes kiszolgáltatottságot és megfigyelhetőséget, az érzelmek és az intimszféra áruvá válását az érzelmi kapitalizmus piacgazdaságban? (Illouz 2007) Az érzelmek kommunikatív konstrukciójának eltérő kontextusokban történő tanulmányozása talán közelebb vihet minket e kérdés megválaszolásához.

IRODALOM

- Anderson, Eric – McCormack, Mark (2018) Inclusive Masculinity Theory: overview, reflection and refinement. *Journal of Gender Studies*, 27: 5. 547–561.
<https://doi.org/10.1080/09589236.2016.1245605>
- Barnett, Ronald (2004) Learning for an unknown future. *Higher Education Research & Development*, 23: 3. 247–260. <https://doi.org/10.1080/0729436042000235382>
- Benoit, William L. – Brinson, Susan L. (1999) Queen Elizabeth's image repair discourse: Insensitive royal or compassionate queen? *Public Relations Review*, 25: 2. 145–156.
[https://doi.org/10.1016/S0363-8111\(99\)80159-3](https://doi.org/10.1016/S0363-8111(99)80159-3)
- Berriman, Liam – Thomson, Rachel (2014) Spectacles of intimacy? Mapping the moral landscape of teenage social media. *Journal of Youth Studies*, 18: 5. 583–597.
<https://doi.org/10.1080/13676261.2014.992323>
- Boyd, Danah (2014) *It's Complicated: The Social Lives of Networked Teens*. UK, Yale University Press.
- Carey, James W. (2009) [1989] *Communication as Culture: Essays on Media and Society. Revised Edition*. London, Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203928912>
- Chambers, Deborah (2017) Networked intimacy: Algorithmic friendship and scalable sociality. *European Journal of Communication*, 32: 1. 26–36.
<https://doi.org/10.1177/0267323116682792>
- Couldry, Nick (2003) *Media Rituals: A Critical Approach*. London, Routledge.
- Császi Lajos (2002) *A média rítusai*. Budapest, Osiris.
- Császár Lilla (2016) ÉNKÉPezés, KÉPMÁSolás. Vizuális kommunikáció és énmegjelenítés a Facebook közösségi hálón és a jelenség pedagógiai vonatkozásai. PhD értekezés. Pécsi Tudományegyetem.
<https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/15705>. Utolsó letöltés időpontja: 2019.12.01.
- de Boise, Sam – Hearn, Jeff (2017) Are men getting more emotional? Critical sociological perspectives on men, masculinities and emotions. *The Sociological Review*, 65: 4. 779–796. <https://doi.org/10.1177/0038026116686500>
- Druckman, James N. (2003) The Power of Television Images: The First Kennedy–Nixon Debate Revisited. *The Journal of Politics*, 65: 2. 559–571.
<https://doi.org/10.1111/1468-2508.t01-1-00015>
- Fraser, Nancy (1989) *Unruly Practices: Power, Discourse and Gender in Contemporary Social Theory*. Cambridge, Polity Press.
- Gal, Susan (2002) A Semiotics of the Public/Private Distinction. *Differences. A Journal of Feminist Cultural Studies*, 13: 1. 77–95. <https://doi.org/10.1215/10407391-13-1-77>
- Gill, Rosalind (2007) *Gender and the Media*. Cambridge, Polity Press.
- Goffman, Erving (2000) *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Budapest, Pólya.
- Habermas, Jürgen (1993) *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Századvég–Gondolat.

- Haimson, Oliver, L. – Hoffmann, Anna Lauren (2016) Constructing and enforcing „authentic” identity online: Facebook, real names and non-normative identities. *First Monday*, 21: 6. <https://firstmonday.org/article/view/6791/5521>. Utolsó letöltés időpontja: 2019.04.29. <https://doi.org/10.5210/fm.v21i6.6791>
- Heller Mária – Rényi Ágnes (2002) A nyilvánosság kommunikációelméleti megközelítéseiről. In: Horányi Özseb (szerk.) *Kommunikáció II. A kommunikáció világa*. Budapest, General Press. 231–255.
- Hepburn, Alexa – Potter, Jonathan (2012) Crying and Crying Responses In: Peräkylä, Anssi and Marja-Leena Sorjonen (eds.) *Emotion in Interaction*. Oxford, Oxford University Press 195–211. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199730735.003.0009>
- Illouz, Eva (2007) *Cold Intimacies: The Making of Emotional Capitalism*. Cambridge, Polity Press.
- Kress, Gunther – van Leeuwen, Theo (2001) *Multimodal Discourse: The Modes and Media of Contemporary Communication*. London, Arnold.
- Lehotai Orsolya (2018) A Kavanaugh-meghallgatások valódi tétje. *Mérce* 2018. október 1. <https://merce.hu/2018/10/01/a-kavanaugh-meghallgatások-valodi-tetje/>. Utolsó letöltés időpontja: 2019.04.16.
- Mátay Mónika (1997) Történészek Habermasról. *Szociológiai figyelő*, 1997/ 3. 162–172.
- O’Halloran, Kay L. (2011) Multimodal Discourse Analysis. In: Hyland, Ken – Paltridge, Brian (eds.) *The Bloomsbury Companion to Discourse Analysis*. London, Continuum. 120–137.
- Reynolds, Paul (2010) Disentangling Privacy and Intimacy: Intimate Citizenship, Private Boundaries and Public Transgressions. *Human Affairs*, 20: 1. 33–42. <https://doi.org/10.2478/v10023-010-0004-1>
- Scheer, Monique (2012) Are Emotions a Kind of Practice (and Is That What Makes Them Have a History)? A Bourdieuan Approach to Understanding Emotion. *History and Theory* (01. May 2012), 193–220. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2303.2012.00621.x>
- Schleicher Nóra (2019) Tükröm, tükröm mondd meg nékem! Gender és vizuális önreprezentáció a Facebookon. *Médiakutató* 2019 ősz, XX. évf. 3. szám. 25–37.
- Sebestyén Eszter – Gayer Zoltán (2016) Az ó- és új nyilvánosság mint önmagába térő ösvény. Viselkedésváltozás és a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása web 2.0-ás közegben. *Médiakutató*, 2016 ősz, XVI. évf. 3–4. szám. 139–153.
- Sennett, Richard (1998) *A közéleti ember bukása*. Budapest, Helikon.
- Shields, Stephanie S. (2002) *Speaking from the Heart. Gender and the Social Meaning of Emotions*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Thomas, James (2008) From people power to mass hysteria: Media and popular reactions to the death of Princess Diana. *International Journal of Cultural Studies*, 11: 3. 362–376. <https://doi.org/10.1177/1367877908092590>
- Trilling, Lionel (1971) *Sincerity and Authenticity*. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Van Dijck, Jose (2013) *The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media*. Oxford, Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199970773.001.0001>

- Van Leeuwen, T. (2013) Critical analysis of multimodal discourse. In: Chappelle Carol A. (Ed.) *Encyclopedia of applied linguistics*. Oxford, Wiley–Blackwell. 1–5.
<https://doi.org/10.1002/9781405198431.wbeal0269>
- White, Theodore (1961) *Making of the President, 1960*. New York, Atheneum Publishers.

Forrásjegyzék

- Herczog Márk (2018) **!!444!!!** Orbán a tüntetésekről: Ez „hisztérikus sikongatás”
<https://444.hu/2018/12/21/orban-a-tuntetesekrol-ez-hiszterikus-sikongatas>
 Utolsó letöltés időpontja: 2019.04.15.
- Bordács Bálint (2019) Ez mindent megmagyaráz: Bangóné Borbély Ildikó színész szeretett volna lenni gyerekkorában. *Origo*.
<https://www.origo.hu/itthon/20190409-bangone-borbely-ildiko-mandiner.html>
 Utolsó letöltés időpontja: 2019.04.29.
- C-span: LIVE: Professor Christine Blasey Ford & Supreme Court nominee Judge Brett Kavanaugh testify (Day 1)
<https://www.youtube.com/watch?v=7zVOKb3CdZ0&t=25298s>
 Utolsó letöltés időpontja: 2019.04.16.
- Supreme Court (2018) More than 20 million Americans glued to Kavanaugh hearing telecasts. *Reuters*.
<https://www.reuters.com/article/us-usa-court-kavanaugh-ratings/more-than-20-million-americans-glued-to-kavanaugh-hearing-telecasts-idUSKCN1M82MI>
 Utolsó letöltés időpontja: 2019.04.16.
- The New York Times (2018) Revisiting what happened to Anita Hill.
<https://www.nytimes.com/2018/09/26/podcasts/the-daily/kavanaugh-anita-hill-clarence-thomas-hearings.html>. Utolsó letöltés időpontja: 2019.04.16.
- Brett Kavanaugh (2018) *BBC*. <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-45676696>
 Utolsó letöltés időpontja: 2019.04.16.
- Charles Hurt (2018) Caligula Exits the Arena, Vanquished *Washington Times*.
<https://www.washingtontimes.com/news/2018/sep/27/cory-booker-loser-brett-kavanaugh-battle/>. Utolsó letöltés időpontja: 2019.04.16.
- Marina Hyde (2018) My name is Brett Kavanaugh and this is my testimony. *The Guardian*.
<https://www.theguardian.com/commentisfree/2018/sep/28/brett-kavanaugh-testimony-nominee-supreme-court>. Utolsó letöltés időpontja: 2019.04.16.
- Brett Kavanaugh beszédének átírata teljes terjedelmében (2018) *The New York Times*.
<https://www.nytimes.com/2018/09/26/us/politics/read-brett-kavanaughs-complete-opening-statement.html>. Utolsó letöltés időpontja: 2019.04.29.

ALTERNATÍV MÉDIANYILVÁNOSSÁG A HÁBORÚS SZÍRIÁBAN

Velics Gabriella

velics.gabriella@ppk.elte.hu; gabriellavelics@hotmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2020.2.175

Absztrakt

Szíriában a háború belépett a kilencedik évébe. E háborús időszakban a korábbi, a kormányzat által ellenőrzött médiarendszer összeomlott. Helyén egy töredezett, jelentős számban új médiaszereplővel létrejövő nyilvánosság formálódik. Ennek az alternatív nyilvánosságnak egyre meghatározóbb szereplői az online médiumok és közösségi hálózatok. Az új médiarendszernek a kormányerők, az ellenzék, a különböző fegyveres érdekcsoportok és formálódó pártok mellett a minőségi újságírás mellett elkötelezett civil alapon nyugvó médiumok is részei. A tanulmány nem csak a jelenlegi szíriai médiahelyzet komplexitásáról ad képet, hanem a Radio Rozana példáján keresztül azt is megmutatja, hogy néhány újságíró és önkéntes civil hogyan teremt információs kapcsolatot és biztosít nyilvánosságot minden szírnek függetlenül attól, hogy menekülttáborban vagy otthonában éli meg a történéseket.

Kulcsszavak

nyilvánosság, közösségi rádió, civil újságírás, Szíria

ALTERNATIVE MEDIA IN WAR ZONE, SYRIA

Gabriella Velics

Abstract

The war in Syria entered its ninth year in 2019. During this period, the previous government-controlled media system collapsed, which created the environment for new sources of news to appear. As Syria was divided into many different areas (controlled by different forces), it became impossible to define a new media system that operated in all territories — instead, a fragmented media system appeared. Next to the government-controlled media and the pro-opposition media, various “shades of grey” media have emerged. This article not only shows the recent complexity of the Syrian media landscape but also introduces a community radio station (Radio Rozana). Here a small group of journalists and volunteers aim to make a difference with a community-oriented and professional journalistic approach by highlighting the humanitarian, social, and political issues in Syria.

Keywords

alternative media, community radio, civil journalism, Syria

ALTERNATÍV MÉDIANYILVÁNOSSÁG A HÁBORÚS SZÍRIÁBAN

Velics Gabriella

1. Témamegjelölés és a kutatás háttere

A 2011. március óta tartó háborús események hatása alatt Szíria korábbi, a hatalom által ellenőrzött médiarendszere összeomlott. Helyén egy töredezett, jelentős számban új média-szereplővel létrejövő nyilvánosság formálódik, melynek a kormányerők, az ellenzék, a különböző fegyveres érdekcsoportok és formálódó pártok mellett a minőségi újságírás mellett elkötelezett civil alapon nyugvó médiumok is részei. Az önmagukat függetlenként meghatározó médiumok ugyanakkor erősen függenek a nyugati támogatóktól, akik működésük pénzügyi bázisát és a munkatársak – köztük önkéntesek, civil újságírók – szakmai képzését, továbbképzését is biztosítják. A tanulmány a szír médiarendszer 2011 előtti és utáni sajátosságainak ábrázolása után a Radio Rozana példáján keresztül mutatja meg, hogy néhány újságíró és civil önkéntes hogyan teremt információs kapcsolatot és biztosít nyilvánosságot minden szírnek függetlenül attól, hogy menekülttáborban vagy otthonában éli meg a történéseket.

Mielőtt a tanulmány lényegi részére térnék, magyarázattal kell szolgálnom a kutatás hátterére vonatkozóan; ugyanis több ok miatt ennek a tanulmánynak a megírása volt eddigi pályafutásom legnehezebb feladata. Ahhoz, hogy ezt a tudományos írásműtől szokatlan nyitómondatot olvasóim megértsék, némi kitérével kezdek. A közösségi rádiózás Európában megismert formái ma már többnyire szabadidős tevékenységként jellemezhetők. Az egykor oly jellemző mozgalmi jelleg és a társadalmi változásokat indukáló újraéledése nyugat-európában a migránsok integrálása és a médiaértés (*media literacy*) terén figyelhető meg. A demokratizálódás folyamatában magas használati értékkel bíró közösségi működési forma jelentősége már évek óta sokkal nagyobb az afrikai és az ázsiai országokban, mint a történelmi kiindulópontként számító Európában. Ezekben az országokban a lakosság informálódásán túl a demokrácia tanulóterepe és érzékenyítő kampányok (nők, emberi jogok, egészségtudatosság, környezeti kérdések) kiindulópontjaként funkcionál. A nehézséget nem az okozta, hogy kilépjek a magyar közösségi rádiózás szétzilált világából, de kevésbé voltam felvértezve, hogy belépjek – még ha csak szimbolikusan is – egy háború sújtotta ország naponta változó információözonébe. Attól, hogy a hazai médiában nem túl sok időt és teret szánnak a szír események bemutatására, a helyzet a maga átláthatatlan és kiszámíthatatlanul változó módján létezik, és a pillanatnyi állapot az érdeklődő közönség számára hozzáférhető. A folyamat megértését az nehezíti, hogy az információk nem egyértelműek és nem mentesek az elkötelezettségből fakadó elfogultságtól. A szír háborúban résztvevő országok és érdekcsoportok politikai szándékai mentén megjelenő híradások és elemzések ugyanazt az eseményt legalább kétféle

megközelítésben képesek tálalni. A közösségi rádiózás terén szerzett elméleti és gyakorlati jártasságom mellé számtalan olyan eddig számomra részleteiben ismeretlen területtel (például a közel-keleti államok politikája és történelme, társadalmi viszonyai) kellett megismerkednem, melyre – főként a jelenre vonatkozóan – magyar nyelven alig találni forrást, és az események jelenleg is változó körülményei mellett kellett megtalálni a bemutatásra és elemzésre alkalmas helyzeteket.

Azt, hogy ma mi zajlik Szíriában, a nagyközönség csak áttételesen, a nemzetközi médiaipar termékein keresztül ismerheti meg, vagy alternatív forrásokból tájékozódik, és a világhálón keres információkat. Az örök kérdés, amit ilyenkor feltehetünk, a hitelesség és a megbízhatóság, így a külföldi források megbízhatóságát is óvatosan mérlegelni kellett. A tanulmányom elsődleges alapjául személyes interjúk és konferencia előadások szolgáltak, ezt egészítettem ki a témáról a világhálón folytatott információkutatással, forrásokkal melyek közül a nemzetközi mércével hiteles kutatóintézetek vagy médiatermékek beszámolóit használtam fel. A háborús helyzet adta sajátosság, hogy az informátorok csak anonim módon vagy álnevek használatával nyilatkoznak, de ha ezeket a forrásokat a kutatóintézet vagy a nemzetközi média hitelesnek találta, én is elfogadtam és támaszkodtam rá. Ugyanakkor azt sem szeretném elhallgatni, hogy a klasszikus szakirodalmi források mellett politikai tanulmányt (*policy paper*), háttérelmést és újságírói műfajokban megjelent információkat is felhasználtam, ha ezek a tájékoztató műfajsaládból, azaz hírek, szakmai interjúk köréből kerültek ki. A helyszíni résztvevő megfigyelés az esettanulmány megírása során ez esetben nem volt reális alternatíva.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy a kritikusnak számító időszakokban az állami média propaganda üzenetekkel manipulál, és ha erős az állam, akkor a kereskedelmi médiumokat is befolyása alá hajtja. A média harmadik szektora, ha hatalmi szóval nem zárják be, és van erőforrása, képes egy alternatív hang megjelenítésére. Az alternatív média ma számtalan szervezetre, kommunikációs csatornára, termékre és gyakorlatra használható mely kívül esik a média fő sodrásán. Témaválasztásában, munkamódszereiben, szervezeti felépítésében eltér a közszolgálati és a kereskedelmi modelltől, elutasítja és kiegészíti az ott fellelhető értelmezési kereteket. Egyfajta harmadik hangként ez a tulajdonság teszi különösen fontossá szerepét a krízis övezetekben és a társadalmi konfliktusok oldásában. Számtalan tanulmány jelent meg az alternatív médiumok használatáról krízis helyzetekben, béketeremtési folyamatokban: pl. a közösségi médiumok szerepéről Cipruson (Carpentier 2017). Cikkemben a közösségi média, közösségi rádió kifejezéseket a média harmadik ágaként megjelenő szervezeti típusra használom, és így különbséget teszek a *community media* és a *social media* kifejezések között, melyet magyarul sok esetben azonos módon közösségi médiának neveznek.

A tanulmány megírását egy személyes ismeretség motiválta. Amikor először találkoztam Lina Chawaffal Cipruson, 2011 őszén, az „Arab Tavasz” és az éppen zajló események még pozitív várakozással töltötték el a Community Media Forum Europe éves konferenciájának résztvevőit¹. Az egyik plenáris beszélgetést az érintett országok egy-egy média képviselőjével a független média kiépülési esélyeiről tartották. A tunéziai, egyiptomi, jordán és palesztin médiatulajdonosok mellett Lina Chawaf a szír Arabesque kereskedelmi rádió vezetőjeként volt jelen, és a március óta eltelt események médiára gyakorolt hatásáról beszélt. Később, több alkalommal is találkoztunk hasonló rendezvényeken. A CMFE vezetőségi tagjaként és később alelnökeként több európai rendezvényen vettem részt, ahol hallottam őt beszélni arról, amit ő létrehozott, ami az európai közösségi rádiós közösség számára külön-

¹ 1st Community Media Forum Europe Conference and General Assembly, Nicosia. (2011. november 17–19.) Társszervezők: Cyprus Community Media Centre (CCMC), World Association of Community Radio Broadcasters (AMARC), International Media Support (IMS)

legesnek és egyedinek számított. Az esettanulmány alapjául szolgáló interjút a Radio Rozana vezetőjével, Lina Chawaffal 2016-ban készítettem Halle-ban² a CMFE éves közgyűlése idején, ezért a szír médiaviszonyok és a háttér ismertetése sem a 2019-es állapotokat, hanem a 2016 közeli időszakot mutatja be. Az írásmű nem nélkülözi a rádióvezető személyes sorsának bemutatását, hiszen a Radio Rozana létrehozása és működése és az ő személyes motivációja, szakmai világlátása szorosan összefügg. Ahol máshogy nem jelöltem, az idézetek az általam készített interjúból származnak.

2. A szír médiarendszer sajátosságai

2.1 A szír médiarendszer a töréspont előtt

A 2011. márciusi kormányellenes tüntetésekkel kezdődő polgárháborút abban az esetben lehetett volna elkerülni, ha az elnök az első tiltakozásokra reformokkal reagál. A tüntetők azt kívánták elérni, hogy vessenek véget a biztonsági erők önkényének, számolják fel a korrupciót, de eleinte még senki nem követelte az elnök lemondását, hiszen a kialakult helyzetért nem őt, hanem az állam közvetlen vezetőit okolták. Bashar al-Assad 2000-ben követte apját az elnöki poszton, de az új hatalmi felállás akkor sem kezdett párbeszédet a polgári ellenzékkel és 2011 tavaszán sem bocsátkozott tárgyalásba a tüntetőkkel, hanem fokozódó elnyomással, bebörtönzésekkel reagált a mind több városra kiterjedő békés demonstrációkra. Nyár közepére már egyre nagyobb méreteket öltött a fegyveres erőszak a rezsim és a már szintén fegyveres ellenzék között. (Hermann 2015: 66–80)

A konfliktus rövid ideig bizakodással töltötte el az európai közvéleményt, mely hajlamos volt az Arab Tavasz jelenség újabb példájaként szemlélni az eseményeket. Ahogy a harcok elhúzódtak, és a békés lezárás mind távolabbi lehetőségként merült fel, a külföldi közvélemény nagyobb részben el is fordult az eseménytől, ahogy ezt a Radio Rozana szerkesztője megfogalmazta: az embereket nem érdekelte a háború. Az érintettek ugyanakkor a konfliktust több oldalról is értelmezték, attól függően, hogy az ország melyik területén laktak, milyen vallást követtek, kik vonultak át vagy szállták meg a területet. Így új helyzetet teremtett az ISIS, és új helyzetet teremtett többek között az amerikai és az orosz beavatkozás is. Ahogy ezt Lina Chawaf egy beszámolóban megfogalmazta, mindig azok voltak a rosszak, akiknek a bombája a városokra hullott.

Az események rövid idő alatt alapjaiban formálták át a szír médiarendszert. 2011 előtt az országban központosított médiaellenőrzés és korlátozások mentén működő média létezett. A rendszer alapját a kormányzó Baath párt biztosította, 1963–2011 között a médiatermékek jelentős többsége a párt tulajdonában és ellenőrzése alatt állt. Miközben az alkotmány rögzítette a szólás- és sajtószabadságot – ha az a „törvénynek megfelelő” – a kormány egy törvényi kötelezettségként (Emergency Law, 1963) folyamatosan megfigyelés alatt tartott minden sajtótermékeket és kommunikációt. Tilos volt kritizálni az elnököt, a családtagjait, a katonaságot és a Baath pártot. Akik ily módon veszélyeztették az állam biztonságát, bűncselekményt követtek el és letartóztatták (Ridolfo 2015). Rugh (2004) hangsúlyozza, hogy mivel az újságírók a Baath Párt tagjai voltak, nekik munkaköri köteletségként hirdetniük és támogatniuk kellett a párt ideológiáját. Ridolfo (2015) megemlíti, hogy a kormány 1996 és 1999 között enyhén lazított a cenzúrán, és olyan regionális ügyekben, mint pl. a szír-izraeli béketárgyalások, a média tárgyilagosan közvetített, míg korábban ezek a témák a kormánynak kedvező módon kerültek bemutatásra. Az 1974-es első médiatörvényt 2001-ben váltotta az új média-

² CMFE General Assembly, Radio Art Festival, AMARC Conference, Halle/Saale. (2016. október 24–26.)

törvény³. A médiaszabályozás 2000-es évekre adaptált újragondolását a hatalom birtoklásában bekövetkezett változás tette lehetővé. Ez a szabályozás alapjaiban megőrizte a korábbi elnyomó jellegét (kontroll, közvetlen cenzúra, tabu témák), de Bashar al-Assad az első vezető, aki e törvény keretein belül engedélyezi privát médiatermékek megjelenését, bár ezeket is bebiztosítja. A privát médiatermékek csupán néhány a párthoz közeli üzletember tulajdonában voltak, és csak szórakoztatási célra kaptak engedélyt, tehát híreket és politikai tartalmat nem közölhettek; a nyomtatott sajtótermékek kiadási engedélyeit közérdekre hivatkozva megtagadhatják, a vezetők pénz- és akár három éves börtönbüntetéssel sújthatók, stb. (Trombetta 2019: *Policies, media legislation*)

„Az elmúlt 20 évben folyamatosan újságíróként dolgoztam, négy televíziónál és rádiónál, valamint a nyomtatott sajtó területén. Két privát rádiót alapítottam, mely szórakoztatásra kapott engedélyt, azaz híreket és politikai ügyekben tájékoztatást nem nyújthattunk, politikai témák nem, csak szórakoztató és könnyű tartalmak lehettek műsoron. Kb. évente kétszer ellenőrizték a működésünket a biztonságiak, jöttek, rengeteg különféle kérdést tettek fel, de semmi komolyabb problémát nem okoztak. Valami olyannak tűnt, mintha ezzel is a kontrollt mutatnák, hogy a rendszer nem alszik, mi mindig figyelünk rátok, de ekkor még nem volt semmi komolyabb problémánk, nem érték támadások a rádiót.” Lina Chawaf, interjú a France 24 adásában (Perelman 2013).

2005-től kezdve folyamatosan növekedett az elnyomás és kontroll a bloggerek és online aktivisták ellen, többeket bebörtönöztek, ellehetetlenítettek. Szíria 2010-ben a 173. helyen volt a 178 országot tartalmazó RSF sajtószabadság listán (Daher 2017). 2011-ig a kurd kulturális identitás kifejezése és a nyelv használata a médiumokban tiltott volt. 2011 márciusában kormányellenes gyűlések és tüntetések kezdődtek, melyek a politikai rendszer átalakítását, az Arab Tavasz jelenség szír begyűrűzésére és a mediterrán térség arab államaiban egyaránt elindult változások hatására, hasonló átalakulásokat sürgettek. A káosz kedvezett az új médiatermékek megjelenésének, és a 17 állami fenntartású és kormányhű lap mellett hirtelen 298 hírnap jelent meg a felkelés idején az ország legkülönbözőbb területein, főleg helyi tartalmakat közvetítve. Emellett civil újságírók és aktivisták vették fel okostelefonjukkal az eseményeket és töltötték fel a *social media* felületekre (Issa 2016: 3). Az első évben a külföldi sajtó is nagymértékben ezekre a forrásokra támaszkodott, amikor a szír eseményekről tudósított, mivel a szír kormány korlátozta mozgásterüket (Badran–Smets 2018: 4232). 2012-ben a kormányon maradt hatalom gesztusaként új alkotmányt fogadnak el, mely garantálja a szólás- és sajtószabadságot⁴, ugyanakkor vele egy időben több új törvényt hoznak, mely ezt korlátozza. A rugalmas értelmezésnek lehetőséget adó megfogalmazás és értelmezés alapján (pl. a nemzeti egységet és biztonságot veszélyeztető információk tilalma) fennmarad a folyamatos kontroll és a büntetés.

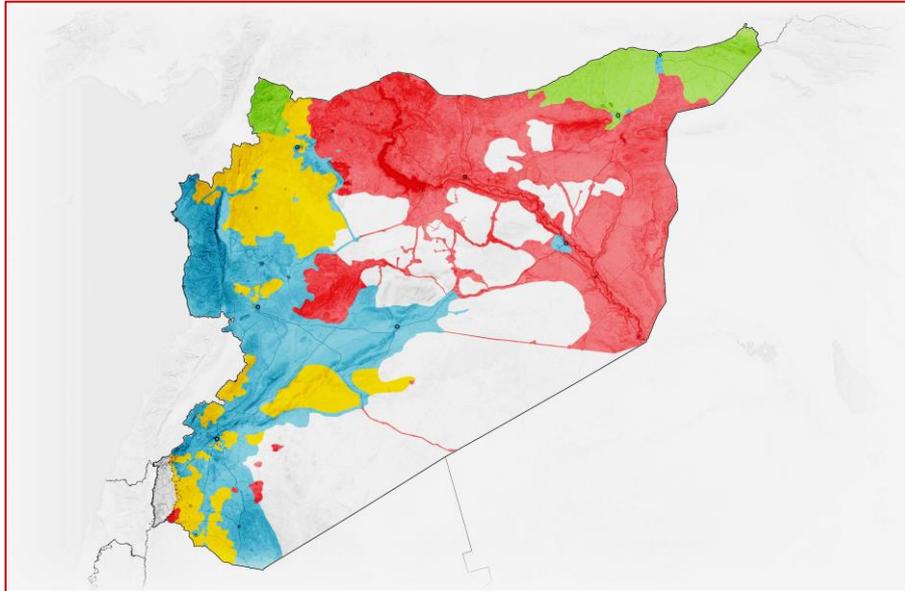
A 2011 utáni szír médiarendszerről pedig a továbbiakban nem lehet egyes számban beszélni, hiszen ahogy a háború földrajzilag és ideológiailag széttördelte az országot, legalább három, de akár öt különböző helyzetet teremtett. A médiára lényegi befolyással bírt, hogy éppen ki ellenőrizte az adott területet: a kormány, ellenzék, kurdok, ISIS, Törökország és Izrael volt ilyen pozícióban (ld. 1. ábra). Meghatározó volt az is, hogy egy-egy média orgánus melyik oldal mellett mutatott elkötelezettséget: kormánypárti, ellenzéki, kurd függetlenségi, illetve a független jelzővel találkozhatunk.

³ Decree No. 50. Publications Law (22 September 2001.)

⁴ Constitution of the Syrian Arab Republic, Articles 42–43.

1. ábra

Szíria földrajzi és ideológiai töredezettsége 2016.december végén. (jelölések: kék: kormányerők, sárga: ellenzék/lázadók, piros: ISIS, zöld: kurdok)

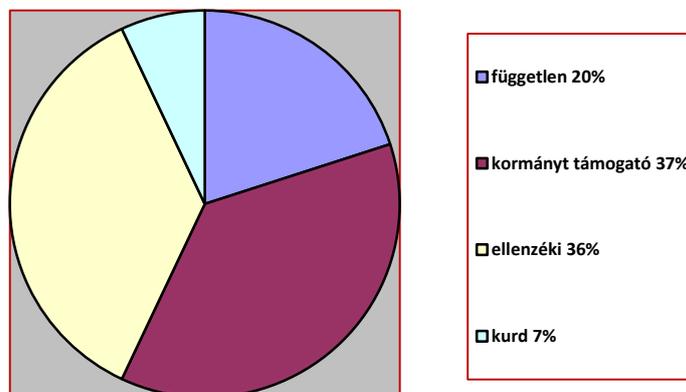
(Forrás: Almukhtar–Watkins 2016.)

2.2 A háborús szír médiarendszert leíró kutatás bemutatása

A szír média 2011 utáni helyzetét feltérképező washingtoni Middle East Institute kutatási eredményei (Issa 2016) alapján elmondható, hogy a korábbi, egyetlen érdekelttség által befolyásolt és diktatórikus jegyeket mutató egy a sokhoz (*one to many*) rendszer felbomlása után egy sokkal nyitottabb, több szint megjelenítő összbenyomás mutatkozik. Ugyanakkor figyelemmel kell lennünk arra, hogy egy-egy adott térségben nem feltétlenül érvényesül ez a sokféleség, vagy csak az online tartalmak elérése révén valósítható meg, hogy a térségben uralkodó nézőpont mellett a fogyasztó alternatív gondolati körrel is találkozzon. A Middle East Institute által vizsgálatba vont nem állami kiadású 196 aktív médiaterméket négy csoportba sorolták: kormányt támogató, ellenzéki erőket támogató, független kurd, és független média termékeként azonosították őket (ld. 2. ábra).

2. ábra

A szír médiatermékek elköteleződés szerint

(A szerző által készített ábra, az Issa 2016: 6 adatai alapján számolva.)

Az ellenzéki és a független között a Middle East Institute kutatói úgy tett különbséget, hogy a független médiumok esetében az alábbi gyakorlatot látta megvalósulni (Issa 2016: 16–17):

- ◆ az újságírás szakmai alapjainak betartása, erre való törekvés és képzés;
- ◆ kritikai hang nem csak a kormányzattal, hanem az ellenzékkel szemben is;
- ◆ semleges terminológia használata.

E terminológiai különbségtételre példák (Issa 2016: 17):

- kormányzat (hukuma) – rezsim (nizam, quwat al nizam)
- fegyveres ellenzék (al-mu'arida al-musallaha) – lázadók, terroristák (irhabiyyun), Szabad Szír Hadsereg (+) (al-jays al-hurr)
- küzdő felek (muqatilun) – felkelők/forradalmárok (tuwwar), bátor emberek (bawasil), hősök (abtal)

Az első a semleges megnevezés, míg a többi negatív vagy pozitív irányban elmozdul.

A Syrian Center for Media and Freedom of Expression által közreadott kutatási jelentés (SCM 2019) arról számol be, hogy a kormányoldali, ellenzéki és kurd kommunikációban megjelenő gyűlöletbeszéd a háború következménye és egyértelműen a politikai csoportokra irányul. Így a gyűlöletbeszéd nem történelmi, társadalmi vagy vallási alapokkal bír, hanem a konfliktusban szemben álló felek egymásra irányuló rutinja. A kutatók – olvasatom szerint optimistán – a gyűlöletbeszéd visszaszorulását várják, ahogy a konfliktus alábbhagy, és a helyzet normalizálódik. Ugyanakkor megemlítik azt is, hogy az évek óta zajló gyűlöletbeszéd a fejekbe ivódva esetleg még hosszú évekig mérgezi majd a közbeszédet.

Az általam az esettanulmányban részletesen bemutatásra kerülő Radio Rozana szerkesztősége is odafigyelt a terminológiára, megvitatták, hogy mi legyen semleges, mi maradhat éleztettebb. Az egyik legnagyobb vita akörül alakult ki, hogyan nevezzék az adásokban Bashar al-Assad-ot: az elnök, a vezető, a gyilkos? A döntés végül az lett, hogy a nemzetközi gyakorlatot követik. A BBC és a CNN szír elnökként, a Radio Rozana szintén elnökként vagy a szír rezsim vezetőjeként említi – the head of the Syrian regime Bashar al-Assad, Syrian President Bashar al-Assad –, de a Rozana korai éveiben az is gyakorlat volt, hogy csak a nevet írták le, a pozíció megjelölése nélkül. A fentebb írtak értelmében a rezsim nem semleges terminus, használata a rádió irányultságát jelzi, hogy a társadalmi-politikai változást követelők oldalán áll. A konfliktus átélőként és menekültként a műsorok gyártói és a közönségük is elnyomó rezsimként tekint a múlt rendszerre és vezetőire.

A Middle East Institute által vizsgált nem állami kiadású 196 szír médiatermék megoszlása ránézésre elég kiegyensúlyozottnak tűnik – kormányt támogató 37%, ellenzéki 36%, független 20%, kurd 7% –, azonban jelentős különbségek vannak, ha ezen médiatermékek hatékonyságát, elérhetőségét is mérlegeljük. A kormányerők a média minden szegmensében rendelkeznek erőforrásokkal, míg a vele szemben harcoló csoportoknak kevesebb ilyen lehetőség jut, ezért is számított gyakorlatnak, hogy az elfoglalt városokban lévő média szerkesztőségeket erőszakkal a maguk oldalára állították. Az alternatív hangok terepe a youtube csatornák, a skype, a webes műsorközlés maradt. A szokásos média termék elnevezések mellett beszédes nevek léteznek (ld. 3. ábra), bár a többség vagy a település nevét szerepelteti vagy valamilyen nemzetközi elnevezést is használ az állomás azonosítójaként, mint News, Times, Telegraph, Network, Press.

Bár hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy a térségben kirobbanó forradalmak hajtóereje a Facebook és az azt használó generáció, Iványi (2017) esettanulmányaiból kitűnik, hogy itt éppen a közösségi média mérséklő hatását figyelhetjük meg, mivel a közösségi oldalakon jelen lévők jelentős része éppen a rendszer mellett fogalt állást. 2011-ben lefolytatott

tartalomelemző vizsgálatából kitűnik, hogy többszázszázalékos követővel rendelkező oldalak léteznek, melyek a kormányzat narratívájának megfelelően ábrázolják és értelmezik az eseményeket: pl. orosz szövetség, palesztin szolidaritás, Szíriával szembeni nemzetközi összeesküvés.

3. ábra

Nem állami kiadású médiatermékek listája

	196 médiatermék
Független	39 Rozana Fresh Oxygen Good Morning Syria
Ellenzéki erőket támogató	71 Emissa – Capital of the Revolution Eye on the Homeland
Kormányt támogató	72 Aleppo in our hearts News Network Assad's Syria News – moment by moment Scandals of the Syrian Opposition Youth who love Syria News Network
Független kurd	14

(A szerző által készített ábra, az Issa 2016: 7–13 adatai alapján)

3. Esettanulmány

3.1 A Radio Rozana története

A rádió története ott kezdődik, amikor Lina Chawaf elmenekül Szíriából, Damaszkuszba, ahol több mint 20 éven keresztül televíziós és rádiós újságíróként dolgozott.

„Ahogy a forradalom elkezdődött, már nehéz volt újságíróként megmaradni Szíriában. Privát médiában dolgoztam, és mégis jöttek és azt akarták, hogy propagandát sugározzunk, úgy ahogy azt ők a saját médiájukban is tették. De, természetesen visszautasítottam, ez nem újságírás, nem etikus hazudni a médiában. Ahogy visszautasítottam elkezdtek nyomást gyakorolni, hogy ezt meg kell tenned, és mivel én voltam a programigazgató, rengeteg ilyen propaganda dologra kértek. Mivel megtagadtam velük az együttműködést, nagyon veszélyessé vált a magam és a családom számára is ottmaradni Szíriában.

- Kaptál halálos fenyegetést vagy más fenyegetést?

- Igen. A biztonságiaktól, de ez nem volt valami tiszta dolog, ezt mindig speciális módon intézték. Kaptam SMS-eket, de soha nem tudtam kitől, nem volt telefonszám, csak az üzenet és olyan 5 perc múlva az is eltűnt, mintha soha nem is létezett volna, nem maradt bizonyítékom utána.” Lina Chawaf, interjú a France 24 adásában (Perelman 2013).

A család Kanadába menekült, útlevelel és repülővel sikerült elhagyniuk az országot, a hatalom nem állított eléjük akadályokat. Kb. egy évvel később indult az új projekt, első lépésként Párizsban. Míg családja – férje és két tinédzser korú gyermeke – Kanadában maradt, ő azt az utat választotta, hogy a nemzetéért dolgozik. Ez motiválta abban, hogy részben a francia kormány, a Reporters Sans Frontieres (RSF) és az International Media Support (IMS) egy nonprofit dán médiaszervezet finanszírozásával 2013-ban megalapította a Radio Rozana párizsi stúdióját. Kezdeményezése és az ötlet egybevágott azokkal az európai médiaaktivisták és médiát segítő szakmai szervezetek által is vallott elképzeléssel, hogy a szólásszabadságot és a sajtó szabadságát a konfliktus zónákban fenn kell tartani. A szíriai események pedig a médiában még izgalmas (*hot topic, breaking news*), ugyanakkor az európai politikában némileg kínossá váló témának számítottak, talán ez is megkönnyítette a diplomáciai és a nonprofit támogatások megszerzését. A Radio Rozana 2013. június 26-i hivatalos indulásakor tartott megnyitó beszédében Jesper Højberg az IMS igazgatója kiemelte a Rozana-csapat elszántságát és bátorságát, hogy az extrém veszélyes körülmények között is biztosítani kívánják a szír lakosság számára a létfontosságú és elfogulatlan információkhoz való hozzáférést.

„Megérdemlik a tiszteletünket és támogatásunkat. Mint nemzetközi médiatámogató szervezetek, a mi legfontosabb küldetésünk, hogy biztosítsuk az Önök integritását és függetlenségét.” (IMS 2013)

A párizsi szerkesztőségből, egy lakásban kialakított stúdióból kezdetben hat menekült szír újságíró kollégájával (köztük hárman az állami médiából jöttek) napi két órában közvetítettek híreket, kommentárokat és interjúkat műholdon és interneten keresztül. A Szíriában élő tudósítói hálózatuk kb. 30 főből állt, és az ország minden területén jelen voltak, így tudták biztosítani, hogy bárhol bármi történik, azt adásba tudják tenni. Ezek az emberek, főként a kormány által ellenőrzött területen élők titokban, álnéven dolgoztak be a rádióknak. (Toor 2013)

„Szíriának ebben a bonyolult helyzetben szüksége van független médiára, mert a Szírián belül működő média propagandát ad. Azoknak az embereknek, akik naponta halálos fenyegetettségben az élet minimális szintjén élnek és nem tudnak onnan elmenekülni, független médiára van szükségük. Kell, hogy hallassák a hangjukat a világban. Ez a célunk a Radio Rozanával.” Lina Chawaf, interjú a France 24 adásában (Perelman 2013).

Párizs után nem sokkal egy másik stúdiót is kialakítottak, de sokkal közelebb a célközönséghez. Így került a törökországi Gaziantep a képbe, mely földrajzi közelsége miatt a Szíriából biztonsági okokból nem tudósító, de a szíriai eseményeket követő nemzetközi média bázisaként is szolgált.

3.2 Helyszín / Gaziantep, Törökország

A város teljesen felkészületlen volt arra a változásra mely rövid idő alatt zajlott le a határ túloldalán dúló fegyveres erőszak következtében.

Gaziantep a hatodik legnépesebb város Törökországban, az ország délkeleti részén, közel a szír határhoz fekszik Aleppotól csak kb. 100 km-re. Gaziantep a világ egyik legregebben lakott városa, gazdag kulturális öröksége vonzó turisztikai célponttá teszi, de mint dél-keleti országrész ipari-gazdasági központja, a szőnyeggyártásról és a pisztácia termesztésről egyaránt ismert⁵. Népessége 2016-ban 1,5 millióra tehető⁶, törökök, arabok és kurdok

⁵ A város neve is a pisztáciára utal. A pisztácia törökül antep fistigi (antep dió), és a várost a korábbi időkben, de informálisan mai is Antepnek hívják.

lakják. 2011 óta, ahogy a szírek Törökországba menekültek, a város folyamatosan változik, az események jelentősen átalakították. Kb. 350 ezer fő keresett rövid időn belül menedéket a városban, közülük 50 ezren menekülttáborokban, a többiek a városban és a környéken élnek. A helyzet rövid időn belül drámain megváltozott, ahogy azt a város polgármestere egy példán keresztül érzékeltette:

„Amikor 2014-ben polgármesterré választottak, csak 3000 szír gyerek járt a török iskolákba, most 70 ezren vannak. Szorosan együttműködünk a minisztériummal, hogy a még kimaradó 30 ezer gyereket is be tudjuk hozni az iskolákba. A nálunk élő szírek fele gyermekkorú, és a legnagyobb kihívás az iskoláztatásuk. Ha nem tudjuk megoldani ezt a problémát, egy generációt veszítünk el.” Fatma Sahin, interjú az Al Jazeera weboldalán (O’Toole 2016).

A drámai változáshoz azok a mindennapi körülmények is hozzájárulnak, melyekről a térségben dolgozó tudósítók is beszámolnak: feszültséget okoz a szír és a török lakosság között a lakásbérleti díjak növekedése, a munkalehetőségekért való versenyhelyzet és az utcai erőszak. A polgármester mindezt cáfolja „Gaziantep pont annyira biztonságos, mint Németország vagy az USA”, ugyanakkor beismeri, hogy a város teljesen felkészületlen volt a nagy létszámú menekült kezelésére, de azóta jelentős erőfeszítéseket tesznek a közbiztonság növelésére és hogy a szíreket a közösségükbe integrálják. (O’Toole 2016)

A Radio Rozana számára a munkakörülmények és az élet sokkal hektikusabb Gaziantepben, mint Párizsban, a török városban dolgozó újságírók mindig tudatában vannak a közeli veszélynek.

„Sok gyilkosság történik a városban. Két újságírót öltek meg fényes nappal az utcán, a város közepén. Mi mindig vigyázunk magunkra, óvatosak vagyunk.”

2016-ra mikor az interjút készítetem, a Rozana Media vállalkozás két rádiót, egy weblapot foglal magába, és már távlati tervei között szerepelt a műholdas videó közvetítés is. Az, hogy miért a rádió, mint közvetítő eszköz használata mellett döntöttek, nagyon egyszerű megérteni, ha elfogadjuk, hogy egy fizikailag és hatalmilag is blokkolt közönség elérését kellett biztosítani. A külföldi adásokat a kormány blokkolta – a BBC panaszt is emelt a gyakorlat ellen, nem túl sok sikerrel (The Guardian 2012) –, tudósítókat gyilkoltak meg – az újságírók számára még 2018-ban is a második legveszélyesebb országnak számított (CPJ 2017; CPJ 2019). Bár az Arab Tavasz országaiban a hírek a twitteren és más *social media* felületeken terjedtek, a szír internet infrastruktúra romokban hevert, részben pedig erősen szűrték az elérhető tartalmakat. A webes hozzáférés esetleges volt, vagy egyszerűen voltak területek, ahol nem is létezett. Pontosán a stabil és biztonságos internet kapcsolat hiánya miatt döntöttek úgy a Rozana stábját alkotó menekült újságírók és technikusok, hogy egy sokkal hagyományosabb technológiát fognak használni. A stáb optimista volt, hogy a régi módszer működhet ott ahol az új elbukott. Számítottak arra, hogy a rádióadásokat zavarni fogják, de ezt nem látták lehetetlen helyzetnek, „majd átállunk egy másik frekvenciára”. A kezdeti terv szerint az adókat szomszédos országokban állítanák fel, és onnan sugároznak be Szíriába, hogy pontosan hol, ezt 2013-ban biztonsági okok miatt még nem árulták el (Toor 2013).

A rádiók 24 órában működnek, műsoraik az Internet segítségével jutnak el a hallgatókhoz, de a tartalmak az okos eszközökön, weblapon, szatellit és rövidhullámú műsorsugárással is elérhetők, ez utóbbiak a Szíriában élők számára adnak lehetőséget a műsorok hallgatására. A Radio Rozana célközönsége a szírek, bárhol is éljenek a világban, de főként a 16–40 közötti korcsoportot célozzák adataikkal. Mivel a tartalmat szír közönségnek szánják, a

⁶ 2018 év végére a népességszám meghaladta a kétmilliót. Turkey: Provinces and major cities. <https://www.citypopulation.de/Turkey-C20.html> (Utolsó megtekintés: 2019. március 12.)

rádiók arab nyelven készítik műsoraikat, de néhány videó és riport angol nyelven⁷ feliratozva kerül ki a weboldalra, illetve a hírlevél is két nyelven készül. Mivel a Rozana weblapját <http://rozana.fm/> Szíriában blokkolják, egy alternatív linken www.rozana-sy.fm is elérhető. A weblap nemcsak a rádióadás elérésére funkcionál, hanem cikkekhez, riportokhoz, fotó- és karikatúra tartalomhoz, infografikákhoz is jó kiindulópont.

3.3 Küldetés

A Rozana Media független, politikailag és vallásilag nem elkötelezett média szereplőként azonosítja önmagát. Fő értéknek tekintenek arra, hogy programjaikban szíriai eseményeket vitatnak meg, miközben törekednek arra, hogy minden különböző nézőpont teret kapjon a műsorokban.

„A Rozana nem támogatja a dzsihadistákat és természetesen nem támogatja a rezsimet, a Rozana a Szíriában élő emberek hangja.” Lina Chawaf, interjú a Le Figaro Madame adásában (Le Figaro Madame 2014).

„A Rozana célja, hogy demokratikus értékrendnek adjon hangot, erősítse az állampolgársági koncepció elfogadását és az igazságot Szíriában. Rozana hangsúlyozza azt a tényt, hogy Szíria sokszínű világ, különböző háttérrel rendelkező emberek alkotják. Rozana keresi az utat, hogy a humanitárius, a társadalmi és politikai témákat egyaránt a professzionális újságírás kultúrájának megfelelő módon közvetítse.” Radio Rozana, küldetésnyilatkozat.⁸

A szerkesztőség tagjai nagyon elkötelezettek, egyaránt vállalják a veszélyt annak érdekében, hogy változást indukálhatnak:

„A legjobbat kell adnom a népemnek, teszem a dolgom, a munkám amilyen jól csak tudom, én ezzel szolgálom a népemet, nemzetemet. Talán ez a sorsom – ha távolabbról nézem az egészet –, 40-50 év diktatórikus uralom után meg akarod változtatni a rendszert, de valójában jó pár évre van szükséged, hogy megváltoztasd a gondolkodásmódot. Remélem – mindig így mondom –, remélem, mielőtt meghalok, még láthatom, hogy amit 2011-ben a szírek megálmodtak valóra válik. Mert ez tényleg hosszú idő lesz. És a történelemben az évek szinte semmik, de persze mi mindig a saját életünkhöz viszonyítunk.”

Az újságírói értékeket a közösségi médiumok (*community media* és nem *social media*!) értékrendjével elegyítik, hogy teljesítsék küldetésüket. A szíreket szolgálni kint és bent (*serving all Syrian inside and outside*) a sokat említett alap, melynek során függetlenül attól, hogy a műsorvezetők milyen vallásúak vagy etnikumúak, törekednek a térségben élők mindenféle, sokszínű hangját visszaadni, megszólaltatni. Ebben a médiumban ilyen módon azért küzdenek, hogy szólásszabadság és demokrácia legyen az országukban, és ennek érdekében illetve így módon visszanyúlnak a közösségi rádiók alapvető küldetéséhez, működésükben követik, megvalósítják az alapvető közösségi rádiós értékrendet.

Mivel a Radio Rozana tagja az AMARC Europe⁹-nak és a CMFE¹⁰-nek is, a két NGO tudást és továbbképzési lehetőséget is kínál a közösségi rádiók vezetőinek, munkatársainak,

⁷ A Radio Rozana angol nyelvű weblapja. <http://rozana.fm/en>

⁸ A Radio Rozana küldetésnyilatkozata. <http://rozana.fm/en/node/6098>
Utolsó megtekintés: 2017. április 4.

⁹ AMARC Europe: The European division of World Association of Community Radio Broadcasters. Honlap: www.amarc.org és www.amarceurope.eu

¹⁰ CMFE: Community Media Forum Europe. Honlap: www.cmfe.eu

aktivistáknak, megmutatva hogyan alakítható az elmélet gyakorlattá. Mindkét szervezet rendelkezik olyan alapszabály gyűjteménnyel, sorvezetővel¹¹, mely a közösségi rádiózás alapvető kritériumait sorolja¹². Ezek a kritériumok tükröződnek és megtalálhatók a szektorra vonatkozó EU dokumentumokban is, sőt a média e harmadik ága több EU intézmény által elismert és támogatott. Az Európai Parlament állásfoglalása¹³ mintegy ajánlásként szolgál, illetve az Európa Tanács Miniszterek Bizottsága által kiadott nyilatkozat¹⁴ két sokat hivatkozott alapszabályt tartalmaz a közösségi média területén tevékenykedők számára.

3.4 A szerkesztőség tagjainak képzése

A párizsi stúdióban 10-en, Gaziantepben 15-en dolgoznak. Az állandó személyzet technikusokból, újságírókból áll, mindegyiküknek van újságírói és szakmai háttere. A rádiónak széles körű önkéntes és szabadúszó munkatársi köre is van, 17-en szerte a világban és kb. 60-an bent Szíriában. Nekik különböző a szakmai hátterük, de a rádió megszervezte a tanításukat, ha segítségre van szükségük pl. alapvető újságírási tudnivalók terén és erre főként az aktivistákból formálódó civil riportereknek van szüksége. Velük szemben a kezdeti fenntartás abból fakadt, hogy tudósításaikban felnagyították az információkat, hogy jobban tudják vádolni a rezsimit, mely persze a rezsím malmára hajtotta a vizet, mondván, hogy ezek az alternatív források hazudnak (Issa 2016:4).

„A Szíriában élő civil tudósítóink aktivistaként kezdtek, amikor a forradalom kirobbant, így mondhatjuk, ők mintha a szemeink lennének, látják, mi történik és beszámolnak róla, de tudni kell azt is, hogy ott az életük minden percben veszélyben van. Természetesen én is azt kívánom, bárcsak ott lennék és nem ilyen távol (Párizsban), de ez talán az életembe is kerülne – sőt nem is talán –, engem ott megölnének vagy bebörtönöznének.” Lina Chawaf, interjú a Le Figaro Madame adásában (Le Figaro Madame 2014).

Mivel a Radio Rozana a biztos szakmai alapokkal rendelkező munkatársak mellett nagy létszámú civil újságírói körrel is rendelkezik, számukra képzést, továbbképzést biztosít, hogy az újságírói munka minőségét garantálni tudják. A működés első három éve alatt rendszeresen tartottak képzéseket Szíriából bejelentkező tudósítóik számukra francia állami és nemzetközi nonprofit támogatással. 2014-ben 14 Szíriában élő fiatal tudósítójuk képzéséről számolt be a francia CFI, mely akkor néhány hónapja nyitotta meg a Szír Média Inkubátorházat. A képzés

¹¹ The Community Radio Charter for Europe (1994): az első AMARC Pan-European Conference of Community Radio Broadcasters konferencián (1994. Szeptember 18. Ljubljana, Szlovénia) elfogadott charta elérhető az AMARC Europe honlapján.

<http://www.amarceurope.eu/the-community-radio-charter-for-europe/>.

Utolsó megtekintés: 2019. április 10.

¹² CMFE (2013) Overview of Community Media.

http://cmfe.eu/wp-content/uploads/Overview_Communitymedia.pdf

Utolsó megtekintés: 2019. április 10.

¹³ Az Európai Parlament 2008. szeptember 25-i állásfoglalása a közösségi médiumok európai helyzetéről (2008/2011(INI)).

<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2008-0456+0+DOC+XML+V0//HU>. Utolsó megtekintés: 2019. április 10.

¹⁴ Declaration of the Committee of Ministers on the role of community media in promoting social cohesion and intercultural dialogue.

https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805d1bd1

Utolsó megtekintés: 2019. április 10.

a rádió és az internet számára gyártott hírműsorok készítésére fókuszált, és olyan szakmai minőségi kritériumokat erősített, mint a pontosság, megbízhatóság, függetlenség; megtanította őket miként történik az interakció a stúdió és a helyszíni tudósító között, miként írják meg és szerkesszék mondanivalójukat (CFI 2014).

Ez a helyzet addig működött, míg a határ mindkét irányból átjárható volt. Miután ez rizikósabbá vált, maradt a telekommunikációs kapcsolat, és a képzések skype-on folytatódtak.

„Minél közelebb vagyunk annál könnyebb ezeket a tudósítókat behozni a szerkesztőségbe és képezni őket. Kezdetben ez így működött, Gaziantepben a szerkesztőség tagjai direktben tudták tanítani őket hogyan kell felvenni, szerkeszteni, forgatókönyvet írni az adáshoz, híreket írni és közölni professzionális módon. Most kb. egy éve már nagyon nehéz nekik átjutni a határon, így az Internet segítségével érjük el őket. Általában 2-3 fő részére tudunk egyidejűleg Skype-on képzést csinálni, ha valakinek több vagy személyre szóló segítség kell, hogy még profibb legyen az újságírói munkában akkor azt egy fővel is elvégezzük.”

A Radio Rozananak még a menekülttáborokban is vannak önkéntesei, akiket megtanítottak arra, hogyan gyűjtsenek sztorikat, hogyan mutassák meg a történet emberi oldalát és hogyan szerkesszék meg az anyagaikat úgy, hogy az még vonzóbb legyen a hallgatók számára.

„Természetesen ők nem lesznek profi újságírók, de mégis minden nap beszélni kell velük, hogy mi történik ott, van-e valami sztori, valami történet-e a környéken, amiről be akarnak számolni. Fontos ismernünk, hogy milyen történéseket tudnak a műsoraink számára feldolgozni. Amikor őket tanítjuk, arra kérjük őket, hogy emberi történeteket gyűjtsenek, beszélgessenek az emberekkel, üljenek le hozzájuk, és hallgassák meg őket. Minden embernek megvan a saját története melyből újságírói sztorit lehet készíteni, szóval történetek elmesélésére (storytelling) biztatjuk őket.”

Az ilyen képzések után néhányan a Radio Rozana kollégái is lesznek, hiszen szívesen csinálják és a közösség részévé akarnak válni.

3.5 Munkamódszerek

Természetesen a Radio Rozana is használja a nemzetközi hírügynökségek anyagait, de egyre gyakrabban ők válnak információforrássá a nemzetközi média számára. 2016-ban a rádió kb. 50-60 tudósítóval rendelkezett, akik Szíriában éltek, és megbízható információkat tudtak nyújtani arról, hogy mi történik ott.

„Használjuk a hírügynökségi anyagokat, de jobban bízunk a saját ottani tudósítóinkban, mert ők a helyszínen vannak, míg a nemzetközi hírügynökségeknek már nincsenek bent embereik. Már senki sem meri beküldeni a munkatársait Szíriába, a veszély és a rizikó miatt. Ezért előnyben részesítjük a saját tudósítói hálózatunkat és most már a nemzetközi média is használja őket, pl. a mi tudósítóink dolgoztak a Panama-Paper projektben¹⁵, mert ők voltak bent és fértek hozzá az információkhoz.”

A Gaziantepben élők tudják, hogyan léphetnek kapcsolatba a rádió munkatársaival, a szerkesztőség tagjai gyakran járnak a várost és a menekülttáborokat mikrofonnal, hogy felveszenek egy-egy történetet. Ez egyáltalán nem nehéz, az emberek beszélni akarnak. Még akkor is, ha szenvednek vagy halálfélelmük van, el akarják mondani, hogyan érznek.

¹⁵ Global Pulitzer for Panama Papers and Rozana Radio reveals of money-laundering. (2017. május 21.) <https://www.rozana.fm/en/home/news/1/advance-contents/25569/global-pulitzer-for-panama-papers-and-rozana-radio-reveals-money-laundering>. Utolsó megtekintés: 2019. április 3.

„Tavaly (2015) a Radio Rozana nyert egy díjat Spanyolországban¹⁶, és köszönetképpen valamit mondanom kellett a ceremónián. Azon gondolkodtam, hogyan csinálhatnám ezt a legjobban, hiszen ez a díj nem a rádió munkatársainak, hanem a szíriai embereknek szól. Azt találtam ki, hogy a rádión és a közösségi médiafelületeinken keresztül megkérdezem a hallgatóinkat, mit mondanának a spanyol esemény résztvevőinek. Az emberek elkezdtek hívni minket, és küldték a felvett hangüzeneteiket. Az egyik tudósítónk a menekülttáborból például ezt hozta: „szörnyen érezzük magunkat, mi is pont olyan emberek vagyunk, mint mások, mi is csak élni szeretnénk”. Végül egy Szíriából érkezett üzenetet olvastam fel a spanyol rendezvényen, és ezen mindenki sírva fakadt: „Normális és egyszerű emberek vagyunk, csak élni akarunk. Szeretjük az embereket, nem vagyunk terroristák, senkit nem akarunk bántani, csak segítséget, mert mi itt meghalunk.”

A történetmesélés (*storytelling*) technikát használva a Radio Rozana visszatért az alapokhoz. A közösségi médiumokra nagyon jellemző viszonyulás: hangot adni a hang nélkülieknek (*to give voice to the voiceless*), támogatást nyújtani azoknak, akiknek a hangja és véleménye a kereskedelmi és a közszolgálati csatornákon csak kevéssé vagy egyáltalán nem jelenik meg (Lewis 2008. és Gordon 2012). A polgárháborús körülmények hatására tért át Lina Chawaf is a kereskedelmi rádiózásról a közösségi rádiózásra, mondván, hogy ebben a helyzetben ez a forma felel meg leginkább a közönség bevonásához és gondolatformálásához. A korábban Arabesque néven futó privát csatorna tulajdonosaként volt tapasztalata a szórakoztató médiában. Az éles különbséget így fogalmazta meg:

„A közösségi média teljesen más, mint a kereskedelmi média. Most olyan helyzetben vagyunk, hogy embereknek beszélniük kell, szükségük van rá, hogy hallassák a hangjukat. Szíria ezen időszakában nagyon fontos, hogy mindenféle hangot, nézetet megjelenítsünk. Tényleg azt érezzük, hogy hangot adunk azoknak, akik eddig nem szóltak. Életünk ezen szakaszában és körülményei között a közösségi média igazán fontos eszköz, és nem csupán Szírián belül, hanem szerte a világban. Az emberek azt érzik, hogy tényleg szükséges hallatniuk a hangjukat, a mi normál hangunkat letről felfelé, így a nyilvánossághoz szólunk.”

3.6 Közvetített témák

Sok különböző közösségi rádió működik világszerte, egy dologban azonban biztos, hogy hasonlítanak, abban, hogy egyaránt különböznek a közszolgálati és a kereskedelmi állomásoktól. Az állam vagy a kormány által működtetett közszolgálati médiumok, és a gazdasági érdekcsoportok által működtetett kereskedelmi médiumok mindketten abban érdekeltek, hogy minél szélesebb közönséghez szóljanak, és hogy a bevételeiket ezáltal maximalizálják. Ehhez tartozik, hogy a munkatársakat, mint költségtényezőket a minimális szinten tartják, profikat és szakértőket alkalmaznak, akik a hallgatókhoz adásokat sugároznak, de nem tartoznak ugyanabba a szociális csoportba, mint a hallgatóik. Ezzel ellentétben a közösségi rádiók azt az érzést sugározzák az adásaikon keresztül, hogy „Ez a Te rádiód. Arról beszélünk, ami téged aggaszt, téged érdekel. Része vagy a rádióknak.” Ez nem csak a munkamódszerekre igaz, hanem a témaválasztásra is.

A Radio Rozana legfontosabb műsoreleme a napi hírek, de programjaikkal minden életkori és társadalmi helyzetű csoportot megcélolnak, mint nők, gyerekek, menekülttáborban

¹⁶ Mariano Cebrián díj: Best Radio kategória.
<https://www.rozana.fm/en/home/investigations/21/advance-contents/16189/rozana-awarded-the-mariano-cebrian-prize-for-best-radio>. Utolsó megtekintés: 2019. április 9.

lakók, Szíriában élők. A programkínálat központ eleme a Morning Show hétfőtől péntekig jelenik meg, a szombat a nőkre, a vasárnap a gyerekekre koncentrál. A Morning Show más formátumot követ, mint a kereskedelmi rádiókban hasonló néven megszokott reggeli rádióműsor elem, ez nem a humorról és a szórakoztatásról szól, inkább az információátadásról és a támogatásnyújtásról. Ennek nagyon nyilvánvaló oka van, amit a főszerkesztő így foglalt össze.

„A műsorban minden attól függ, hogy aznap milyen híreket kaptunk. Nem szórakoztathatod az embereket, mikor szenvednek, élet-halált eldöntő helyzeteket élnek át, hiszen a helyzet bent Szíriában nem csupán nehéz, hanem egyenesen szörnyű. Mikor tömegmészárlásról kapunk hírt, mit is mondhatnánk az embereknek? Szórakozz? Valami sokkal realisztikusabb dolgot kell mondani, és ez szolgálat, mi információt és támogatást adunk.”

Azok, akik a háború által érintett krízis területen élnek, gyakran olyan kritikus helyzettel szembesülnek, melyre gondolataikban sem voltak felkészülve, pl. hogyan láss el egy sérültet, beteget, hogyan gyógyíts meg akár egy szokványos betegséget, amikor nincs orvosság; hogyan főzz ételt, mikor alig van valami alapanyag. A Radio Rozana ilyen hétköznapi helyzetekre tematikus műsoraiban ad segítséget. Egészség, szociális kérdések, gyógyítás, mind olyan hétköznapi témák melyekre NGO-kkal való együttműködés révén tudatosító kampányokkal tud információt juttatni a problémában érintettek számára. A hallgatók kérdezhetnek a szakértőtől, tippeket és bevált módszereket oszthatnak meg egymással, a rádió itt nem csupán információszolgáltatást nyújt (*one to many*), hanem azt a lehetőséget is megteremti, hogy egymással összekapcsolódjanak (*many to many*).

„A Morning Showban minden nap van egy meghívott orvos, egy specialista. Szíriában egyértelműen orvoshiány van, sokan elhagyták az országot, többen meghaltak, és ha van is működő kórház a közelben, sokszor lehetetlen eljutni otthonról a kórházig, hogy bevigyél egy beteget, vagy valamit kérdezz a szakemberektől. De az embereknek tényleg szükségük van arra, hogy valakit megkérdezzenek ilyen dolgokról. Most ezt egyszerűbbé tudjuk tenni, hiszen mióta telefonon és Skype-on elérhetőek vagyunk, az emberek hívhatják a rádiót és kérdezhetnek. Több ilyenfajta tematikus műsorunk is van, az egyik például az ételekről szól, hogy mit csinálj akkor, ha nincs rizs az üzletben, és neked enned kell adni a gyerekeknek. Ezek a dolgok tényleg segítik az embereket, hogy élni tudják az életüket, illetve hogy hogyan éljék tovább az életüket.”

A Radio Rozana egyik erőssége a helyszínen tartózkodó professzionális újságírói és tudósítói hálózat, akik a helyszíni történésekről a legmagasabb újságírói színvonalon számolnak be. A műsorfolyam része a kemény hírek, melyben a tudósítók a napi történésekről számolnak be a határ mindkét oldaláról. Eddig ez pusztán az újságírói munka szakmai része. Azonban a háború szörnyű eseményeiről tudósítani, ez valami olyasmi, amire nem minden helyszínen élő tudósító volt felkészülve, és ez hatványozottan igaz a civil tudósítókra, hiszen ilyen dolgokról közvetíteni, beszélni a krízis közepén még felkészítés mellett is embert próbáló feladat (Al Ghaoui 2017).

„Ezek történelmi események, mi pedig újságírók vagyunk, meg kell tennünk, hogy beszámolunk a dolgokról. De azt is el kell mondanom, hogy a rádióban mi mind traumatizáltak vagyunk, hiszen minden nap szörnyűbbnél-szörnyűbb híreket kapunk és továbbbítunk. Színleljük, hogy ezt magunkban kezelni tudjuk. Úgy teszünk mintha, de néha tényleg olyan erősen ránk tör, hogy szinte lesújt, hirtelen teljesen bestresszelsz, egyszerre érzel szomorúságot és csalódottságot. Jelenleg van egy specialistánk, egy pszichológus, aki támogatást nyújt, és tényleg szükségünk is van rá, hiszen egyrészt tesszük azt, ami a dolgunk, másrészt nincs is más választásunk. Vagy elmenekülsz és kimaradsz a dolgokból, vagy ha tenni akarsz valamit, akkor maradsz és csinálod.”

A szír célcsoport miatt a rádió arab nyelven sugározza műsorait. A hírek, magazinműsorok mellett kulturális és szolgáltató jellegű műsorok mellett különböző érzékenyítő és tudatosító kampányokat is folytatnak, főként külföldi NGO-k által támogatott tevékenységként: pl. egészségügyi felvilágosító kampányok, oktató projektek.

A rádió weblapja angol nyelven is kommunikál. Ha úgy érzik, hogy egy történet releváns lehet a külföldi közönség számára is, akkor lefordítják, és a feliratozott videó kikerül a weblapra. Amiatt, mert a közönség érdeklődése, mentalitása és tudása a dolgokról erősen függ attól, hogy valaki hol hallgatja a rádiót (háborús területen Szíriában, vagy londoni lakásában), van-e bármiféle előzetes tudása a helyzetről, gondosan kiválasztják, hogy melyik történet lehet érdekes a szélesebb köröknek, és néha át is szerkesztik az anyagot, hogy a külföldi érdeklődők is megértsék.

„Vannak olyan videóink, amelyek egyszerre vonzóak mindkét közönségünk számára. Például tavaly Anyák napjára készítettünk egy videót¹⁷, melyben olyan szír anyák, akik a háborúban elvesztették fiaikat beszéltek arról, hogy ők mit kívánnak Anyák napjára. Ez például olyan történet, amit minden ember megért, hiszen mindenkinek van anyukája, tehát ez egy olyan téma volt, ami nem csak a szír kultúrához köthető, így feliratoztuk és kitettük a weblapra. De néha vannak olyan videóink, amelyek nem érdekesek egy külföldinek, pl. hogyan készíts el egy speciális szír ételt inséges körülmények között, ez nem túl sok külföldit érdekelne, szóval ez csak a szír közönségnek megy ki. Valahogy így próbáljuk eldönteni, hogy mit fordítunk le és mit nem.”

Számomra egy nyilvánvaló lépés hiányzott a gyakorlatukból, az, hogy miért nem tesznek ki olyan *hard news*-okat a weblapra, melyet a helyszíni tudósítói hálózatuk küld, hiszen ez akár a külföldi média és a külföldi közönség figyelmét is felkeltené világszerte. A főszerkesztő érdeklődéshiányról, érdektelenségről beszélt.

„Tulajdonképpen próbáljuk ezt csinálni, de a külföldi közönség már nem akar háborús témákról hallani. Még ha valami kiemelkedően szörnyű eseményről is tudósítunk, nem érdekli, nem akarja látni azokat a képeket. Mi ezt érezzük a munkánk során. Nem akarnak figyelni semmiféle háborúra sem. De, ha emberi történetbe ágyazzuk, akkor tudni akarják mi történt, mi történik. De, úgy általában, semmit a háborúról. Mondok egy példát: három éve volt egy gáztámadás Damaszkuszban, volt ott tudósítónk, de két napig nem tudott beszélni olyan sokkban volt attól, ami körülötte történt. Nem jelentkezett be tudósítással a rádióinkhoz, de mi megértettük, hogy mi történik vele és nem erőltettük – mint egy külföldi csatorna tette volna –, hogy márpedig menj ki az utcára és készíts riportokat és add le. Mi is sokkban voltunk, el tudtuk képzelni, ő hogyan élte ezt meg, emberek haltak meg körülötte. Mi értjük ezt, egy külföldi nem, elképzelni sem akarja. Szóval úgy vettük észre a külföldi közönség már egyáltalán nem akar háborús témákról és gyilkolásról hallani, de emberi történeteket szívesen vesz, azt figyeli, abba bevonódik.”

3.7 Közvetítési technológia

A Rozana Media két stúdiót, egy rádióadást, két weblapot foglal magába – az egyik arab nyelven, a másik angolul kommunikál. A weblap lehetővé teszi az online rádióhallgatást, videó gyűjtemény, fotó gyűjtemény, karikatúra(!) gyűjtemény és infografikák is megtekinthetők rajta. A szerkesztőség a következő lépés előkészületein dolgozik, ők *videovision*-nak, a

¹⁷ Syria: Childless Mothers. Video put on 2016-03-22. <http://rozana.fm/en/node/18530>. Utolsó megtekintés: 2017. április 5.

rádió és a televízió hibridjének hívják azt, hogy a *social media* felületen látható, ahogy a rádióműsort készítik. Ez nem csupán a stúdió képet közvetíti, hanem a közönség láthatja a skype-on Szíriából bejelentkező tudósítót is.

„Ezzel nem csak a Morning Show lesz előbb, mert jobban látható a közönség számára hogy miként dolgozunk a stúdióban, hanem azt is láthatják, hogy a tudósítónk hogyan dolgozik. Ez vonzóbbá teszi a műsorainkat és reményeink szerint több hallgatónk lesz.”

Az FM sugárzott adás, a weboldal és az internetes adás mellett műholdon is jelen vannak a térségben. Egy *slide show* fut a rádió hang közvetítése alatt. Ezt is szeretnék valódi mozgóképre cserélni, hiszen a műholdas csatorna már rendelkezésükre áll.

Mindezen csatornákat használva, a Rozana Media széles közönséget ér el Szíriában és azon kívül is. A hallgatók száma nem állandó, az adásba kerülő témától és a műsor időpontjától, az adás időszakától is függ.

„Csak online tudjuk mérni a hallgatottságot, hiszen az FM és a szatellit mérése bonyolultabb. De, tudjuk, hogy a Morning Show hallgatóinak kb. 85%-a műholdon fog minket. Onnan tudjuk, hogy a szatelliten is van hallgató, hogy a műsorba bekapcsolódókat mindig megkérdezzük, hogy min keresztül fogja az adásunkat, és a legtöbben a műholdas adást mondják. Az online tartalmaink is népszerűek¹⁸, de ez témafüggő, 2016 szeptemberében két témánk is volt, mely elérte az 1,5 milliós nézettséget.”

3.8 Finanszírozás

A Rozana Media nemzetközi és európai nonprofit szervezetek támogatásával működik, melyeket különböző pályázatok révén tud lehívni, hozzáfélni. Kezdetben Párizsban a szerkesztőség egy kis lakásból közvetítette műsorait, és a francia kormány, a Reporters Sans Frontières (RSF) és más európai nonprofit szervezetek támogatásából működött. 2016-ban, mikor az interjú készült, kilenc forrás biztosította a működésükhöz szükséges anyagi és szellemi támogatást¹⁹: az Európai Unió, Reporters Sans Frontières²⁰, Open Society Foundation²¹, International Media Support – Dánia²², Canal France International²³, Radio Netherlands Worldwide Media²⁴, MACT – Németország, HIVOS – Hollandia²⁵, DCA – Dánia²⁶.

A közösségi rádiók szerte a világban arra kérik hallgatóikat, hogy közvetlen befizetéseikkel segítsék, részben ilyen módon biztosítsák a rádió működését. Ebben az esetben ez nem

¹⁸ A Radio Rozana honlapja 2015-ben elérte a 75 ezres látogatószámot. The Borgen Project (2015)

¹⁹ International Organizations and Agencies Supporting Rozana: <http://rozana.fm/en/node/6098>. Utolsó letöltés: 2017. április 4.

²⁰ Reporters Sans Frontières. Honlap: <https://rsf.org/en>. Utolsó megtekintés: 2019. április 10.

²¹ Open Society Foundation. Honlap: <https://www.opensocietyfoundations.org/>. Utolsó megtekintés: 2019. április 10.

²² International Media Support – Dánia. Honlap: <https://www.mediasupport.org/>. Utolsó megtekintés: 2019. április 10.

²³ Canal France International. The French operator in media cooperation. Honlap: <http://www.cfi.fr/en/project/qudra>. Utolsó megtekintés: 2019. április 10.

²⁴ Radio Netherlands Worldwide Media. Honlap: <https://www.rnw.org/>. Utolsó megtekintés: 2019. április 10.

²⁵ HIVOS – Hollandia. Honlap: <https://www.hivos.org/>. Utolsó megtekintés: 2019. április 10.

²⁶ DCA – Dánia. Honlap: <https://www.danchurchaid.org/>. Utolsó megtekintés: 2019. április 10.

működik, hiszen a szír hallgatók nem engedhetnek meg maguknak ilyenfajta extra költségeket. Elméleti síkon a világban élő szír felmenőkkel rendelkező üzletemberek szóba jöhetnek.

„A forradalom kezdetekor sok szír akart adományozni és segíteni. Most a szírek már egy sokkal bonyolultabb helyzetben vannak. A menekültek egy új országban kezdik az életüket, nincs pénzük, hogy minket támogassanak. A gazdag mecénások elérése akár megvalósulhat, ahogy az online jelenlétünk növekszik, de addig is próbáljuk megtalálni a fenntarthatóságot, hiszen folytatni akarjuk a tevékenységünket, nem akarunk bezárni, azért mert a szponzor azt mondja már nincs több támogatása számunkra. Össze kell raknunk egy stratégiát és végiggondoljuk, hogyan tudjuk a tevékenységünket a jövőben folytatni, ha a donorpénzek elfogynak. Ezt át kell gondolnunk a jövőnk érdekében.”

3.9 Függetlenség

Ahogy a finanszírozás külső erőforrásokból valósul meg, óhatatlanul is felvetődik a kérdés: Hogyan nevezheti magát függetlennek, ha olyan országoktól fogad el segítséget – pl. francia állami pénzek formájában –, melyek az ellenzékét támogatják, ha nem is teljes katonai erővel, de mégis kiállnak mellettük. Talán ugyanez a kérdés feltehető a nemzetközi nonprofit szervezetek által finanszírozott média tekintetében is, ahol a finanszírozó szándékának nem megfelelő magatartás a források elapadását vonhatja maga után. A Rozana Media milyen értelemben nevezheti magát függetlennek, hogyan tud független maradni? A válasz egyrészt a szakmai alapokhoz való ragaszkodás, másrészt a donorszervezetek magatartásának függvénye.

„Ezek a nemzetközi szervezetek ragaszkodnak ahhoz, hogy nem szólnak bele a tartalomba, és minden konfliktusterületen dolgoznak. A céljuk a független médiajelenlét biztosítása, és mi is ragaszkodunk ehhez. Természetesen talán nincs is igazi függetlenség a világban, de mi a lehető legjobban igyekszünk végezni a munkánkat, hogy a Szíriában társadalmi kiszolgáltatottságban élő emberek hangja hallhatóvá váljon. Tehát az igazságot fogjuk mondani, függetlenül attól, hogy ki mit követett el. Minden médiának ez a dolga a világon, hogy elmondja az igazat.” Lina Chawaf, interjú a France 24 adásában (Perelman 2013).

4. Összefoglalás

A Radio Rozana példáján keresztül céloim volt egy krízisterületen működő közösségi rádiós elveket valló és azokat a gyakorlatban megvalósító műhely működését bemutatni. A Radio Rozana az évek során a párizsi lakásban felépített stúdiótól eljutott a Rozana Media nevet viselő több területen is kommunikáló szervezeti szintre. Működésük során az újságírói értékeket a közösségi médiumok (*community media* és nem *social media*!) értékrendjével ötvözve teljesítik küldetésüket. A szíreket szolgálni kint és bent (*erving all Syrian inside and outside*) a sokat említett alap, melynek során függetlenül attól, hogy a műsorvezetők milyen vallás vagy etnikum tagjai, törekednek a térségben élők sokszínű hangját visszaadni, megszólaltatni. Ebben a médiumban ilyen módon azért küzdenek, hogy a polgárháború dúlta országban a közeljövőben szólásszabadság és demokrácia legyen, ennek érdekében visszanyúlnak a közösségi rádiók alapvető küldetéséhez, működésükben követik, megvalósítják az alapvető közösségi rádiós értékrendet. Tevékenységük mérhető az online közölt tartalmak (hírlevelek, fotók, videók, infografikák) számában, a rádióadások időtartamában, de ennél többről van szó. Tevékenységük révén nem csak információt, hanem reményt is adnak, emberi hangon szólnak egy embertelen világban.

A Rozana Media jövője azonban törekeny, hiszen működése több ponton bizonytalanságot is rejt magában. Nem lehet elfelejtkezni a Szíriában élő civil tudósítók életét és egzisz-

tenciáját veszélyeztető kockázatról. A nemzetközi donorszervezetek érdeklődése is elfordulhat a térségről, ahogy a helyzet konszolidálódni látszik, ezzel a pénzügyi és szakmai támogatások esetlegessé válhatnak, azok mennyisége csökkenhet. A török hivatalok is más szemmel nézhetnek a területükön működő, de nem a török lakosságot informáló média tevékenységére, ahogy a térségben a hatalmi játszmák folytatódnak és a politikai érdekek változnak. A vágyott béke elérése esetén a tudósítók egy része talán megmarad a média szakmában, mások visszatérnek eredeti civil foglalkozásukhoz. Az, hogy milyen médiarendszer lesz a békés Szíriában, nem ezen a néhány elhivatott rádióson múlik, de ők és a hozzájuk hasonlóan működő média felületek tevékenysége befolyásolhatja azt.

Zárszó

A Rozana Media 2016 óta töretlenül működik és szakmailag fejlődik. Külföldi kapcsolatait a nyugat-európai nonprofit szervezetek irányába megtartotta, és nyitott az afrikai és az arab térség újságírói szervezetei és akadémiai együttműködéseire irányába is. Hírlevelei rendszerekké váltak, arab és angol nyelven is hetente akár több új tartalmat is küldenek. Beszámolóikban érzékeny társadalmi témákat jelenítenek meg, mint pl. a gazdasági és társadalmi krízis hatása a házassági kilátásokra, települések elnéptelenedése, munkavállalási nehézségek, nőket ért erőszak, stb. Rendszeresen tartanak projekt foglalkozásokat a szerkesztőség oktatótermében, a legutóbbi a női társadalmi tabuk témakörben 20 szír nő részvételével zajlott, akik közül 11-en Törökországban, 9-en Szíriában élnek. A projektekről, képzésekről, videót is csatolnak a hírlevélhez. A rádió működése az utóbbi években már túlmutat a műsorközlésen és jelentős részt vállal a társadalmi érzékenyítő munkában. A Community Media Forum Europe, tevékenysége elismeréseként a Radio Rozanat Raoul Wallenberg-díjra jelölte, döntés 2020. januárban várható.

IRODALOM

- Al Ghaoui, Hesna (2017) *Félj bátran!* Budapest, Bookline. ISBN: 9789633108031
- Almukhtar, Sarah – Watkins, Derek (2016) The State of the War in Syria. *The New York Times*, 2016. 12. 29.
<https://www.nytimes.com/interactive/2016/12/29/world/middleeast/state-of-war-in-syria.html?hp&action=click&pgtype=Homepage&clickSource=image&module=first-column-region®ion=top-news&WT.nav=top-news&r=0>
 Utolsó megtekintés: 2019. november 27.
- AMARC (1994) *The Community Radio Charter for Europe*.
<http://www.amarceurope.eu/the-community-radio-charter-for-europe/>
 Utolsó megtekintés: 2019. április 10.
- Badran, Yazan – Smets, Kevin (2018) Heterogeneity in Alternative Media Spheres: Oppositional Media and the Framing of Sectarianism in the Syrian Conflict. *International Journal of Communication*. 12(2018), 4229–4247.
- Carpentier, Nico (2017) *The discursive-material knot: Cyprus in conflict and community media participation*. Peter Lang. ISBN 978-1433137532
- CFI (2014) *Radio Rozana Journalists Training at the Syrian Media Incubator*. 2014. december 5.
<https://www.cfi.fr/en/news/radio-rozana-journalists-training-syrian-media-incubator>
 Utolsó megtekintés: 2019. április 2.

- CMFE (2013) *Overview of Community Media*.
http://cmfe.eu/wp-content/uploads/Overview_Communitymedia.pdf
 Utolsó megtekintés: 2019. április 10.
- CPJ (2017) *Database of Committee to Protect Journalists*. (128 journalists and media workers killed in Syria.)
https://cpj.org/data/killed/?status=Killed&motiveConfirmed%5B%5D=Confirmed&type%5B%5D=Journalist&type%5B%5D=Media%20Worker&cc_fips%5B%5D=SY&start_year=1992&end_year=2019&group_by=year
 Utolsó megtekintés: 2019. április 10.
- CPJ (2019) *Committee to Protect Journalists. Global Impunity Index*.
<https://cpj.org/reports/2017/10/impunity-index-getting-away-with-murder-killed-justice.php>. Utolsó megtekintés: 2019. április 10.
- Committee of Ministers of the Council of Europe (2009) *Declaration of the Committee of Ministers on the role of community media in promoting social cohesion and intercultural dialogue*.
https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805d1bd1
 Utolsó megtekintés: 2019. április 10.
- Daher, Joseph (2017) *Syria, the uprising and the media scene*. Open Democracy: 2017. október 26.
<https://www.opendemocracy.net/en/north-africa-west-asia/syria-uprising-and-media-scene/>.
 Utolsó megtekintés: 2019. március 26.
- Európai Parlament (2008) *A 2008. szeptember 25-i állásfoglalás a közösségi médiumok európai helyzetéről (2008/2011(INI))*
<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2008-0456+0+DOC+XML+V0//HU>. Utolsó megtekintés: 2019. április 10.
- Gordon, Janey (ed.)(2012) *Community Radio in the Twenty-First Century*. Peter Lang AG, International Academic Publishers, Bern. ISBN 978-3034307284.
<https://doi.org/10.3726/978-3-0353-0251-6>
- Gunter, Barrie – Mellor, Noha – Arafa, Mohamed M. – Al-Jaber, Khalid – Auter, Philip – Mekki, Abdel Mutaleb Siddiq – Al_Sayed, Khalid A. – Hroub, Khaled (2013) *Arab Media in a Turbulent World*. The Peninsula Publishing. ISBN 9789927001192
- Hermann, Rainer (2015) *Az Iszlám Állam – A világi állam kudarca az arab világban*. Akadémiai Kiadó, Budapest. ISBN 9789630596107
- IMS (2013) *Syrian Radio Rozana – for free and fair media*. 2013. június 27.
<https://www.mediasupport.org/syrian-radio-roana-for-free-and-fair-media/>
 Utolsó megtekintés: 2019. április 2.
- Irish, John (2013) New French-backed Syrian radio promises independent voice. *Reuters*, 2013. június 26.
<https://www.reuters.com/article/syria-crisis-radio/new-french-backed-syrian-radio-promises-independent-voice-idUSL5N0F238D20130626>
 Utolsó megtekintés: 2019. április 2.
- Issa, Antoun (2016) *Syria's new media landscape. Independent media born out of war*. Washington, Middle East Institute.

- Iványi Márton (2017) *A digitalis media társadalmi erőterének politikai gazdaságtani és geopolitikai szerkezete, ideológiai következményei és szabad tartományai*. PhD értekezés. <http://phd.lib.uni-corvinus.hu/998/> Utolsó megtekintés: 2019. november 27. <https://doi.org/10.14267/phd.2018016>
- Le Figaro Madame (2014) *Interjú Lina Chawaffal a párizsi Radio Rozana alapítójával*. 2014. július 11. <https://www.youtube.com/watch?v=rje6sN-QUB0> Utolsó megtekintés: 2019. március 26.
- Lewis, Peter M. (2008) *Promoting social cohesion – The role of community media*. (Project report) Media and Information Society Division, Directorate General of Human Rights and Legal Affairs, Council of Europe, July 2008.
- McBurney, Niamh (2014) The Role of Media in the Syrian Conflict: Reviewing the Paradox. *Asian Politics & Policy*, Volume 6, Issue 3. 496–500. <https://doi.org/10.1111/aspp.12123>
- Mellor, Noha – Ayish, Muhammad I. – Dajani, Nabil – Rinnawi, Khalil (2013) *Arab Media. Globalization and Emerging Media Industries*. Polity. ISBN 978-0745645346
- O’Toole, Megan (2016) The changing face of Gaziantep – refuge influx, economic pressures and ever-present ISIL threat have reshaped the Turkish border city in recent years. *Al Jazeera*, 2016-10-02. <http://www.aljazeera.com/news/2016/10/changing-face-gaziantep-161001110222924.html> Utolsó megtekintés: 2019. március 10.
- O’Toole, Megan (2016) „Gaziantep is as safe as Germany and the USA” – Despite ongoing challenges in the Turkey-Syria border town, Mayor Fatma Sahin is optimistic about the future. *Al Jazeera*, 2016-09-24. <http://www.aljazeera.com/news/2016/09/safe-germany-160924164924945.html> Utolsó megtekintés: 2019. március 10.
- Perelman, Marc (2013) Syria Crises Coverage. A media war. The Interview: Lina Chawaf, editor-in- chief of Radio Rozana. *France 24 International*. <https://www.youtube.com/watch?v=FOTmyB2e79I>. Utolsó megtekintés: 2019. március 10.
- Radio Rozana honlapja: <https://www.rozana.fm/en/home>
- Ridolfo, Kathleen (2015) The Syrian Media. In: Rubin, Berry (2015. szerk.) *The Middle East: A Guide to Politics, Economics, Society and Culture*. Routledge. ISBN 9781317455776
- Rugh, William A. (2004) *Arab Mass Media: Newspapers, Radio, and Television in Arab Politics*. Greenwood Publishing Group. ISBN 978-0313361623
- SCM (Syrian Center for Media and Freedom of Expression) (2019) *Hate Speech and Incitement to Violence in Syrian Media: Research Study*. <https://scm.bz/en/en-studies/hate-speech-and-incitement-to-violence-in-syrian-media-research-study>. Utolsó megtekintés: 2019. november 27.
- Sinatora, Francesco L. (2019) *Language, Identity and Syrian Political Activism on Social Media*. Routledge. ISBN 9781138335813. <https://doi.org/10.4324/9780429443527>
- The Borgen Project (2015) *Rozana Radio Gives a Voice to Syrian Civilians Facing War*. *The Blog*. 26. July, 2015. <https://borgenproject.org/rozana-radio-gives-voice-syrian-civilians-facing-war/> Utolsó megtekintés: 2019. március 10.

- The Guardian (2012) BBC World news blocked in Syria. *The Guardian*, 2012.11.19.
<https://www.theguardian.com/media/2012/oct/19/bbc-world-news-blocked-syria>
Utolsó megtekintés: 2019. március 26.
- Toor, Amar (2013) Without the web, Syrian journalists turn to pirate radio. *The Verge*, 2013. július 8.
<http://www.theverge.com/2013/7/8/4504000/radio-rozana-takes-on-syria-internet-censorship-war-propaganda>. Utolsó megtekintés: 2019. április 10.
- Trombetta, Lorenzo (2019) *Syria – Media Landscape*. European Journalism Centre, EJC.
<https://medialandscapes.org/country/syria>. Utolsó megtekintés: 2019. március 10.